

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
TÜRK İSLÂM EDEBİYATI BİLİM DALI**

**SÂKİB DEDE DÎVÂNÎ'NDA DİNÎ VE TASAVVUFÎ
MUHTEVÂ**

VİLDAN KURT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMANLAR
PROF. DR. HİKMET ATİK
DR. ÖĞR. ÜYESİ NURGÜL KARAYAZI BAL**

KONYA-2024

KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Vildan KURT		
	Numarası	20811001001		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslâm Tarihi ve Sanatları / Türk İslâm Edebiyatı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☒	
		Doktora	☐	
Tezin Adı	Sâkıb Dede Divânı'nda Dinî ve Tasavvufî Muhtevâ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Vildan KURT
İmzası

KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Vildan KURT		
	Numarası	20811001001		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslâm Tarihi ve Sanatları / Türk İslâm Edebiyatı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Hikmet ATİK		
Tezin Adı	Sâkıb Dede Dîvânı'nda Dinî ve Tasavvufî Muhtevâ			

Din, insanoğlunun yaratılışından itibaren tüm hayatını etkisi altına alan bir role sahiptir. Tasavvuf ise Hz. Peygamber (sav)'den sonra başlayan zühd hareketleriyle gelişmiş ve yayılmıştır. Din ve tasavvuf, müslümanların yaşadığı coğrafyada etkisini sürdürmüş haliyle bu durum edebiyata da yansımıştır. Bu bağlamda Dinî-Tasavvufî Türk edebiyatı, islâmiyetin ve tasavvufun etkisiyle ortaya çıkmıştır. Eserlere konu olan dinî tasavvufî unsurlar hem şairlerin bilgi birikimi hem de dönemin din ve tasavvuf anlayışı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Sürekli gelişim gösteren dinî-tasavvufî Türk edebiyatı, denge siyaseti izlenen ve duraklama dönemi olan XVII. yy.'da yaşanan olumsuzluklardan etkilenmemiş olup önemli eserler vermeye devam etmiştir. Özellikle şiirle uğraşan hükümdarların varlığı edebiyatın gelişimini desteklemiştir. Bununla birlikte Mevlevî tarikatı da sanata verdiği değer ile klâsik Türk edebiyatı için önemli şairler kazandırmıştır. Çalışmamızın konusunu teşkil eden XVII. yy. mutasavvıf şairlerinden Sâkıb Dede, Mevlevilik kültürünün Türk edebiyatına kazandırdığı önemli şairlerden biridir. Sâkıb Dede, din, tasavvuf ve Mevlevîlik literatürüne vakıf bir şairdir. Bu çalışmada, Sâkıb Dede'nin *Divânı*'ndaki dinî ve tasavvufî kavramlar ile bu kavramların kullanım amaçlarını tespit etmek amaçlanmaktadır. Şiirlerinde anlaşılması güç ve mecazlı söylemlere yer veren Sâkıb Dede'nin okura vermek istediği mesajın arka planı yansıtılmaya çalışılmıştır.

ANAHTAR KELİMELER: Dîvân, Din, Tasavvuf, Şiir, Sâkıb Dede.

KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ABSTRACT

Author' s	Name and Surname	Vildan KURT		
	Student Number	20811001001		
	Department	Islamic History and Arts / Turkish Islamic Literature		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Hikmet ATİK		
Title of the Thesis/Dissertation	Religious and Sufistic Content in Sâkıb Dede's Divan			

Religion has a role that affects the entire life of human beings since their creation. Sufism, on the other hand, developed and spread with the ascetic movements that started after the Prophet (pbuh). Religion and Sufism continued to have an impact in the geography where Muslims lived, and this was also reflected in literature. In this context, Religious-Sufi Turkish literature emerged under the influence of Islam and Sufism. The religious mystical elements that are the subject of the works provide important information about both the knowledge of the poets and the understanding of religion and mysticism of the period. The constantly developing religious-mystical Turkish literature was not affected by the negativities experienced in the 17th century, when a balance policy was followed and a period of stagnation, and continued to produce important works. The existence of rulers who were particularly interested in poetry supported the development of literature. Moreover, the Mevlevi order also gave importance to art and produced important poets for classical Turkish literature. Sâkıb Dede, one of the 17th century Sufi poets examined in this study, is one of the important poets that Mevlevi culture brought to Turkish literature. Sâkıb Dede is a poet who is knowledgeable about religion, Sufism and Mevlevi literature. This study aims to determine the religious and mystical concepts in Sâkıb Dede's Divan and the purposes of use of these concepts. An attempt has been made to reflect the background of the message that Sâkıb Dede, who included difficult to understand and metaphorical discourses in his poems, wanted to give to the reader.

Key Words: Dîvân, Religion, Sufism, Poem, Sâkıb Dede.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR.....	x
ÖN SÖZ	xi
GİRİŞ	1
SÂKİB DEDE’NİN YAŞADIĞI DÖNEMİN SİYASÎ, SOSYOKÜLTÜREL VE EDEBÎ ÖZELLİKLERİ	1
SÂKİB DEDE.....	4
1. Hayatı	4
2. Edebi Kişiliği.....	6
3. Eserleri.....	6
3.1. Dîvan	6
3.2. Sefîne-i Nefise-i Mevleviyyân	7
BİRİNCİ BÖLÜM	8
SÂKİB DEDE DİVÂNİ’NDA DİNÎ MUHTEVA	8
1.1. DİN	8
1.1.1. Allah.....	9
1.1.1.1. Esmâ-i Hüsnâ.....	10
1.1.1.1.1. Celâl	11
1.1.1.1.2. Celîl.....	11
1.1.1.1.3. Cemâl	12
1.1.1.1.4. Muhyî.....	12
1.1.1.1.5. Müheymin.....	13
1.1.1.1.6. Rahîm.....	13
1.1.1.1.7. Ra’ûf	14
1.1.1.1.8. Şekûr	15
1.1.1.1.9. Vedûd.....	15
1.1.1.1.10. Vehhâb	16
1.1.1.2. Allah Teâlâ’nın Esmâ-i Hüsnâ Dışındaki İsim ve Sıfatları	16
1.1.1.2.1. Dâdâr.....	17
1.1.1.2.2. Hudâ – Hudâvend	17
1.1.1.2.3. Îlâh	18
1.1.1.2.4. Mevlâ	18
1.1.1.2.5. Rab	18
1.1.2. Melekler	19
1.1.2.1. Cibrîl / Cebrâil.....	20
1.1.2.2. Rıdvân.....	21
1.1.3. Kur’an-ı Kerim/ Levh-i Mahfuz	21
1.1.4. Peygamberler	22
1.1.4.1. Hz. Âdem.....	23
1.1.4.2. Hz. Nuh.....	25
1.1.4.3. Hz. İbrahim.....	25
1.1.4.4. Hz. Ya’kub	26

1.1.4.5.	Hız. Yusuf.....	27
1.1.4.6.	Hız. Eyyûb.....	29
1.1.4.7.	Hız. Mûsâ.....	30
1.1.4.8.	Hız. Süleyman	32
1.1.4.9.	Hız. İsâ.....	34
1.1.4.10.	Hız. Muhammed (s.a.v)	36
1.1.4.10.1.	Dürr-i Yetîm / Dürr-i Yektâ.....	37
1.1.4.10.2.	Habîb.....	38
1.1.4.10.3.	Mustafâ	38
1.1.5.	Ahiret ve Ahiretle İlgili Mefhumlar.....	39
1.1.5.1.	Amel Defteri / Defter-i A'mâl	39
1.1.5.2.	Âhir Zaman.....	40
1.1.5.3.	Berzâh.....	41
1.1.5.4.	Deccâl	41
1.1.5.5.	Gilman	42
1.1.5.6.	Haşr.....	43
1.1.5.7.	Hulle	43
1.1.5.8.	Kevser Havuzu	43
1.1.5.9.	Kıyamet / Mahşer	44
1.1.5.10.	Cennet	45
1.1.5.11.	Cehennem	47
1.1.6.	Kazâ ve Kader.....	48
1.1.6.1.	Bezm-i Ezel	49
1.1.7.	İbadetle İlgili Mefhumlar (İbâdet, Tâ'at).....	50
1.1.7.1.	Namaz ile İlgili Mefhumlar	50
1.1.7.1.1.	Namaz	50
1.1.7.1.2.	Mescid.....	51
1.1.7.1.3.	Mihrâb.....	52
1.1.7.1.4.	Minber.....	52
1.1.7.1.5.	Kible.....	53
1.1.7.1.6.	Seccâde	53
1.1.7.1.7.	Tesbîh.....	54
1.1.7.2.	Hac ile İlgili Mefhumlar	54
1.1.7.2.1.	İhrâm.....	54
1.1.7.2.2.	Tavâf	54
1.1.7.2.3.	Sa'y	55
1.1.7.2.4.	Safâ – Merve.....	55
1.1.7.2.5.	Zemzem	56
1.1.7.3.	Oruçla İlgili Mefhumlar	56
1.1.7.3.1.	İftâr.....	56
1.1.7.3.2.	Kadir Gecesi	57
1.1.7.4.	Zekât ile İlgili Mefhumlar	57
1.1.8.	Dinî Şahsiyetler.....	57
1.1.8.1.	Çehâr-yâr/Çâr-yâr (Dört Halife).....	57
1.1.8.1.1.	Hız. Ebubekir	58
1.1.8.1.2.	Hız. Ömer.....	59
1.1.8.1.3.	Hız. Osman	60

1.1.8.1.4.	Hz. Ali.....	60
1.1.8.2.	Sahâbeler/Tabiîn.....	62
1.1.8.2.1.	Sa'd ibn-i Vakkâs.....	62
1.1.8.2.2.	Hz. Fatıma.....	62
1.1.8.3.	Âl-i Abâ/Ehl-i Abâ/Peygamber Efendimiz'in Ailesi	63
1.1.8.3.1.	Hz. Hasan.....	64
1.1.8.3.2.	Hz. Hüseyin	64
1.1.8.4.	Âl-i Resûl, Ehl-i Kerbelâ ve On İki İmam (İsnâ Aşer).....	65
1.1.8.4.1.	Ca'fer-i Sâdık.....	65
1.1.8.4.2.	Muhammed el-Bâkır	65
1.1.8.4.3.	Zeynelâbidîn	66
1.1.8.5.	Vâ'iz	66
1.1.9.	Dinî Mekânlar	66
1.1.9.1.	Kerbelâ	66
1.1.9.2.	Mekke	67
1.1.9.3.	Yesrib	68
1.1.10.	Sûreler, Âyetler, Hadisler ve Arapça İbareler	68
1.1.10.1.	Sûreler – Âyetler	68
1.1.10.1.1.	Ahsen-i Takvîm	68
1.1.10.1.2.	Ayne'l – Yakîn.....	69
1.1.10.1.3.	Âyete'l-Kürsî	69
1.1.10.1.4.	Besmele.....	69
1.1.10.1.5.	İsrâ Sûresi	70
1.1.10.1.6.	Kâbe Kavseyni Ev Ednâ	71
1.1.10.1.7.	Kâlû Belâ	71
1.1.10.1.8.	Kûn Fe Yekûn	71
1.1.10.1.9.	Ledünnî İlim	72
1.1.10.1.10.	Mâ Zâgal Basar	72
1.1.10.1.11.	Nûr Sûresi	72
1.1.10.1.12.	Tâ-Hâ Sûresi	73
1.1.10.1.13.	Hel Min Mezîd.....	73
1.1.10.1.14.	Câhidû fi'llah	73
1.1.10.1.15.	Sümme Vechullah.....	74
1.1.10.1.16.	Ulû'l Ebsar	74
1.1.10.1.17.	Fâtiha Sûresi	74
1.1.10.1.18.	Mâ Rameyte iz Rameyte.....	75
1.1.10.1.19.	Huzhâ ve Lâ Tehaf.....	75
1.1.10.1.20.	Enbeteha Nebaten Hasenen	76
1.1.10.1.21.	Le amruke	76
1.1.10.2.	Hadisler	76
1.1.10.2.1.	Levlâke.....	76
1.1.10.2.2.	Lî Ma'allah	77
1.1.10.2.3.	Men Aref.....	77
1.1.10.2.4.	El-kanâ'atü kenzun lâ-yefnâ	78
1.1.10.3.	Arapça İbareler	78
1.1.10.3.1.	Keenlemyekûn	78
1.1.10.3.2.	Men Lem Yezuk	78

1.1.1. Diğer Dini Mefhumlar	79
1.1.1.1. Amel	79
1.1.1.2. Bürhân	80
1.1.1.3. Cürm, Günah	80
1.1.1.4. Du'â	81
1.1.1.5. Hamd	82
1.1.1.6. İmân	83
1.1.1.7. Küfür, Kâfir	83
1.1.1.8. Şükür	84
1.1.1.9. Tasliye	85
1.1.1.10. Tevekkül	86
İKİNCİ BÖLÜM.....	87
SÂKİB DEDE DİVÂNI'NDA TASAVVUFÎ MUHTEVA.....	87
2. TASAVVUF.....	87
2.1. Tasavvuf ile İlgili Mefhumlar	90
2.1.1. Âb-ı Hayat	90
2.1.2. Âb-ı Rû.....	90
2.1.3. 'Adem- Vücut.....	90
2.1.4. Âşk, Âşık, Maşuk.....	91
2.1.5. Ârif- İrfân	93
2.1.6. Basîret	94
2.1.7. Belâ	95
2.1.8. Cezbe- Hâl.....	96
2.1.9. Dergâh	96
2.1.10. Evliya.....	97
2.1.11. Fakr- Fenâ.....	98
2.1.12. Fenâ f'illah.....	99
2.1.13. Halvet	99
2.1.14. Havf- Recâ.....	100
2.1.15. Hayret- Hayrân	101
2.1.16. Himmət	101
2.1.17. Hizmet	102
2.1.18. Hû	103
2.1.19. Kabz- Bast	104
2.1.20. Mâsivâ	104
2.1.21. Melâmet.....	104
2.1.22. Mürşid.....	105
2.1.23. Nefs.....	106
2.1.24. Rızâ.....	107
2.1.25. Riyâzet.....	107
2.1.26. Sabır.....	108
2.1.27. Seyr ü Sülûk	109
2.1.28. Tecellî	109
2.1.29. Teslimiyet	110
2.1.30. Tevhid-Vahdet.....	110
2.1.31. Uzlet	111
2.1.32. Vecd.....	111

2.1.33.	Zâhid- Rind.....	112
2.1.34.	Zâhir- Bâtın	113
2.1.35.	Zühd- Takva	113
2.2.	Mevlevilik ile İlgili Mefhumlar.....	115
2.2.1.	Çerağ	115
2.2.2.	Çille – Çile	115
2.2.3.	Def.....	116
2.2.4.	Hâmûş – Hâmûşân	116
2.2.5.	Hırka ve Kemer	117
2.2.6.	Mesnevi	117
2.2.7.	Mevlevî	118
2.2.8.	Nemed	119
2.2.9.	Ney – Neyzen.....	119
2.2.10.	Rebap.....	120
2.2.11.	Semâ	120
2.2.12.	Sikke	121
2.2.13.	Ülfet.....	122
2.3.	Tasavvufî Şahsiyetler	123
2.3.1.	Ahmed Hâlis Efendi (ö. 1191/1777-78).....	123
2.3.2.	Bahâeddîn Veled (ö. 628/1231)	124
2.3.3.	Celâleddîn Ergun (ö. 775/1373).....	124
2.3.4.	Ferîdüddin Attâr (ö. 618/1221)	125
2.3.5.	Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922).....	125
2.3.6.	İbrâhim b. Edhem (ö. 161/778 [?]).....	126
2.3.7.	Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273)	126
2.3.8.	Selâhaddîn-i Zerkûb (ö. 657/1258)	128
2.3.9.	Sultan Veled (ö. 712/1312)	129
2.3.10.	Şems-i Tebrîzî (ö. 645/1247 [?])	129
2.3.11.	Sultan Divanî (ö. 936/1530)	130
	SONUÇ.....	132
	KAYNAKÇA.....	134
	ÖZ GEÇMİŞ.....	142

KISALTMALAR

age.	: Adı Geçen Eser
agm.	: Adı Geçen Makale
agk.	: Adı Geçen Kaynak
agt.	: Adı Geçen Tez
ed.	: Editör
s.	: Sayfa
S	: Sayı
çev.	: Çeviren
vs.	: Vesaire
bk.	: Bakınız
v. dğr.	: Ve diğerleri
Terc. Ed	:Tercüme Eden
G.	:Gazel
K.	:Kaside
M.	:Musammat
R.	:Rubâ'îler
Kt.	:Kıt'alar
yy.	:Yüzyıl
C	:Cilt
DİB	:Diyanet İşleri Başkanlığı
Hız.	:Hazreti
ö.	:Ölüm
TDV	:Türkiye Diyanet Vakfı
a.s	:Aleyhisselam
t.y.	: Tarih yok
y.y.	: Yer yok

ÖN SÖZ

Sâkîb Dede (ö. 1148/1735-36), XVII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla uzanan divan şiiri döneminde yaşayan önemli tasavvufî şahsiyetlerden biridir. Şeyh Gâlib ve Esrar Dede şiirlerinde Sâkîb Dede’yi methetmektedirler. Şiirlerinin toplandığı bir divanı bulunmaktadır. Lirik bir hava ile yazdığı şiirlerinde samimi ve coşku dolu ifadeler bulunmaktadır. Mensubu bulunduğu Mevlevî tarikatıyla ilgili birçok unsur bulunmaktadır. Mevlânâ ve onun tefekkür sisteminin kurumsallaşmış bir şekli olan Mevlevîlik, Sâkîb Dede’nin tasavvufî düşüncesinin biçiminin şekillenmesinde önemli bir kaynak haline gelmiştir.

Divan şiirinin temelinde İslam dini ve tevhid inancı yer almaktadır. Osmanlı döneminde yaşamış mutasavvıf şairlerin birçoğunun dini ilim sahibi olduğu göz önünde bulundurulursa dini tasavvufî bilginin şiire yansımaları da kaçınılmazdır. Allah Teâlâ’nın Esmâ-i Hüsnâ’sı, melekler, kitaplar, peygamberler gibi iman konuları, ayetler, hadisler, tasavvufî konular ve kavramlar kimi zaman iktibas yoluyla kimi zaman söz sanatları çerçevesinde klâsik şiirimizi zenginleştiren unsurlar olmuşlardır.

Şairin sık sık tekrar ettiği kavramların tespiti üzerine çalışmamızı inşa ettik. Çalışmamız Giriş ve iki temel bölümden (Din-Tasavvuf) ve bu bölümlere ait alt başlıklardan oluşmaktadır. Şairin *Dîvanı*’nı dinî ve tasavvufî veçheden tahlil ederek görüşlerini tespit etmeye çalıştık. Giriş kısmında şairin yaşadığı dönemin siyasî, sosyokültürel ve edebî özellikleriyle beraber şair ve eseri hakkında bilgi verdikten sonra Birinci Bölüm ’de *Dîvan*’ın dinî tahlilini, İkinci bölümde ise tasavvufî tahlilini yaptık. Dinî tahlili yaptığımız ilk bölümü Allah Teâlâ, melekler, semâvî kitaplar, peygamberler, ahiretle ilgili mefhumlar, kazâ ve kader, ibadetle ilgili mefhumlar, cennet ve cehennemle ilgili mefhumlar, dinî şahsiyetler, dinî mekanlar, sureler, ayetler, hadisler, Arapça ibareler ve diğer dinî mefhumlar olarak 12 bölümde ele aldık. Divân’ın tasavvufî tahlilini yaptığımız diğer bölümde ise tasavvuf ile ilgili mefhumlar, Mevlevîlik ile ilgili mefhumlar ve tasavvufî şahsiyetler şeklinde 3 bölümde ele aldık. Tahlil sonucunda vardığımız hükümler “sonuç” bölümünde değerlendirilmiştir.

Tahlil esnasında kullandığımız beyitler, Dr. Ahmet Arı’nın tenkitli olarak hazırlayıp yayımladığı “Sâkîb Dede, *Dîvân*, Ankara, 2018” isimli eserinden alınmış

olup, kısaltılarak verilmiştir. (Bu kısaltmalardan (G.) gazelleri, (K.) kasideleri, (M.) musammatları ve (Kt.) kıt'aları (N.) nazımları, (T.) tarihleri, (R.) rubâ'ileri içermektedir. Divân'dan alınan beyitlere hiçbir müdahâlede bulunulmamış, aynen alınmıştır.

Yapmış olduğum çalışmaya desteklerinden dolayı değerli danışmanım Prof. Dr. Hikmet ATİK'e, metni anlamamı sağlayan ve tezime katkısı olan ikinci danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Nurgül KARAYAZI BAL'a, çalışmanın iyi bir niteliğe kavuşması için destekte bulunan arkadaşım Yasemin AKSOY'a, kıymetli ağabeyim Öğr. Gör. Bahadır Furkan KINACI'ya ve kıymetli eşim Musab KURT'a teşekkür ederim.

GİRİŞ

SÂKIB DEDE’NİN YAŞADIĞI DÖNEMİN SİYASÎ, SOSYOKÜLTÜREL VE EDEBÎ ÖZELLİKLERİ

Bir milletin kültürü, geçmişten süzüp getirdiği maddi ve manevi değerlerin tümünü zamana meydan okuyarak yeni bir tarz ile ifade etmekle ortaya çıkar. Milletimizin zengin ve kendine ait kültürünü ve bu kültürü ortaya çıkaran tüm değerleri araştırmak, takdim etmek, bunları daha verimli öğeler haline getirmekle yeni bir duyuş, düşünüş ve ifade ediş tarzı meydana getiririz. Bu çalışmamızda klâsik Türk edebiyatımızın önemli isimlerinden biri olan Sâkıb Dede’yi yeniden okuma fırsatı bulduk. Bu yönüyle eski çağlarda yazılan bir kitabın değeri yeniden ortaya çıktı. Sâkıb Dede tasavvufun getirdiği ruh inceliğini ve derin hislerini yeni bir üslup içerisinde sunarak şiirin söz ustası olma konumunu elde etmiştir.

Bir şairi anlamak için yaşadığı coğrafyayı, mensubu bulunduğu milletin örf, âdet ve geleneklerini, dinî ve ahlakî kabullerini bilmek gerekmektedir. Bu bölümde Sâkıb Dede’nin yaşadığı dönemin özelliklerine kısaca değinilecektir.

Mevlevilik tarikatının divan edebiyatındaki başat temsilcilerinden Sâkıb Dede, Osmanlı döneminde XVII. yüzyıl da yaşamış önemli şairlerden biridir. XVII. yüzyıl deneyimsiz padişahların yaşadığı bir dönem olması hasebiyle olumsuzlukların olduğu bir dönemdir. Özellikle asrın ilk çeyreğinden sonra sosyal ve siyasal alanlarda istikrarsızlık görünmektedir. Savaşların, isyanların, ekonomik problemlerin ve dinî çatışmanın yaşandığı buhranlı bir yüzyıldır.

Tarih ve edebiyat tarihi kitapları XVII. yüzyılı “kemâlden zevâle” geçiş süreci olarak adlandırmaktadır. Osmanlı merkezi sisteminin, ekonominin, askeri sistemin, eğitim sisteminin, sosyal alandaki bozulmaların yaşandığı bir dönemdir. Asrın başında en kudretli devlet olma özelliğine sahip olan Osmanlı Devleti, en geniş sınırlara ulaşmışken asrın sonunda ulaştığı sınırlardan çekilmek zorunda kalmıştır. Dünya siyasetindeki üstünlüğünü kaybetmeye başlamıştır.

Avrupa’nın bilim, teknoloji ve askeri sahalarda ilerlemeye başladığı XVII. yy. da Osmanlı Devleti gerilemeye başlamıştır. Bu hususun ortaya çıkmasında rönesans ve reform hareketlerinin etkisi büyüktür. Bu asrın sonlarında Osmanlı Devleti, Avrupa’nın üstünlüğünü kabul etmiştir. XVII. yüzyılda yaşanan

olumsuzluklara rağmen edebiyat, kültür, sanat alanlarında önemli eserler ortaya konulmuştur. Özellikle bu dönemde yaşamış olan II. Osman divan oluşturacak kadar şiirler kaleme almıştır. Yine bu asrın önemli hükümdarlarından biri olan IV. Murat çevresinde zengin bilgin ve sanatkârlar topluluğu oluşturarak dönemin bilim ve sanatının gelişmesine katkıda bulunmuştur. Osmanlı tıbbının olgunlaşmaya başladığı bir dönemdir. Hat sanatı yine önceki dönemin devamı niteliğindedir. Musiki ise asrın en parlak sanatlarından. Kâtib Çelebi, bu asırda yetişen önemli ilim adamlarından biridir ve Seyahatname 'si ile ünlü Evliya Çelebi yetişmiştir.

XVII. yüzyıl, imparatorluğun içinde bulunduğu tüm olumsuzluklara rağmen klâsik Türk şiirinin zirveye çıktığı bir dönemdir. Celali isyanları gibi dönemin belli başlı olumsuzlukları sanat ve edebiyat hayatını olumsuz etkileyecek düzeyde değildir. Zira bu yüzyılda yetişen şairlerin ortaya çıkardıkları ürünlerden anlaşılmaktadır. Özellikle musiki ve edebiyat alanında yetenekli sanatkârlar tarafından eşsiz eserlerin meydana geldiği bilinmektedir. Bu dönem edebiyat tarihinde “Orta Klasik Dönem” olarak tanımlanan bir dönemdir. Divan şiirinde anlamın ince, derin ve kapalı olması gibi özellikler üzerine kurulan Sebki Hindî'nin etkisiyle XVII. yüzyıl Türk şiirinde anlam boyutunda önemli değişimler meydana gelmiştir. Bu üslup, Türk şiirinin zengin ve ince hayallerle süslenmesine sebep olmuştur.¹ Aynı yüzyılda edebiyat tarihinde Nâbî ekolü olarak anılan ve şiirde düşünceyi, hikmeti önceleyen Hikemî Tarz adında yeni bir oluşum da meydana gelmiştir. Anlamın ince, derinde, kapalı ve girift olması gibi hususlar XX. yüzyıl başlarına kadar Türk şiirinin özelliklerinden biri olmaya devam etmiştir. XVII. yüzyılda dikkat çeken bir başka hareket ise Mahallîleşme hareketidir.² Mahallîleşme hareketi, yerli ve mahallî unsurlara fazla yer verme anlayışından gelmektedir. Mahallî ifadelerin kullanılması dönemin sosyal düzeni hakkında bilgiler verir.

Bu asırda özellikle şiirle uğraşan hükümdarların bulunması edebiyatın gelişimine destek olmuştur. Klâsik eserlerin yazılmaya devam ettiği bu dönemde şiir teknik, âhenk gibi unsurlar bakımından daha üstün bir seviyeye ulaşmıştır. Bu dönemdeki şairler şiirlerine dönemin hadiselerini yansıtmıştır.

¹Detaylı bilgi için bk. Ahmet Kartal v. dğr., XVII. yüzyıl Türk Edebiyatı, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2019, s. 7-11.

² Şener Demirel, XVII. yüzyıl Klasik Türk Şiirinin Anlam Boyutunda Meydana Gelen Üslup Hareketleri: Klasik Üslup, Sebki Hindî, Hikemî Tarz, Mahallîleşme, *Turkish Studies*, s. 529-552.

Klâsik şiir anlayışı bu üsluplardan etkilenmekle beraber tasavvufun inceliklerinden faydalanarak ilerlenmiştir. Sufi şairler divan tertip edip dini nitelikli eserler ortaya koymuşlardır. Elmalılı Ümmi Sinan, Niyazî Mısırî, Bursalı İsmail Hakkı ve Sunullah Gaybî bu asırda yaşamış önemli sufi şairlerdendir.³

³ Kartal, age., s. 11-20.

SÂKIB DEDE

1. Hayatı

Türk edebiyatında Sâkîb mahlasını kullanan Mustafa isminde iki şair tespit edilmiştir. Aynı dönemin şairleri olabilen bu isimler şunlardır: Kâtib-zâde Mustafa Sâkîb (ö. 1129/1716-17) ve İzmirli Mustafa Sâkîb Dede (ö. 1148/1735-36).⁴

Mevlevî şeyhi ve şair olan Sâkîb Dede 1062/1652'de İzmir'de doğmuş olup, asıl adı Mustafa'dır. Sâkîb Dede'nin annesinin adı Halime, babasının adı İsmâîl'dir. Oğlu Ahmed Hâlis Dede (1701-1777) tarafından yazılan "*Tufeylû Menâkıbi'l-Kibârî Mevlevî Fî- Menkabeti Hazret-i Şeyh Sâkıbi'l-Ma'nevî*" adlı eserle Sâkîb Dede hakkındaki bilgiler günümüze ulaşmıştır.⁵ Endülüs'ten göç eden ve Muhyiddin İbnü'l – Arabî'nin müridlerinden bir mutasavvıfın soyundan gelmektedir. İlk öğrenimini İzmir'de yaptıktan sonra 15-16 yaşlarında İstanbul'da Fatih Medresesi'nde eğitimine devam etti. Öğrenimini tamamladıktan sonra Bursa ve Konya'da da eğitimler aldı. Bir süre sonra da Fatih Medresesi'nde dersiâmlık yaptı.⁶ İstanbul'da Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa'nın gözetimi altına girmiş ve Fâzıl Mustafa Paşa'nın yanında oldukça iyi bir ilim tahsili görmüştür. Zaman içinde Sâkîb Dede parmakla gösterilir hale gelmiş ve Esrâr Dede kendisi hakkında şu ifadeleri söylemiştir: "gerek fâzıl-ı müşârün ileyhden ve gerek intiâhâ dâ'iresiyle müste'îd olan taharrîr-i fuzalâdan telemmüz-i mâ-lâ kelâm u 'ulûm-ı naqliyye ve 'akliyye ve fûnûnı 'Arabiyyede tahsîl-i kadeh u mu'allâ-yı sihâm idüp Elsine-i selâsede karz-ı şî'r ü inşâ-i nesre kâdir bir fâzıl-ı zevi'l-mefâhir olup ol dâ'ire-i 'azîmede müşârün bi'l-benân-ı 'ilm ü 'irfân..."⁷

Fâzıl Paşa'nın yanında olduğu sıralarda Çehrin Seferi meydana gelir ve Sâkîb Dede bu sefere katılmıştır. Bu seferde Derviş Hâc Muhammed Mevlevî ile tanışan Sâkîb Dede onun tesirinde kalarak Mevlevîliğe ilgi duymaya başlamıştır. Bu vesileyle eğitim almak amacıyla Bursa ve Konya'ya gitmiştir. İstanbul'a dönerek

⁴ Abdülkadir Dağlar, *Sâkîb Dede'nin Şiirlerinde Mevlânâ ve Mevlevîyye Vurgusu*, Mevlânâ Düşüncesi Araştırmaları Derneği, Sûfi Araştırmaları-Sufi Studies, sayı: 5, s. 60.

⁵ Emine Görmez, *Sâkîb Dede Divanı'nda Mevlânâ ve Mevlevîlik Unsurları*, (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), s. 16.

⁶ Ahmet Arı, "Sâkîb Dede", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, C XXXVI, s. 4-5.

⁷ Ahmed Arı, *Sâkîb Dede ve Dîvânı*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2018, s. 22.

Fatih Camii'nde dersiamlık yapmaya başlamıştır. Dersiamlık yaptığı yıl altıncı ayında hastalanmış ve tedavi amacıyla Bolu'ya gitmiştir. Tedavisini tamamladıktan sonra İstanbul'a dönmüş sonrasında Neşâtî Dede'nin yetiştirdiği Seyyid Muhammed Dede'nin yanına Edirne'ye gitmiştir. Burada çile çıkararak Dede unvanını almıştır. Galata Mevlevihanesi'nde Şeyh-i Ekrem Gavsî Dede'nin hizmetine girmiş Mesnevi ve Riyaziye dersleri almıştır. Dönemin şairleri ve edipleriyle arkadaşlık yapmıştır. Nesîb Dede, Hasîb Dede, Lebîb Dede, Vehbî Dede ve Müneccimbaşı Ahmed Dede ile Mısır'a gitmiştir. Burada üç ay kalmıştır. Bu süre içerisinde Siyâhî Dede'nin hizmetinde bulunmuştur. Tekrar İstanbul'a dönen Sâkıb Dede, Galata Mevlevihanesi'ne girmiştir. Bu Mevlevihane'ye ilgi duyan dönemin padişahı IV. Mehmed ile görüşmüştür. Bu sırada Müneccim Ahmed Dede haset tavırlar sergilemiş ve Sâkıb Dede bunun üzerine Edirne'ye gitmiştir. Bu seyahati esnasında tüm Rumeli'yi dolaşmıştır. Sefîne-i Nefîse-i Mevleviyyân adlı eserini bu esnada yazmıştır. Sucu Mehmed Dede ile gerçekleştirdiği Konya ziyaretinde II. Bostan Çelebi tarafından hayatında büyük bir önemi olan Kütahya Mevlevihanesi şeyhliğine atanmıştır. Mevlevi olan Küçük Arif Çelebi'nin torunu Kâmile Hanım'ın kızı Hâce Fâtıma Hanım, Sâkıb Dede'nin şeyhliğe atanmasında aktif bir rol almıştır. Daha sonra Fâtıma Hanım'ın kardeşi Hüseyin Ağanın kerimesi Havvâ Hanım ile evlenmiştir. Havvâ Hanım'dan 7 tane çocuğu dünyaya gelmiştir. Havvâ Hanım'ın vefatı üzerine Nesîbe Hanım ile izdivaç etmiştir. Nesîbe Hanım'dan da 4 çocuğu dünyaya gelmiştir. Son olarak da Ümmühânî adlı bir hanımla evlenir. Ondaki 3 çocuğu dünyaya gelmiştir.⁸

Kütahya Mevlevihanesi şeyhi iken 3-4 yıl Karahisar âsîtânesinde vakıf işlerine vekalet etmiştir.

Sâkıb Dede'nin vefatının üzerine Şeyh Gâlib'in yazdığı tarih kıt'asının makta'ı şu şekildedir:

*Mâtemin gûş eyleyüp Gâlib gürûh-ı 'âşıkân
Didiler târîh-i fevtin hây hatm-i Mevlevî (T. 48/8)⁹*

⁸ Arı, age., s. 23-24.

⁹ Muhsin Kalkışım, *Şeyh Gâlib Dîvânı*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2013, s. 131.

Sâkıb Dede'nin oğlu Ahmed Hâlis'in *Tufeylü Menâkıbi'l-Kibâri'l-Mevlevî fi Menkabeti Hazreti'ş Şeyhi's-Sâkıbi'l-Ma'nevî* adlı eseri onun hayatı hakkında birincil kaynak mahiyetinde olup tüm ayrıntılarıyla ortaya koyulmuştur.¹⁰

2. Edebi Kişiliği

Sâkıb Dede, divan şiirinde hikemî tarza uygun şiirleriyle ön plana çıkmıştır. Genellikle öğüt vermekten geri durmayan Sâkıb Dede, şiirlerinde farklı konular da ele almıştır. Nitekim yazmış olduğu “hizmet” redifli kasidesi Sâkıb Dede'nin tarzının ifade edilmesinde önemli bir mihenk taşı olmuştur. Şiirleri çoğunlukla didaktik yönüyle dikkat çekerken kimi zaman da şiirlerinde duygu yüklü ifadeler kullanmıştır. Sâkıb Dede şiirlerinde kimseye methiye yazmamıştır. Ayrıca devlet görevi almaktan geri duran Sâkıb Dede, bu ilişkilerinde edebi hayatına yansıyan yönünü kabul etmemiştir.¹¹

Sâkıb Dede, şiirlerinde Mevlânâ ve Mevleviyye vurgusu ile dikkat çekmektedir. Tüm şiirlerine karakterini veren ortak tema Mevlânâ ve Mevlevilik vurgusudur. Genel olarak sûfiyâne tarzda yazılan şiir yazmıştır. Bunun yanında eserlerinde münferit şiirlere ve beyit tarzında pek çok şiire rastlanmaktadır. Mevleviyye usûl, âdâb ve erkânı şiirlere oldukça fazla damgasını vurmaktadır. Ayrıca aşağıdaki şiirde edebi bir terim olan sehl-i mümteniyi kullanarak edebi kişiliği hakkında ipuçları vermektedir:

Her kime itseñ sü'âl andan yaña

Cümle **sehl-i mümteni**‘ dirlers aña (M. 1/8)

3. Eserleri

3.1. Dîvan

Beş tane yazma nüshası olan ve 5689 beyitlik bir hacme sahip olan divanında 30'un üzerinde kaside ve 160'ın üzerinde gazel bulunmaktadır. Bunun yanında musammat, kıt'a gibi şekillerde şiirleri bulunmaktadır.¹² O tuz yedi kaside, yüz

¹⁰ Bk. Fatma İmamoğlu, *Tufeylü Menâkıbi'l-Kibâri'l-Mevlevî fi Menkabeti Hazreti'ş Şeyhi's-Sâkıbi'l-Ma'nevî Adlı Eseri ve Eserin Nesir Üslûbu Açısından Değerlendirilmesi [İnceleme-Metin (1b-76b)]*, (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi)

¹¹ a.g.m., s. 5

¹² Dağlar, a.g.m., s. 59.

altmış beş gazel, yirmi iki tarih kıt'ası, kırk sekiz rubâî, altmış bir kıt'a, elli bir nazım, iki tahmiş, bir mülemma, iki müsemmen, beş müseddes, bir müstezaddan oluşan Ahmet Arı tarafından tenkitli metin olarak hazırlanan doktora tezi bulunmaktadır.¹³

3.2. Sefîne-i Nefîse-i Mevleviyyân

Eser, üç ciltten oluşmaktadır. Mevlevilik tarihine dair eserin ilk cildinde Konya Mevlevî Âsitânesi'nde postnişin olan çelebilerin biyografilerine yer vermiştir. Söz konusu biyografiler Menâkıbü'l-ârifin¹⁴'in bittiği tarihten kendi zamanına kadar olan süreci kapsamaktadır. Cildin sonunda Mevlânâ'nın soyundan gelen kadınların biyografileri yer almaktadır. İkinci cildinde çeşitli mevlevîhânelerde şeyhlik yapanlara yer verilmiştir. Üçüncü ciltte ise yetmiş sekiz ünlü Mevlevî şahsiyetin biyografisi bulunmaktadır. Abdülbaki Gölpınarlı, eserin şifahî kaynaklardan beslenerek oluşturulmasından kaynaklı sıkı bir tarihî tenkide tâbi tutulması gerektiğini vurgulamıştır.¹⁵ “Hânedân-ı Sâkıbiyye” ismiyle anılan eser Mevleviler arasında büyük nama sahiptir. Kemâl Ahmed Dede, Doğanî Ahmed Dede, Sabûhî Ahmed Dede, Hacı/Câmi Ahmed Dede, Kârî Ahmed Dede, Nâci Ahmed Dede, Ârifî Ahmed Dede, Seyyid Nesib Yusuf Dede gibi Yenikapı Mevlevihanesi şeyhlerine dair haklarında vefat tarihleri itibariyle ulaştığı bilgilere de yer vermiştir.¹⁶ *Sefîne-i Nefîse-i Mevleviyyân*, Sâkıb Dede'nin tanınması noktasında mühim bir eser olma konumundadır.¹⁷

Ayrıca Sâkıb Dede'nin *Nikâtü'l-Ma'ârif* adlı çok bilinmeyen bir mecmuasında 282 şiiri ve çeşitli nesirleri bulunmaktadır.¹⁸

¹³ Arı, a.g.m., s. 5.

¹⁴ Ahmed Eflâki'nin XIV. yy. a kadar yaşamış olan Mevlevî şahsiyetlere ilişkin eseridir.

¹⁵ Arı, a.g.m., s.5.

¹⁶ Bayram Ali Kaya, *Tekke Kapısı*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s.28.

¹⁷ Dağlar, a.g.m., s. 59.

¹⁸ Detaylı bilgi için bk. Fatih Bağmancı, *Mecmua-i Nikâtü'l-Ma'ârif (43 VA 1456) Adlı Eserin Metin ve İncelemesi*, (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi).

BİRİNCİ BÖLÜM

SÂKİB DEDE DİVÂNI'NDA DİNİ MUHTEVA

1.1. DİN

Din; “inanç, ibadet, gidilecek yol, itaat, hesaplaşma, şeriat” gibi¹⁹ anlamlara gelmektedir. Din; Tanrı, diğer insanlar ve varlıklarla münasebetlerini düzenleyen, hayatına yön veren kurallar bütününe verilen isimdir. Din, insanları Tanrı'ya bağlayan bir bağıdır. Aynı zamanda ibadetleri içinde barındıran nitelikleri ifade etmektedir. Kur'an-ı Kerim'de din kavramı birçok yerde geçmektedir. Başlıca kullanıldığı anlamları şu şekilde sıralamak mümkündür: “Yönetme, itaat, hüküm, tapınma, tevhid, İslâm, şeriat, hudud, âdet, ceza, hesap, millet”.

Kur'an-ı Kerim'de din kelimesi özel anlamda İslâm'ı işaret etmektedir. İslâm ile din kelimesi âdeti bir bütün kabul edilmiştir ve tüm peygamberlerin aslında aynı dini yani İslâm'ı getirdiği kabul edilmiştir.²⁰

İslam alimleri Kur'an-ı Kerim'deki açıklamalarla İslam inanç esaslarına dikkat ederek din kavramı hakkında açıklama yapmışlardır. “Din akıl sahibi insanları kendi tercihleriyle bizzat hayırlı olan şeylere götüren ilâhî bir kanundur.” şeklinde hak dini tanımlamışlardır. Bu tanımın ışığında, insan kâinattaki varlıklardan hareket ederek duyular üstü âleme ulaşabilir fakat kişi kendi çabasıyla değil vahiy aracılığıyla bu bilgileri elde edebilir sonucuna varılabilir. İlâhî vahye dayanan gerçek din insanlar tarafından uydurulan dinden daha üstündür. Uydurulan din tarafından meydana getirilen felsefi sistem hiçbir zaman gerçek din gibi insanların hidayetine vesile olamaz. Vahiy ve ilhama dayanmayan bu sistemler insanları manevi olarak tatmin etmediği gibi ruhlarına da nüfuz etmez.²¹

Din duygusu insan için fitrî bir duygudur. Zira insan, daima güçlü, yüce bir varlığa güvenme, sığınma ve yardım isteme ihtiyacı hissetmektedir. Bu yardım isteme, sığınma ihtiyacını dinle karşılayabilmektedir. Kur'an-ı Kerim'de dinin fitrî oluşu şöyle izah edilmektedir: “Sen yüzünü bir hanîf olarak dine, Allah'ın fitratına

¹⁹ Abdurrahman Güzel, *Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006, s. 149.

²⁰ Bk. Âl-i İmrân 3/99; Âl-i İmrân 3/85; Nisâ 4/125; Mâide 5/3; Şûrâ 42/13.

²¹ Güzel, a.g.e, s. 149.

çevir ki O, insanları bu fitrat üzerine yaratmıştır. Allah'ın yaratması değiştirilemez.”²²

Din insanları birbirine bağlayan ve toplumları geliştiren bir kurumdur. Aynı zamanda güzel ve faydalı olan şeylere yönlendiren bir hayat düzenidir. Dua, niyaz gibi eylemlerle insanı kuvvetlendiren ve yücelten davranış silsilesini içinde barındırır.²³

Divân şiirinde din ve dinle ilgili mefhumlar oldukça fazla kullanılmaktadır. Din merhameti gerektirir ve şair dindardır. Bu yönüyle dinin çeşitli iman esasları, itikadî ve amelî konuları şiirlerde konu edinmiştir.²⁴

Çalışmanın bu bölümünde, Sakıb Dede Divânı'nda geçen dinî unsurlar tespit edilip incelenmiştir. İslam dinine ait birçok kavram beyit/bent şeklinde ele alınmıştır.

1.1.1. Allah

Ululhiyete mahsus sıfatların hepsini kendinde toplamış bulunan Zât-i “Vâcibü'l-Vücûd”e delalet eden âlemdir ve sayılan isimlerin içinde “İsm-i Azam”dır.²⁵

Şairler Allah lafzını istifham, nida gibi yerlerde kullanarak birçok zarif iham, sihr-i helal, tecahül-i arif gibi söz sanatlarında eserler meydana getirmişlerdir.²⁶

Divan edebiyatında Allah lafzı, İslam itikadına uygun olacak şekilde birçok yerde kullanılmıştır. Münacaat gibi çeşitli nazım şekillerinde Allah'ın birliğinden ve tevhid inancından bahsedilmiştir. Zira divan şâirlerinin yaşadıkları dinî hayatın düzeyini düşünürsek onların belli bir bilgi birikimiyle bahsetmelerinin nedenleri ortaya çıkar. Allah lafzı, Hak, Rab, İlâh, Rahmân, Rahîm gibi çeşitli isimleriyle doğrudan, Yed-i Kudret, Dest-i Kudret, Nakkaş-ı Ezel, Hâkim-i Mutlak vs. gibi benzetmeler ile şiirlerde konu edilmiştir. Ayrıca iktibaslar yoluyla da O'ndan bahsedilir. Bu anlamda divân şâiri her hususta Allah'ın yaratıcılığını, hayat vericiliğini, affetmesini, cömertliğini, sonsuz büyüklüğünü dile getirir.²⁷

²² Rûm 30/30.

²³ *İlmihal İman ve İbadetler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2007, C I, s. 1.

²⁴ İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2018, s. 117.

²⁵ Ali Osman Tatlısu, *Esmâü'l-Hüsnâ Şerhi*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2020, s. 10.

²⁶ Ahmet Talât Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, (haz: Cemal Kurnaz), Akçağ Yayınları, Ankara, 2000, s. 88.

²⁷ Pala, age., s. 21.

Devrinin önemli Mevlevî şairlerinden Sâkîb Dede'nin *Divânı*'nda bulunan ilk iki kaside münacat formunda yer almıştır. Allah'ı öven bu beyitlerde naz ü niyaz ederek ihtiyaçlarının karşılanmasına dair isteklerde bulunur. Dua niteliğindeki beyitlerde genellikle “Ya Rab” kalıbının kullanıldığı görülmektedir. Acz ve hayranlık duyma, sığınma bilhassa cemal ve celal vasıfları noktasında temsil ederek Allah'ı sık sık andığı ortaya çıkar. Allah, İslami görüşe göre isimleri, sıfatları ve bu sıfatlar üzerine beyan olunan düşünceler dahilinde anılır. Şair de Divan'da bu vasıfları üzerinde düşünür. Allah ismi câmi'dir. Tüm isimleri, sıfatları içinde barındırır. Divan'da Allah'ın isimleri, sıfatları ve birtakım benzetmeleriyle tevhid düşüncesinin hâkim olduğu görülmektedir. Zira Sâkîb Dede Mevlevîlik içerisinde yer alan vahdet-i vücûd düşüncesinin etkisindedir. Vahdaniyet ve rububiyet kavramları şairin şiirlerinde etkisini göstermektedir.

Nihân idi teh-i baħr-ı 'ademde
'Ayân oldu zihî Allâhü ekber (T. 4/2)

'Aceb mi sâyeden itsem ümîd-i luḫf-ı cesîm
Ki **dest-i sâye-i Hâk** bestedür zimâm-ı ümûr (K. 3/90)

Farğ-ı me'âl itmeyen ḫasvet-i ğaflet bulur
Cem'-ı menâl eyleyen miḫnet-i siḫlet bulur
Dime nemed-pûş olan zillet ü kıllet bulur
Bir kişi kim mal bulur şanma ki devlet bulur
Devleti bulan kişi Allâh'ı bulan olur (M. 8/9)

1.1.1.1. Esmâ-i Hüsnâ

“Güzel, en güzel” anlamındaki esmâ-i hüsnâ terkibi Kur'an-ı Kerim ve hadislerde Allah'a nispet edilen isimlerdir. Ebû Bekir İbnu'l-Arabî esmâ-i hüsnânın Allah'ın yüceliğine işaret ettiğini ve kullarda saygınlık hissi uyandırdığını söylemiştir. Zira Kur'an-ı Kerim'de “En güzel isimler Allah'ındır. O halde, O'na bu

güzel isimlerle dua edin ve O'nun isimleri hakkında eğriliğe sapanları bırakın..."²⁸ buyurulması bu saygınlığı vurgular niteliktedir.

İnsanların çoğu kâinatın bir yaratıcısını kabul etmektedir. O'nu beş duyusuyla idrak etmesi imkân dahilinde değildir. Allahu Teâlâ, kâinat ve insanla olan ilişkisi bakımından anlaşılabilir. Bundan dolayı esmâ-i hüsnâ, Allah'ı tanıtmaya açısından önem taşımaktadır. Esmâ-i hüsnâ, Allah'ın hangi vasıfları kendinde barındırdığını ifade etmektedir.²⁹

Divân şairlerinin büyük bir kısmı Allah'ın isim ve sıfatlarını şiirlerine konu etmişlerdir. Sakıb Dede Divânı'nda da Allah'ın isimlerini sık sık zikretmektedir. Divan'da Azîm, Bârî, Gafûr, Hakk, Hay, Kadîm, Kayyum, Kerîm, Rahman, Veliyy isimleri zikredilmektedir. Bu bölümde Sakıb Dede Divânı'da Celâl, Celîl, Cemâl, Müheymin, Rahîm, Ra'ûf, Şekûr, Vedûd, Vehhâb olmak üzere Allah Teâlâ'nın toplam 9 ismine yer verilmiştir. Alfabetik sıraya uygun bir şekilde bu isimler başlıklar halinde açıklanmıştır.

1.1.1.1.1. Celâl

Celâl, esmâ-i hüsnâda geçen Allah'ın isimlerinden biridir. Allah'ın gazabını dolaylı olarak anlatan bir isimdir.³⁰ Kimseye muhtaç olmamak, hakimiyet, ilim ve kudretten ibarettir.

Sakıb Dede Dîvan'da, "Celâl ismini sınırlandırmak mümkün müdür, göklerde ve yerlerde o isim tecelli etmektedir" diyerek Celâl isminin tecellisinin genişliğini vurgulamaktadır:

Ne mümkün ihâta Celâlin k'odur
Semâvât-ı enfüsde 'arş-ı 'azîm (G.126/10)

1.1.1.1.2. Celîl

Celalet ve ululuk anlamında olan Allah'ın isimlerinden biridir. O'nun zatı ve sıfatları büyük olup bu büyüklük hacim veya yaşlılık itibariyle değildir. Allah'ın

²⁸ A'râf 7/180.

²⁹ Bekir Topaloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, C XI, s. 404-418.

³⁰ Pala, age., s. 86.

varlığı büyüktür. Zamana mekâna sığmayan bir büyüklüğü vardır. Allah'ın ilmi büyüktür, kudreti büyüktür, rahmeti, keremi büyüktür, affi ve gufranı büyüktür.³¹

Sâkıb Dede, Celîl isminin sırlarını suya benzeterek bu suyun susuz kalmış insanlara doygunluk verdiğini belirtmiştir:

Cennet-i tevhîde olmuş 'aynı ile selsebîl
Teşnegâmı itmede sîr-âb-ı esrâr-ı Celîl (Müseddes 4/IX)

1.1.1.1.3. Cemâl

Allah'ın lutuf ve rızâsını gösteren isim ve sıfatlarını ifade etmek için kullanılan bir esmâ-i hüsnâdan bir isimdir. Allah'ın mutlak güzelliğini ifade etmektedir. Tasavvuf ehli Allah'ın lütuf ve rızasını anlatmak için cemâl tabirini kullanmışlardır.³² Celâl sıfatı, O'nu idrak eden basirete nispet edildiğinde Cemâl isminin anlamını taşır.³³O'nun cemâli hiç kimseye dünya gözüyle nasip olmaz, ancak cennette Allah'ın istediği kullar görebilecektir.

Sâkıb Dede, Cemâl ismiyle ilgili olarak “Beşerin senin cemalini temaşaya gücü yeter mi, onun harîmi ancak meleklerdir.” diyerek O'nun cemalini görmeye insanların muktedir olamayacağını bildirmiştir:

Ne kâbil temâşâ Cemâlün beşer
Şunûf-ı melâ'ikdür aña harîm (G. 126/9)

1.1.1.1.4. Muhyî

“Yaşatan, can veren ve dirilten” anlamlarına gelen Allah'ın isimlerinden biridir. Allah'ın bir isim veya sıfatı olarak kullanılan bu kelimenin “hayatla ilişkisi bulunan bütün varlıklarda canlılığı yaratıp onların hayatlarını sürdüren” şeklinde açıklanmaktadır.³⁴

Sâkıb Dede, viran ve harap olmuş kalbini Muhyi ismi ile Allah Teala'nın tekrar inşa etmesini dilemiştir:

Lîkin idüp Hâzret-i Muhyî-i Qadîm
Hâtır-ı vîrânımı tekrâr binâ (T. 21/3)

³¹ Tatlısu, age., s. 116.

³² Süleyman Uludağ, “Cemâl”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV yayınları, İstanbul, C VII, s. 296.

³³ İmam-ı Gazali, *Esmâü'l Hüsnâ Şerhi*, Ferhat Yayınları, y.y., 2005, s. 136.

³⁴ Metin Yurdağür, *Esmâ-i Hüsnâ'yı Anlama Kılavuzu*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2021, s. 176-177.

1.1.1.1.5. Müheymin

Sözlükte “bir şeyi gözetimi altına alıp korumak ve onu yönetmek” anlamındadır. Etimolojik olarak “heymene” kökünden türeyen müheymin “kâinatın bütün işlerini idare eden” demektir.³⁵

Müheymin, Haşr suresinin son ayetlerinde yer almaktadır.³⁶Yine Kur’an-ı Kerim’de Mâide suresinde Müheymin ismiyle kendinden önce inen ilahi kitapların hepsinin aynı kaynaktan zuhur ettiğini, ana iletilerinin aynı olduğu ve Kur’an’da bunların hepsinin tasdik ettiğini ifade etmektedir.³⁷

Gazzâlî, “Kişi iç gözlem yoluyla gönül hayatının sırlarına vâkıf olduğu, bunun yanında kendi gidişinin doğruluk üzerinde seyretmesini sağlayabildiği ve buna süreklilik kazandırdığı takdirde kendi kalbine hâkim olma durumuna ulaşır. Eğer kalbinin derinliklerine vukuf ve hâkimiyetinin sınırları genişler de bu sayede Allah’ın bazı kullarını istikamet halinde tutmayı başarır müheymin isminin tecellilerine daha çok mazhar olabilir. Bu husus, ancak sezgi sahibi olmak ve dış görünüşlerle istidlâlde bulunmak suretiyle insanların derunî birikimlerine muttali olduktan sonra gerçekleşebilir.”³⁸şeklindeki ifadesinde Müheymin isminin kulda nasıl görüldüğünü dile getirmiştir.

Sâkıb Dede, Allah’ın gözetimi altına alıp onu yönetmek, bütün işlerini idare eden Allah’ın Müheymin isminden medet umarak dua etmektedir: “Ey Müheymin Hz. Peygamber (sav)’in gölgesinde gölgelenenlerden olmayı dilerim” diyerek “Başım ayıpların önde gideni ama gölgende gölgeleneyim” şeklinde niyazda bulunur:

Müheyminâ kuluñı ser-bülend-i ‘ayş eyle

O sâyede kim odur mâye-i nizâm-ı ümûr (K. 3/48)

1.1.1.1.6. Rahîm

Rahîm, “esirgeyen, bağışlayan, engin merhamet sahibi, dünyada kendisine inanıp emirlerine uygun bir şekilde yaşayanları ahirette ebedî nimetlerle

³⁵ Bekir Topaloğlu, “Müheymin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, C XXXI, s. 516-517.

³⁶ Bk. Haşr 59/23.

³⁷ Bk. Mâide 5/48.

³⁸ İmam-ı Gazali, age., s. 78.

mükâfatlandırılacak olan” manalarına gelmektedir. Er-Rahmân’ın bütün varlıkları kapsayan merhametinin sunduğu imkânları uygun şekilde kullananlar, ahirette er-Rahîm isminin ifade ettiği rahmete mazhar olabileceklerdir. Bu ismi şerif, er-Rahmân ismi ile aynı mânâyâ geldiği söylene de her iki isim arasında farklar bulunmaktadır. Yaygın kanaate göre rahmân dünyadaki herkesi, rahîm ise ahirette sadece müminlere şamil olan ilâhî bir rahmettir. Nitekim Allah Teâlâ Kur’an-ı Kerim’de şöyle buyurmuştur: “Bize bu dünyada da âhirette de iyilik yaz! Şüphesiz biz sana yöneldik. Allah buyurdu ki: Azabıma dilediğimi uğrattırım; rahmetim ise her şeyi kuşatmıştır, ayrıca rahmetimi Allah korkusu taşıyanlara, zekâtı verenlere ve ayetlerimize inananlara yazacağım.”³⁹

Allah Teâlâ affedicidir, affetmeyi sever ve merhamet sahibidir. Kullarına karşı lütfu çoktur.

Sâkıb Dede, “Ey Rahîm olan Allah’ım, hataların affını bana yüzümün parlaklığının medârı eyle, onunla aydınlanayım” diyerek Peygamberimiz (sav)’i vesile edinerek niyazda bulunur:

Rahîmâ ol dür-i dürc-i emânet âb-ı rûy için

Medâr-ı tâb-ı rû eyle baña ‘afv-ı ħaţâyâyı (K. 6/149)

1.1.1.1.7. Ra’ûf

Etimolojik olarak re’fet kökünden türemiş olup sözlükte şefkat ve merhamet etmek anlamına gelen esmâ-i hüsnâdır. Dil ulemâsı re’fet kelimesinin rahmetten daha fazla lütfu duygusunu içinde barındırdığını söyler. Zira re’fet gönülden ve içten bir şekilde yapılan şefkattir.⁴⁰ Kur’an-ı Kerim’de re’fet ve ra’ûf sözcükleri yer almaktadır. Mesela Hz. İsa’ya inananların kalplerine şefkat ve merhamet duygularının yerleştirildiğinden bahsedilir.⁴¹ Ra’ûf kelimesinin yer aldığı bir başka ayette ise Hz. Peygamber (sav)’den bahsedilirken müminlerin zorluklara uğraması durumunun kendisinin gücüne gittiğini ve onun müminlere çok şefkatli ve merhametli olması gerektiği anlatılır. Bu ayette ra’ûf kelimesi rahîm kelimesiyle birlikte kullanılır ve Hz. Peygambere izâfe edilir.⁴²

³⁹ A’râf 7/156.

⁴⁰ Bekir Topaloğlu, “Raûf”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, C XXXIV, s. 468.

⁴¹ Hadîd 57/27.

⁴² Bk. Tevbe 9/128.

Sâkıb Dede, “Sâkıb’ı Cenâb-ı Ra’ûf keremden mahrum etmeye” diyerek herkes mutlu olurken kendisini de mahrum etmemesi için niyazda bulunmaktadır:

ŞÂKIB-ı nâşâdı cenâb-ı Ra’ûf
İtmeye maḥrûm-ı kerem ḥâşılı (N. 37/2)

1.1.1.1.8. Şekûr

Etimolojik olarak “şükür” kökünden türemiştir. Sözlükte “yapılan bir iyiliğin sahibini övgü ile anmak” anlamına gelmektedir. Şekûr “çokça şükreden” demektir. Allah’a nispet edildiğinde “az da olsa kulun iyi bir ameline fazlasıyla karşılık veren” demektir.⁴³

Şükür, Allah’a karşı kulun yapması gereken bir görevdir. Allah kulunu yaratmış ve ona çeşitli nimetler vermiştir. Bu nimetlere karşı kullarını şükran ve küfran yollarından herhangi birini seçmesi noktasında serbest bırakmıştır.

Kul şükrederse Allah onun şükrüne karşılık verir. Kul elindeki nimetleri Allah’ın hoşnut olacağı şekilde sarf ederse Allah onun bu şükrünü kat kat fazlasıyla verir. Yaptığı iyiliklerin çoğalmasına meydan verir çünkü Allah “Şekûr”dur.

Sâkıb Dede bir beytinde “Cenâb-ı Fazl-ı Şekûr” şeklinde Allah’a nidada bulunarak hatalarının kaynağının kendisi olduğunu ancak tüm hatalarına rağmen hâlâ ümitli halini kederli bir hale dönüştürmemesini dilemiştir:

Menem ki maḥz-ı ḥaṭâyam velî ümîdüm var
Mükedder itmeye ḥâlüm Cenâb-ı Fazl-ı Şekûr (K. 3/46)

1.1.1.1.9. Vedûd

Etimolojik olarak “vüdd” kökünden türemiştir. Sözlükte “sevmek, muhabbet etmek” anlamına gelen mübalağa bir isim olup ve “çok seven, çok sevilen” demektir. Vedûd, “sâlih kullarını çok seven ve onlar tarafından çok sevilen” anlamlarına gelen esmâ-i hüsnâdan bir isimdir.⁴⁴ Kur’an-ı Kerim’de Vedûd ismi, Rahîm ve Gafûr isimleriyle birlikte zikredilmiştir: “Rabbinizden bağışlanmayı dileyin, sonra O’na tövbe edin. Muhakkak ki rabbimin merhameti ve sevgisi boldur.”⁴⁵ Yine başka bir

⁴³ Bekir Topaloğlu, “Şekûr”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, C XXXVIII, s. 493.

⁴⁴ Bekir Topaloğlu, “Vedûd”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, C XLII, s. 598-599.

⁴⁵ Hûd 11/90.

âyette: “Çok bağışlayan, sevgisi geniş, arşın sahibi, şanı yüce ve dilediğini yapan yalnız O’dur.”⁴⁶buyrulmaktadır.

Allahu Teâlâ kullarını çok sever ve sevdiği için sınırsız hidayet kapılarını açmış ve bu hidayet kapılarından faydalanmak isteyenleri sevmiş, gafletle bunlardan istifade etmek isteyenleri yermiştir.

Sâkıb Dede, bir güzelin güzelliğinin göz alıcılığından bahsedip “Onu gören zühhâd bile zikrini ya Vedûd olarak değiştirir.” demektedir:

Görüñ ol âfet-i bîgâne-rûy-i serd-i mihrî siz
Ki zühhâdın dañı vird-i zebânın yâ Vedûd eyler (G. 38/11)

1.1.1.1.10. Vehhâb

Sözlükte “karşılıksız vermek, bağışlamak, daha çok vermek” anlamındaki vehb (hibe) kökünden türemiş mübalağalı bir sıfattır. Esmâ-i hüsnâdan bir isim olan Vehhâb, “karşılık beklemeden bol bol veren” manasına gelir.⁴⁷ Kur’an-ı Kerim’de Vehhâb ismi şöyle geçmektedir: “Rabbimiz! Bizi doğru yola erıştikten sonra kalplerimizi saptırma, bize tarafından bir rahmet bağışla. Hiç kuşku yok, lütfu bol olan (vehhâb) yalnız sensin.”⁴⁸

En ehemmiyetsiz ihtiyaçtan en mühim ihtiyaca kadar hudutsuz ve kayıtsız bir şekilde bağışlayan şüphesiz Allah’tır. Her şeyi Allah yaratmıştır. Allah vermedikçe de hiç kimse bir zerreye sahip olamaz.

Sâkıb Dede, Vehhâb ismiyle “iyilik edip ihsan ve fazl ile verdiklerini tamam et” şeklinde Allah’a niyazda bulunmaktadır:

İdüp ŞÂKIB kûlîna birr-i Vehhâb
Vücûh-ı faẓl u ihsânı temâmet (T. 7/1)

1.1.1.2. Allah Teâlâ’nın Esmâ-i Hüsnâ Dışındaki İsim ve Sıfatları

Dîvan’da Allah’ın isimlerinden Dârâ, Dâver gibi başka isimlerde kullanılmaktadır. Fakat bu bölümde Dâdâr, Hudâ, İlâh, Mevlâ, Rab olmak üzere

⁴⁶ Bürûc 85/14-16.

⁴⁷ Bekir Topaloğlu, “Vehhâb”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, C XLII, s. 610-611.

⁴⁸ Âl-i İmrân 3/8.

toplam 5 ismine yer verilmiştir. Bu isimler başlıklar halinde alfabetik sıraya uygun bir şekilde açıklanmıştır.

1.1.1.2.1. Dâdâr

Sözlükte, adâletli, doğru olan hükümdar manasıyla birlikte Allah'ın isimlerinden biri olarak geçmektedir.⁴⁹

Sâkıb Dede Dîvan'da “Her şeyi gören Allah, temiz siretlere bakar. Cenâb-ı Hak için sadece ibadet değil temiz gönül de önemlidir.” diyerek Allah'ın Dâdâr ismini kullanmaktadır:

Sîret-i pâkîzedür manzûr-ı Dâdâr-ı Başîr
Müdde'â-yı kûrba olmaz şûret-i tâ'at güvâh (G. 143/3)

1.1.1.2.2. Hudâ – Hudâvend

Farsça kökenli Hudâ kelimesi, tanrı manasına gelen Allah Teâlâ'nın ismi olarak kullanılmaktadır. Hudâvend kelimesi de aynı şekilde Farsça bir kelimedir ve Allah, Hâlık, Rabb gibi anlamlara gelmektedir.

“Sâkıb Dede, asrın Hâtem'ini övmesek bunda şaşılacak ne var, Allah'ın cömertliğini övmekten uzak değiliz.” demektedir:

'Aceb mi Hâtem-i 'aşra sitâyiş itmez isek
Sipâs-ı cûd-ı Hudâdan belî cüdâ degülüz (G. 62/3)

Bir başka beyitte Sâkıb Dede, “Kimseye kibirle bakma, belki o Hudâvend'in nazar ettiği kuldur.” demektedir:

Kimseye dîde-i naḥvetle şakın itme nigâh
Belki manzûr-ı Hudâvend ola aḥḥar didüğüñ (G. 116/7)

Şair başka bir beyitte sadece Allah'ın kabul edeceği bir hizmeti gerçekleştirmeye niyetlendiği zamanı ifade ederken önceki beyitte olduğu gibi Allah'ı Hudâvend ismiyle anmakta ve samimiyetin, ihlasın önemini vurgulamaktadır:

Ḳâbil mi o ḥıdmet k'ola maḳbûl-i Hudâvend
İḥlâş ile zeylinde ki taḥhîr bulunmaz (G. 61/18)

⁴⁹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara, 2011, s. 180.

1.1.1.2.3. İlâh

İlâh, “Tapınılan, yüceliği karşısında hayrete düşülen, gönülden bağlanılıp sığınılan, duyularla idrak edilemeyen varlık” olarak tanımlanmaktadır.⁵⁰

Dîvan’da ilâh, ilâhî, ilâhâ şeklinde kullanımları mevcuttur. Sâkıb Dede “Her peri suretli Hakk’ın feyzine ayna olamaz, güneş ışığına kabil olmak için ay gerek, yaratılan her şeyde tecelli vardır” demektedir:

Her perî-rû olamaz âyîne-i feyz-ı İlâh
Kâbil-i pertev-i mihr olmak için mâh gerek (Kt. 1/60)

1.1.1.2.4. Mevlâ

Mevlâ, Allah’ın isimlerinden olup Kur’an-ı Kerim’de geçmektedir. Mevlâ kelimesi “birine sevgiyle bağlanan, dost, arkadaş, yardımcı; sahip ve mâlik” gibi anlamlara gelmektedir. Mevlâ kelimesi Allah’a isnad edildiğinde “sevme, koruma, yardım etme, tasarruf ve himayesi altında bulundurma” gibi manaları ön plana çıkmaktadır. Mevlâ ismi Allah’ın doksan dokuz ismi olan esmâ-i hüsnâyı içeren rivayetlerde bulunmamaktadır. Mevlâ kelimesinde manevi bir yakınlık ve muhabbet söz konusudur.

Sâkıb Dede *Divân*’da “Herhangi talepte bulunmaktan elimizi çekmişiz çünkü biz mevleviyiz, bize Mevlâ yeter” diyerek Allah’a olan bağlılığını dile getirmiştir:

İtmişüz kaşr-ı yed meâlîbden
Mevlevîyüz yeter bize Mevlâ (G. 4/44)

Yukarıdaki beytin bir benzeri olarak aşağıdaki beytinde de şair, “Minnete sebep olacak ihsânı neyleriz, iki cihanda da Allah bize yeter!” diyerek Mevlâ ismiyle hitabı bulunmaktadır:

N'eylerüz mâye-i minnet olacağ ihsânı
Mevlevîyüz dü-serâda bize besdür Mevlâ (K. 27/36)

1.1.1.2.5. Rab

Rab, “Mâlik, seyyid, idare eden, terbiye eden, gözetip koruyan, nimet veren, islah edip geliştiren, mâbud” gibi manalara gelmektedir.⁵¹

⁵⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “İlâh”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2000, C XXII, s. 64.

Sâkıb Dede, “Habibin aşkına bu susuz olan kulunu suya kandır” niyazıyla Rab ismiyle hitapta bulunmaktadır:

Ciger tâ key kebâb-ı sîh-ı istiğfar ola yâ Rab
Habîbun ‘ışkına ol teşneyi sîr-âb-ı gufra it (K. 1/64)

1.1.2. Melekler

Allah’ın emirlerine tam itaat eden iyi nitelikteki ruhani varlıklara verilen isimdir. Melekler nurdan yaratılmıştır. Yemezler, içmezler, uyumazlar ve cinsiyetleri yoktur. Melekler yaratılmış diğer varlıklara benzemezler onlardan farklıdırlar. Daima Allah’ı tesbîh ederler. Zikir halindedirler. Cebraîl, Mikaîl, İsrâfîl, Azraîl dört büyük melek olarak bilinir. Kirâmen kâtibîn, Münker-Nekir, Rıdvân da diğer meleklerden farklı ve üstünlerdir.

Melekler sürekli ibadetle meşgul olup Allah’ın emriyle iş yaparlar. Kur’an-ı Kerim’de farklı ayetlerde meleklerden bahseder. Meselâ bir ayette itikadî konularla birlikte zikredilir: “Her kim Allah’a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrâil’e, Mikâil’e düşman ise bilsin ki Allah da inkârcıların düşmanıdır.”⁵²

Melekler divân şiirinde genel anlamda sevgiliye benzetilerek kullanılmıştır. Şairler, melek huylu, melek simâli şeklinde kullanım ile sevgiliyi yüceltirler. Şairler zaman zaman da kendilerini meleklerle benzetirler.⁵³

Melek mefhumunu şair, insanın güzelliğini meleklerin göremeyeceğini ve bu güzelliğin kutsal bir sırrı olduğunu ifade etmektedir:

Ne kâbil temâşâ Cemâlûñ beşer
Şunûf-ı melâ’ikdür aña harîm (G. 126/9)

Bir başka beyitte şair, güzelliklerin insanın gözünde melekler ve huriler gibi güzellik sembolüne dönüştüğü ve yaratılış güzelliğinin insanın içini doldurduğunu anlatmaktadır:

Her gördüğün dü-dîdeye hûr u melek ider
Hulûk-ı hasenle tev’em olan hîlkat-i nigû (G. 141/14)

⁵¹ Bekir Topaloğlu, “Rab”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2007, C XXXIV, s.372.

⁵² Bakara 2/98. Melekler ile ilgili diğer ayetler için bk. Bakara 2/30,31,34,102,161,177,210,248,285; Âl-i İmrân 3/18, 39, 42, 45, 80, 87, 124, 125 vs.

⁵³ Pala, age., s. 303.

1.1.2.1. Cibrîl / Cebrâil

İslâm dininde Cebrâil vahiy meleğidir. Hz. Peygambere Allah'ın emirleri iletmekle görevlidir. Cebrâil, Cebreîl, Cibrîl, Cibrîn ve Cibrîl gibi farklı kelimelerle Arapça'da ifade edilmektedir.⁵⁴

Cebrâil, Cibrîl, Rûhulkudüs, Rûhulemîn, Rûh ve Resul gibi farklı isimlerle Kur'an'da anılmaktadır. İlgili ayetler incelendiğinde Cebrâil karşı konulamayan müthiş bir kuvvete, üstün bir ahlaka ve kesin bilgilere sahiptir. Melekler de kendisine itaat eder.⁵⁵ Cebrâil hadislerde de sık sık bahsedilir. Hz. Peygambere vahiy getiren, öğreten, hüküm bildiren hatta bazen ashaba da insan şeklinde görüldüğünden bahsedilir.⁵⁶ Hz. Muhammed (sav), Hira dağında tefekküre dalmışken Cebrâil, Allah'ın emri ile "Oku" demiştir. Allah'ın emirlerini Peygamberimize eksiksiz bir şekilde iletmiştir.

Edebiyatta Cibrîl, Cibrîl-i Emîn, Rûh'ul-Emîn, Rûhu-l-Kuds, Rûh-ı Kudsî, Hümâ-yı Kudsî, Bülbül-i Kudsî, Tâvûs-ı Kudsî, Tâvûs-ı Arş, Tâvûs-ı Sidre gibi isimlerle anılmıştır. Şair de şiirinde Rûh-ı kudsü yolun delili olarak tavsif etmektedir:

Rûh-ı kudsî delîl-i râh idi
 Feyz-ı aqdes dahı penâh idi
 Evc-i 'ışkuñ temâm-ı mâh idi
 Serde mihr-i vefâ külâh idi (M. 3/VI)

Şiirlerde melekler içinde en çok Cebrâil'in ismine rastlanır. Miraçta Peygamber (sav)'imiz arşa kadar götürmesi, kanatları vasıtasıyla uçuşması, vahiy getirmesi, cennet varlığı olması gibi özellikleri ile şiirlere konu olmuştur. Kimi yerde sevgilinin güzelliğine gölgelik kimi yerde de Allah kelamı konuştuğu için bülbül, tûtî, Hümâ gibi isimlerle anılmıştır.⁵⁷

Şair aşağıdaki beyitte Cebrail'in gayret kıvılcımını hatırlatmaktadır. İslam inancında meleklerin başı ve peygamberlere vahiy getiren melek olarak bilinen Cebrail'in ilahi emirlere olan sadakatini anlatmaktadır:

⁵⁴ Yusuf Şevki Yavuz, Zeki Ünal, "Cebrâil", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, C VII, s. 202-204.

⁵⁵ Bk. Necm 53/5-6; Tekvîr 81/19-21.

⁵⁶ Müsned, II, 267; III, 230; Buhârî, "Tevhîd", 33

⁵⁷ Pala, age., s.84.

Bâd-ı nahvetde şaşkın haddi tecâvüz itme

Yâd kıl bârika-i gayreti Cibrîl gibi (G. 155/6)

Şair başka bir beyitte korku gözünde Rûhu'l Kudüs (Cebrail)'ün cevherinin gizli olduğunu ifade etmektedir:

Dîde-i vahşetde mûdur cevher-i Rûhu'l-Kudüs

Maḥrem-i taşvîr olmaz Meryemüñ âyînesi (G. 159/10)

1.1.2.2. Rıdvân

Arapça kökenli olan bu kelime “râzı olma, hoşnutluk” anlamlarına gelmektedir.⁵⁸ Kur'an-ı Kerim'de rıza anlamında kullanılan cennetin muhafızı kabul edilen bir melektir. Ravza-ı Rıdvân tamlaması Cennet yerine kullanılır.⁵⁹

Bir beyitte “İnsanın akli ve zihninin endişe ve düşüncelerle meşgul olduğu bir zamanda aşkın gücüyle manevî olarak yükselen kişi cennete (Ravza-i Rıdvân) ulaşmıştır.” demektedir:

‘Akl-ı dūr-endîşe rağmen gayret-i ma‘şûk ile

Eblehi şalmışdur ekser Ravza-i Rıdvâna ‘ışk (G. 108/37)

1.1.3. Kur'an-ı Kerim/ Levh-i Mahfuz

Farsça bir terkip olan Kur'an-ı Kerim, sözlükte “okuma, ezbere okuma” anlamlarına gelmektedir. Hz. Muhammed (sav)'e Allah tarafından vahiy yoluyla indirilen kutsal kitaptır. 610 yılında Kadir gecesinde 23 yıllık bir süre zarfında tedrici olarak indirilmiştir. İnsanların hayatını disiplin haline almayı hedefleyen temel hüküm kaynağıdır. Müslümanın ölçü edineceği temel dayanaktır.⁶⁰

Sâkıb Dede semâvî kitaplardan yalnızca Kur'an-ı Kerim'i “Mushaf” adıyla anmaktadır:

Hâl-i rûy-ı yâra zâhid itmesün hâlî nazar

Muşhaf-ı hüsnüñ hatın hûn-â-ter eyler ol niḳât (G. 95/10)

Şair gönül ile Levh-i Mahfuz arasında benzerlik ilişkisi kurarak gönlü tüm varlıklardaki nakışların Levh-i Mahfuzu olarak tanımlamaktadır:

⁵⁸ Devellioğlu, age., s. 1041.

⁵⁹ Pala, age., s. 376.

⁶⁰ Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Konya, 1998, s. 226.

Levh-i maḥfûz-ı nuḳûş-ı enfûs ü âfâḳdur

Reng ü bûy-ı mâ-sivâ-yı Ḥaḳdan eslemdür gönül (K. 28/21)

Şair aşığıdaki beyitte ise Levh-i Mahfuz'un ayna gibi her şeyi gösterdiğini belirtmektedir:

Âsâr-ı ḥaṭuñdur yine dilde melḥûz

Gösterse eger sâde-ruḥuñdan maḥzûz

Esrâr-ı ḳader cevher-i cânı gibidür

Âyîne-nümâ olsa da levḥ-ı maḥfûz (R. 1/26)

1.1.4. Peygamberler

Farsça kökenli olan peygamber kelimesi “haber getiren kişi” manasına gelmektedir. Dinî edebiyatta yazılı ve sözlü edebî geleneğin en mühim öğelerinden olan kıssa ve menkıbelerde konuyu anlaşılır kılmak için kullanılan yollardan biridir. Peygamber kıssaları bazen uzun uzadıya ifade edilirken bazen de telmih sanatı kullanılarak birkaç kelime anlatılmaktadır. Şairler çıkarılacak dersler ve neticeleri itibariyle de peygamberlerin hayatını örnek vererek ahlakî öğütler verdikleri görülmektedir.⁶¹Edebi eserlerde peygamberlere oldukça fazla yer verilmesi o edebi metnin İslâmi bir metin olmasını sağlamaktadır. Bu tarz kullanımların olması anlam derinliği açısından önemli olmaktadır.⁶²

Divan edebiyatı çerçevesinde yazılmış eserlerde isimleri en çok zikredilen peygamberleri şu şekilde sıralayabiliriz: Âdem, Dâvud, Eyüp, Hızır, İbrahim, İdris, İsa, İsmail, Musa, Nuh, Süleyman, Şuayb, Yakub, Yunus, Yusuf ve Muhammed (s.a.v.).⁶³

Sâkıb Dede eserinde Hz. Âdem, Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Ya'kub, Hz. Yusuf, Hz. Eyyûb, Hz. Mûsâ, Hz. Süleyman, Hz. İsâ ve Hz. Muhammed (sav)'a yer vermiştir. Bu peygamberlerle ilgili beyitler başlıklar altında değerlendirilmiştir.

⁶¹ Ömür Ceylan, *Tasavvufî Şiir Şerhleri*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 372.

⁶² Mehmet Ünal, Adem Ünal, *Divan Şiirinde Peygamberlerin Ele Alınışı: Ömer Hulûsî Dîvânı Örneği*, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 13 Sayı: 73, s. 1111.

⁶³ Bk. Elif Zeycan Koç, *Enderunlu Hasan Yâver Divanı'nda Dinî ve Edebî Muhteva*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi) s. 81.

1.1.4.1. Hz. Âdem

İslâmî literatürde insanların atası mânâsında “ebü'l-beşer” olarak bilinmektedir. Kur'an-ı Kerim'de⁶⁴ Allah'ın seçkin ve temiz kulu anlamına gelen “safiyullah” unvanıyla anılmaktadır.⁶⁵

Hz. Âdem, Allah'ın yarattığı ilk insan ve ilk peygamberdir. Kur'an-ı Kerim'de Âdem hakkında birçok ayet bulunmaktadır.⁶⁶ Hz. Adem kuru çamurtan yaratılmıştır. Hz. Adem'in torağı yeryüzünün farklı topraklarından meydana gelmektedir. Allah kâinatı yaratıp ardından Hz. Âdem'i ahsen-i takvîm⁶⁷ üzere ruh üflemiştir. Âdem'e ruh üfürüldükten sonra Allah, meleklerin ona secde etmelerini istemiştir. Bu secdeden amaç ise Allah'a olan secdedir. Çünkü yeryüzünün halifesi olan insan mihrap mahiyetindedir. Bütün melekler Âdem'e secde etmelerine rağmen cinlerden olan, cennetin hazinedarı İblis, kendisinin ateşten yaratıldığını Âdem'in ise topraktan yaratıldığını öne sürerek, secde etmemiştir. Allah da iblisi kibriden dolayı cennetinden kovmuştur.⁶⁸ Sâkıb Dede, insân-ı kâmil, kendisine secde edilen Âdem gibi o mertebeye çıkmak gerektiğini vurgulamaktadır:

Naşb-ı 'ayn-ı hıdmeti insân-ı kâmindür hemân

Âdem-i mescûdedür ya'nî tevellâ-yı mürîd (G. 23/18)

Bir başka şiirinde ise Âdem'e secde edilmesi olayına vurgu yaparken tevazu ve boyun eğmeye meyilli olan insanoğluna dikkat çekmektedir:

Îkâmet-i eflâk olurdu meyl-i deşt-i rüste-hîz

İtmeseydi hâk-i pâk-i Âdeme meyl-i sücûd (G. 27/4)

Âdem cennetteyken sol eğe kemiğinden Havvâ yaratıldı. Allah onlara cennetteki tüm nimetlerden faydalanmalarını fakat yasak meyveden⁶⁹ uzak durmalarını istedi. Cennetten kovulan ve oraya tekrar girmenin yollarını arayan iblise Allah kıyamet gününe kadar süre vermiştir. Bazı nesnelere de insanları aldatma yolunda kullanması için emrine vermiştir. İblis cennete yılanın dişleri içinde

⁶⁴ Bk. Âl-i İmrân 3/33.

⁶⁵ Süleyman Hayri Bolay, “Âdem”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, C I, s.358-363.

⁶⁶ Mesela bk. Bakara 2/31,33,35,37; Âl-i İmrân 3/33,59; Mâide 5/27; A'râf 7/11,19,26,27,31,35,172 vs.

⁶⁷ En güzel yaratılış, en iyi kıvam.

⁶⁸ Bk. A'râf 7/11-18.

⁶⁹ Buğday, üzüm asması, zeytin, hurma, incir, kâfur veya ilim ağacı.

girmiştir. Yasak meyveyi yemeleri konusunda Âdem ve Havva'ya telkinlerde bulunmuş ve sonunda Havva'yı kandırabilmiştir. Havvâ da Âdem'i etkilemiş ve yasak meyveden yemişlerdir. Allah'ın emrine uymadıkları için önce elbiseleri üzerinden alınmış ve utançlarından yapraklarla örtünmeye çalışmışlar sonrasında da cennetten çıkarılmışlardır. Uzun yıllar tevbe eden Âdem ile Havvâ bağışlanmayı istemişlerdir.⁷⁰Sâkîb Dede, *Divân*'da bu yolla kendisinin de her daim Hz. Âdem gibi tevbe ettiğini vurgulamaktadır:

Tevfik eseridür saña yâ Rab tevbe
N'eyler keremüñsüz baña yâ Rab tevbe
Kendümden eger tevbe dağı eylersem
Âdem gibi her dem aña yâ Rab tevbe (R. 1/40)

Gerek dinî kaynaklarda gerekse Türk edebiyatında Âdem peygamberin kıssasından oldukça fazla faydalanılmıştır. Şairler ilk insan olması hasebiyle Kur'an'daki şekliyle ve tefsirlerdeki efsanevi teferruata kadar inip her yerde anmışlardır. Âdem peygamberin tüm serüvenini en başta telmih yoluyla olmak üzere birçok sanat yoluyla ifade etmişlerdir. Örneğin kimi yerde sevgilinin Âdem'e, rakibinin ise şeytana benzetildiği görülür.⁷¹

Sâkîb Dede Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın kıssasından bahsederek Hz. Adem'in soyunu devam ettirebilmek için canını feda ettiği ve bu fedası ile Hz. Havva'nın canını koruduğundan bahsetmektedir:

Bilürdi mehbiş-ı nûruñ olur nesli anuñ âhır
Anuñ çün hırz-ı cân itmişdi Âdem mihr-i Havvâyı (K. 6/12)

Bakara sûresi 30. ayette Allah, yeryüzünde bir halife yaratacağını meleklerle bildirmiştir. Bir sonraki ayette ise "Ve Âdem'e bütün isimleri öğretti" şeklindedir. Bu ayetten maksat ona maddi ve manevi varlıkların, kavramların isimleriyle bunların özelliklerini bilme ve dili keşfetme kabiliyetinin verilmesidir. Sâkîb Dede divanında en çok zikrettiği peygamber olan Hz. Âdem'in, melekler arasında üstün bir konuma sahip olduğuna vurgu yapmaktadır:

Reh-ber-i hayl-i melâ'ik idi Âdem lîkin
Sedd-i râh oldı saña bend-i nigâh-ı şerehüñ (G. 114/11)

⁷⁰ Bk. A'râf 7/19-25.

⁷¹ Pala, age., s. 6.

Divân içerisinde yer alan diğer “âdem” kelimeleri de insan veya insanoğlu manasında kullanılmıştır.

1.1.4.2. Hz. Nuh

Hz. Nuh, İslam’da ulu’l-azm olarak isimlendirilen beş büyük peygamberlerden biridir. Kur’an’ın yetmiş birinci sûresi onun adını taşır ve tümüyle onun tevhid mücadelesi bahsedilir. Kendisine inanmayan kavmi tufânla cezalandırıldığından bu hadise Nuh tufânı olarak isimlendirilmiştir. Hz. Nuh’a kadar insanlar tevhid inancıyla yaşamıştır. Putperestlik ilk defa Hz. Nuh’un kavmi ile ortaya çıkmıştır.⁷² Kur’an-ı Kerim’de Hz. Nuh’dan bahseden birçok ayet bulunmaktadır: Allah tarafından seçilerek kavmine peygamber olarak gönderilen Hz. Nuh’un kavminin arasında 950 yıl kaldığı farklı ayetlerde zikredilmektedir.⁷³

Sâkıb Dede, adalet ve tufanı iyi ile kötüyü ayıracak bir özellikte karşımıza çıkarır, tufanda iyi ile kötünün ayırt edildiği bir yerdir. Şair Hz. Nuh’un gemisine ve tufana bir telmihte bulunmaktadır:

‘Adl kim çarhı ider tûfân-ı gird-âb-ı cezâ
Fazl ider cirm-i hilâli keşti-i fevz-i temâm
‘Adle hürşîd-i kıyâmet kim ola âyîne-dâr
Zıll-i Tûbâ cilve-gâh-ı fazl olur fevka'l-ħarâm (Kt. 1/49)

1.1.4.3. Hz. İbrahim

Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam’ın müştereken kabul ettiği en büyük ata ve temel referans kabul edilen peygamberdir. Hz. İbrahim, Kur’an-ı Kerim’de bahsedilen ülü’l-azm peygamberlerden biridir.⁷⁴ Hayatı ve kıssaları hakkında Kur’an-ı Kerim’de fazlaca bilgiler vardır.⁷⁵

Hz. İbrahim, tevhid mücadelesinde müstesna bir yeri olan peygamberdir. Put heykellerini inancına düşman olarak görmektedir. Heykellerin temsil ettiği yanlış inanç ve çarpık ideolojidir. Nitekim Hz. İbrahim’le en çok mücadele eden ve kendi

⁷² Ömer Faruk Harman, “Nûh”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, C XXXIII, s. 224-227.

⁷³ Bk. Âl-i İmran 3/33; Nisâ 4/163; Nuh 71/1; Ankebût 29/14 vs.

⁷⁴ Ömer Faruk Harman, “İbrâhim”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, C XXI, s. 272-273.

⁷⁵ Bk. Bakara 2/127; En’am 6/74-79; Enbiyâ 21/58-70; Saffât 37/91-107; İbrâhîm 14/37; Hûd 11/73; Zâriyât 51/30; Nahl 16/123.

rejimi için büyük tehlike olarak gören Kral Nemrut'tu.⁷⁶ Kur'an-ı Kerim'de olay şu şekilde ifade edilmektedir:

“Allah'ın kendisine verdiği iktidara dayanarak rabbi hakkında İbrâhim ile tartışmaya giren kimseyi görmedin mi? İbrâhim “Rabbim hayat veren ve öldüren” deyince o, “Hayat veren ve öldüren benim” dedi. İbrâhim “Allah güneşi doğudan getirmektedir, hadi sen de onu batıdan getir” dedi. Bunun üzerine inkârcı ne diyeceğini bilemedi. Allah zalimler topluluğuna rehberlik etmez.”⁷⁷

Sâkıb Dede, Allah aşkı ile yanıp tutuşan birisinin Hz. İbrahim gibi Nemrud'un ateşine karşı göstermiş olduğu fedakarlığı sayesinde Allah'ın lütfu ile ateşin gül bahçesine dönüşeceğini vurgu yapmaktadır. Hz. İbrahim'in sadakatini metaforik olarak şiirinde açıklamaktadır:

Ĥod-pereste bâğ-ı ikbâlin ider âteş-gede
Nâr-ı Nemrûdı iden gül-zâr i'câz-ı Ĥalîl (G. 119/5)

Bir başka beyitte şair Hz. İbrahim'in devrin hükümdarı olan Nemrud ve halkının taptığı putları kırdığı için Nemrud tarafından bugünkü Şanlıurfa kalesinden ateşe atılması olayına telmihte bulunmaktadır ve ateşin gül bahçesine çevrilmesi mucizesini ifade etmektedir:

'Aceb mi berķ-ı fenâ ĥırmenine virse beķâ
Ĥalîle gülşen-i i'câz nâr-ı âĥardur (G. 51/19)

1.1.4.4. Hz. Ya'kub

İbrahim peygamberin torunu, İshak peygamberin oğlu olan Hz. Ya'kub babası vefat ettikten sonra Ken'ân ilinde kalmıştır. Allah ona nübüvvet vermiştir. Kardeşleri Yusuf'u kuyuya attıklarında Beytü'l-ahzen denilen yerde yıllarca ağlamıştır. Ağlamaktan gözleri âmâ olan Hz. Ya'kub'a oğlu Hz. Yusuf (as)'ın gömleği geldiğinde gözleri açılmıştır. Kur'an-ı Kerim'de Ya'kub (as) ile ilgili birçok ayet vardır.⁷⁸

⁷⁶ İhsan Süreyya Sırma, *Peygamberler Tarihi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2021, s. 54.

⁷⁷ Bakara 2/258.

⁷⁸ Detaylı bk. Bakara 2/132-136; Âl-i İmran 3/84,93; Nisâ 4/163.

Divan edebiyatında Ya'kub (as) ismi daima Yusuf (as) ile anılmaktadır. Gözlerinin görmez oluşu, yıllarca ağlaması, külbe-i ahzân'ı, gözlerinin açılışı vs. telmih yoluyla kullanılmaktadır. Aşık çektiği çileleri Ya'kub (as)'a benzetir.⁷⁹

Şair aşağıdaki beyitte Hz. Yusuf'un yüzünün güzelliğini canı aydınlatan bir mum alevine benzetmektedir. Hz. Ya'kub'un gözlerinin Hz. Yusuf'a olan özleminden dolayı kör olmasına vurgu yapmaktadır:

Bir şu 'le-i şem '-i ruḥ-ı Yûsuf idi cânı

Târ olsa ne ğam ḥasret ile dîde-i Ya'kûb (G. 7/14)

Divan edebiyatında Beytü'l-ahzân, Hz. Ya'kub'un oğlu Yusuf'tan ayrı düştükten sonra hayatını ıstırap içinde geçirdiği ev için kullanılan bir tabirdir. Aşağıdaki beyitte Ya'kub, Beytü'l-Hazen ve bû (koku) mazmunları bir arada zikretmiştir:

Ya'kûb-ı dil ki almaya Beytü'l-Ḥazende bû

Gitdükce dûr ider anı sevdâ-yı cüst ü cû (G. 141/1)

1.1.4.5. Hz. Yusuf

Hz. Ya'kub'un oğlu olan Hz. Yusuf, İsrailoğullarına gönderilen bir peygamberdir. Hz. Yusuf kıssası ibretlerle dolu olması hasebiyle müslümanları yakından ilgilendirmektedir. Zira Kur'an-ı Kerim'de Hz. Yusuf'un bizzat adıyla müstakil bir sûre bulunmaktadır. Divan şiirinde adı en çok zikredilen peygamberlerdendir. Güzelliği ile dillere destan olduğundan şiirlerde Yusuf-ı sani (ikinci Yusuf) olarak sevgililer ona benzetilir. Lakabı Sinan'dır. Kuyuya atılması, kuyudan çıkması, Züleyha ile yaşadıkları, zindana girmesi ve çıkması, babasından ayrı oluşu, Mısır'a sultan oluşu gibi kıssalar şiirlere konu olur. Bunlar içinde Yusuf ile Züleyha mesnevileri önemli yer tutmaktadır.⁸⁰

Hz. Yusuf'u Bünyamin dışındaki kardeşleri kıskanırdı. Bu kıskançlık kardeşlerini kötülük yapmaya sevk etti. Kardeşlerinden biri onu öldürmek yerine bir kuyuya atma fikrini öne sürdü.⁸¹ Şair de kardeşlerinin Hz. Yusuf'un kötülüğünü istemesi olayına telmihte bulunmuştur. Kardeşlerinin Hz. Yusuf'a olan düşmanlıklarını ele alarak akrabalık ilişkilerindeki karmaşıklığı ele almaktadır:

⁷⁹ Pala, age., s. 478.

⁸⁰ Pala, age., s. 483.

⁸¹ Sırma, age., s. 84.

Bed-ḥâh-ı Yûsuf olsa ‘aceb mi birâderân

Luṭfi budur ḥaḳîḳat ile aḳrîbâlıḡuñ (G. 112/5)

Hz. Yusuf’u kuyuya atan kardeşleri akşam eve gittiklerinde ağlayarak babalarına gelip, Yusuf’u kurdun yediği yalanını söylediler. Bunu kanıtlamak amacıyla Yusuf’un gömleğine muhtemelen kan renginde bir boya sürüp getirdiler. Yusuf’u ihmal ettiklerini dile getirdiler. Babaları ise sabretmekten başka bir şey kalmadığını ifade etmiştir.⁸² Nitekim bu olay Kur’an-ı Kerim’de şöyle izah edilmektedir:

“Akşam ağlayarak babalarına geldiler. “Ey babamız! Biz yarış için uzaklaşmış, Yûsuf’u da eşyamızın yanında bırakmıştık; onu kurt yemiş! Ama doğru söylemiş olsak da sen bize inanmazsın” dediler. Gömleğinin üstünde uydurma bir kan izi de gösterdiler. Ya’kûb, “Hayır! Nefsiniz sizi kötü bir iş yapmaya sürüklemiş; artık (bana düşen) güzelce sabretmektir. Anlattığınız şeyler karşısında, kendisine sığınılacak olan ise ancak Allah’tır” dedi.”⁸³Devamında Hz. Ya’kub üzüntüsünü dile getiren ayette şöyle ifade edilmektedir:

“Onlardan yüz çevirdi, “Âh Yûsufum âh! İçim yanıyor!” diyordu. Sonunda üzüntüden gözlerine boz geldi. Artık kederini içine gömüyordu.”⁸⁴

Karşılaştığımız musibetler karşısında hüzünlenmek insani bir durumdur. Zira Hz. Muhammed (s.a.v), oğlu İbrahim’i kaybettiğinde üzülmüştür. Hz. Ya’kub, oğlunu kaybettiği günden itibaren ağlamaya bağlı olarak kısmi ya da tamamen bir körlüğün yaşandığı bilgisi aktarılmaktadır. Hz. Yusuf, babasının gözlerinin görmediğini öğrenince “Şu benim gömleğimi götürün de onu babamın yüzüne koyun, gözleri görececek duruma gelir. Bütün ailenizi de bana getirin.”⁸⁵diyerek gömleğini babasına göndermiştir. Hz. Ya’kub’un gözleri gömlekteki kokunun etkisiyle şifa bulmuştur.⁸⁶ Sâkıb Dede bu olaya telmihte bulunarak, Hz. Yusuf’un gömleğinin kokusunun pîreheni içinde yakılan ve tüm evin içine yayılan kokuya benzeterek Hz. Yusuf’un kokusunun benzeri olmayan bir koku olduğunu ifade etmektedir:

⁸² Sırma, age., s. 87

⁸³ Yûsuf Sûresi 12/16-18.

⁸⁴ Yûsuf Sûresi 12/84.

⁸⁵ Yûsuf Sûresi, 12/93.

⁸⁶ Hasan Haliloğlu; Semra Örs, Hz. Yûsuf’un (a.s) Gömleği ve Babası Yakub’un (a.s) Gözlerinin Açılması, *Ağrı İslami İlimler Dergisi (AGİİD)*, Haziran 2021 (8), s.01-19.

‘Adil-i Yûsuf olur mı şemîm-i pîreheni

Ḥaber mu‘âyene-i müdde‘â yerin tutmaz (G. 66/4)

Yusuf’u kuyuda görenler onu çıkarıp Mısır’a götürmüş ve orada satmışlardır. Hz. Yusuf’un imtihanlarla dolu bir hayatı bulunmaktadır. Önce kardeşleri ona ihanet etmiş sonrasında da Mısır’da köle gibi satılmıştır. Bu olaya telmihte bulunan Sâkıb Dede, Arzu Mısır’ının yeri bela çukurudur demektedir:

Câh-ı Mısr-ı ârzû çâh-ı belâdur ol mehe

Yûsuf-ı ‘izzet-serâdur gül-‘ızâr-ı âb-ı rû (K. 36/17)

Hz. Yusuf’u satın alan Mısır devletinin bakanı konumunda olan zatın hanımı Züleyha, Yusuf’un yakışıklılığına dayanamamış, ona göz koymuştur. Hz. Yusuf, Züleyha’nın bu tutumundan Allah’a sığınmış, Allah da Hz. Yusuf’u Züleyha’da korumuştur. Sâkıb Dede bu olaya telmihte bulunmaktadır:

İden tâb-ı cemâlûndür şafâ-yı rûy-ı Yûsufdan

Görince ser-be-ser âyîne-i hayret Züleyhâyı (K. 6/5)

Hz. Yusuf zindan hayatını zina hayatına tercih etmiş ve bu konuda Allah’a sığınmıştır. Zira ayette bu olay şu şekilde anlatılmaktadır:

“Yûsuf, “Rabbim! Zindan bana bunların benden istediklerinden daha iyidir. Eğer onların bana kurdukları tuzağı boşa çıkarmazsan, korkarım ki, onlara meyleder ve cahillerden olurum!” dedi. Rabbi onun duasını kabul etti ve kadınların tuzağına düşürmedi. Şüphesiz O, herşeyi işitir, pek iyi bilir.”⁸⁷Sâkıb Dede, Hz. Yusuf’un zindana atılması olayını aşağıdaki şiirde telmihte bulunmaktadır:

Serîr-i ‘izzete irmez eli hergiz rehâ-cûyuñ

Ḳanı Yûsuf-şifat bir çâh u zindâna ayak başmış (G. 87/3)

1.1.4.6. Hz. Eyyûb

Kur’an-ı Kerim’de ismi geçen peygamberlerden biridir. Sabır timsali olarak bilinir. Şam bölgesinde yaşadığı ve çeşitli arazilere sahip olduğu ve varlıklı bir insan olduğu kaynaklarda bildirilir.⁸⁸ Varlıklı bir insan olan Hz. Eyyub, Allah tarafından malı, mülkü ve evlatlarıyla imtihan edilmiştir. Buna rağmen hep şükreden bir kul olmuştur. Hastalanmış, vücudunda yaralar çıkmıştır ve bu hastalığı on sekiz yıl

⁸⁷ Yûsuf Sûresi 12/33-34.

⁸⁸

çekmiştir. Fakat Hz. Eyyûb, sabreden ve şükreden bir kuldur. Sonra Allah'ın emriyle ayağını yere vurmuş ve yerden fişkırarak sudan yıkanarak tüm dertlerinden, hastalıklarından kurtulmuştur. Sabrını ölçen bu imtihanı kazanan bir peygamberdir. Allah da ona bunun karşılığında tekrar sağlık, mal, mülk ve evlatlar vermiştir. Kur'an-ı Kerim'de kendisinden bahsedilirken “Ne güzel ne iyi kuldur.” buyurulmaktadır.⁸⁹

Allah insanlara sabır örneği olması için Hz. Eyyûb'u yaşatmıştır. Böylece “Eyyûb sabrı” dillerde mesel olmuştur. Edebiyatımızda da sabır kavramı oldukça fazla kullanılmaktadır.⁹⁰

Şair, Hz. Eyyûb'un hastalanmasına telmihte bulunarak bir beyitte işlemiştir. Sevgilisinden ayrılığının hasretiyle bir hastalığa düşer olduğunu ve bu hastalığını Hz. Eyyûb'un hastalığına benzetmiştir:

Şahrâya şalup rûy-ı rehüm tâli' -1 nâ-şâd

Oldum marâz-ı hecrûñ ile pey-rev-i Eyyûb (G. 7/4)

1.1.4.7. Hz. Mûsâ

Hem Yahudilik hem Hıristiyanlığa hem de İslam'a göre büyük bir peygamber olarak kabul edilir ve İsrâiloğullarını Firavun'un zulmünden kurtaran bir liderdir.⁹¹ Hz. Mûsâ, Kur'an-ı Kerim ve hadislerde en çok zikredilen peygamberlerden biridir.

Hz. Mûsâ'nın birçok mucize ve kıssaları edebiyatımıza girmiştir. Edebiyatta suları kan şeklinde akıtması, Allah ile olan diyalogu, ejderhaya dönüşen asası, Yed-i Beyzâ'sı⁹², Firavun'un boğulması gibi hususlar kaleme alınmıştır.⁹³

Mûsâ, tayin ettiğimiz vakitte (Tûr'a) gelip de rabbi onunla konuştuğunda o, “Rabbim! Bana görün; sana bakayım” dedi. Rabbi, “Sen beni asla göremezsın. Fakat şu dağa bak; eğer o yerinde durabilirse sen de beni görebilirsin” buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti; Mûsâ da bayılıp düştü. Kendine gelince dedi ki: “Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tövbe ettim; ben inananların

⁸⁹ Sâd 38/41-44.

⁹⁰ Pala, age., s.144.

⁹¹ Detaylı bilgi için bk. Neml 27/76; Kasas 28/3.

⁹² Hz. Mûsâ elini koynuna sokup çıkarınca eli bembeyaz bir nur olur. Buna Yed-i Beyzâ (Beyaz el) denir.

⁹³ Pala, age., s. 334.

ilkiyim.”⁹⁴ Şair bu olaya telmihte bulunarak Hz. Musa’nın Allah’ın tecellisiyle karşılaşmayı çok arzuladığı bir durumda bedenini bile feda edebileceğini ifade etmektedir:

Göreydi pertev-i sîmâ-yı garrâñı dil-i Mûsâ
Fedâ eylerdi pâyuña ser-i nañl-i tecellâyı (K. 6/10)

Sâkıb Dede bir naatta Hz. Mûsâ’nın mucizesi olan Yed-i Beyza’dan daha üstün tuttuğu Hz. Muhammed (s.a.v.)’den bahsetmektedir:

Yed-i Beyzâdan a’lâdur eserde sâye-i destüñ
K’ider meh-tâb-ı evc-i rû-sefidi kır-sîmâyı (K. 6/23)

Hz. Mûsâ Sina yarımadasının Eymen vadisinde bulunan Tur Dağı’nda Allah’ın şeriatı olan on emiri kavmine bildirmiştir. Şair bu olaya şu şiirlerinde telmihte bulunmaktadır:

Be-ħaqq-ı sâye-nişînân-ı ‘arş-ı mağ‘ad-ı şıdk
Be-ħaqq-ı şu‘le-i âvâz ü raqş-ı Eymen ü Tûr (K. 3/52)

Kelîm-i Tûr-ı lâhût oldıgınca tûñ-i mehceñ
Aña sîneñ olur âyîne-i esrâr-ı Sînâyı (6/17)

Mûsî-i ÷ab‘ı kelîm-i Tûr-ı cism itmezdi ‘ışk
Tutmasa cây-i ‘Aşâyı hâme-i sihr-âferîn (G. 128/13)

Kur’an-ı Kerim’de Hızır ile Mûsâ kıssası şu ayetlerle açıklanmaktadır:

“Bir vakit Mûsâ genç adamına, “Ta iki denizin birleştiği yere varmadıkça yahut (bu yolda) senelerce yürümedikçe durup dinlenmeyeceğim” demişti. Her ikisi, iki denizin birleştiği yere varınca balıklarını (yoklamayı) unuttular. Balık denizde yolunu tutup gitmişti. Oradan uzaklaştıklarında Mûsâ genç adama, “Yiyeceğimizi getir. Gerçekten şu yolculuğumuz yüzünden yorgun düştük” dedi. Genç, “Gördün mü, dedi, o kayanın yanında konakladığımız zaman balığı unuttum! Onu sana söylemeyi bana unutturan, şeytandan başkası değildir.” Balık, şaşılacak bir şekilde denizde yolunu tutup gitmişti. Mûsâ, “İşte aradığımız bu idi” dedi. Hemen izleri üzerine geri döndüler. Derken, kullarımızdan birini buldular ki ona katımızdan bir

⁹⁴ A’râf Sûresi 7/143.

rahmet vermiş ve ona nezdimizden bir ilim öğretmiştik.”⁹⁵ Bu ayette bahsedilen ilim (ledünnî ilim/gayb ilmi), Allah Teâlâ tarafından olağanüstü şekilde Hz. Hızır’a öğretildiği kabul edilmektedir. Şair Hızır ile Mûsâ hikayesine şiirinde telmihte bulunmaktadır. Hz. Mûsâ’nın zahiri, Hz. Hızır’ın batını temsil ettiğini ifade etmektedir:

Kemâl-i zâhir ü bâtın idüp zâtında cem‘iyyet
Olur hâvî fehâvî-i şîfât-ı Hızır u Mûsâyı (K. 6/157)

1.1.4.8. Hz. Süleyman

Dâvûd peygamberin oğlu olan Hz. Süleyman on iki yaşındayken babasının yerine geçer böylece hem padişah hem peygamber olur. Allah Teâlâ, Hz. Dâvûd’a ilim ve peygamberlik verdiği gibi Hz. Süleyman’a da verdiğini şu ayette buyurmaktadır:

“Şüphesiz biz Dâvûd’a ve Süleyman’a da bir ilim verdik. “Bizi mümin kullarının birçoğundan üstün kılan Allah’a hamdolsun!” dediler.”⁹⁶

Divan edebiyatında Hz. Süleyman kıssaları çerçevesinde yoğunlaşan düşünceler çerçevesinde ele alınır. Özellikle yüzük, Hüdhüd ve Belkıs ile çokça anılır.⁹⁷

Hz. Süleyman’a atfedilen mucizevi yüzük müslümanlar arasında “hâtem-i Süleyman” olarak anılmaktadır. “Kıyametten önce yer altından elinde Süleyman’ın mührü ve Mûsâ’nın asâsı olduğu halde bir dâbbe çıkacak ve asâsıyla müslümanların yüzünü aydınlatacak, mührüyle kâfirlerin yüzünü mühürleyecektir” hadisi dolayısıyla İslâm inancında yer etmiştir. İsrâiliyat’tan beslenerek işlenen bu olay bir rivayette, Hz. Süleyman’ın yüzüğündeki altıgen motifte ism-i a’zam’ın remzedildiği kaydedilmektedir. Bu yüzüğü sadece abdesthaneye gittiği vakit çıkardığı ve vezirine ya da hanımına teslim etmektedir. Hilkat garibesi bir sahra cini (ifrit veya dev) Hz. Süleyman bir gün abdesthaneye gittiğinde onun kılığına girerek hanımından yüzüğü almaktadır. Bunun üzerine Hz. Süleyman yalancılıkla suçlanmaktadır ve bu dev sarayda hüküm sürmektedir. Mührü elinde bulunduran dev aradan kırk yıl geçtikten sonra mührü kimsenin eline geçmesin diye denize atmıştır. Kendisi de hayvanlar

⁹⁵ Kehf Sûresi 18/60-65.

⁹⁶ Neml 27/15.

⁹⁷ Hz. Süleyman’ın diğer kıssaları için bk. Pala, age., s. 411.

tarafından öldürülmüştür. Bu arada Hz. Süleyman bir sahil kasabasında balıkçıların yüklerini taşıyarak hayatını sürdürmüştür. Hz. Süleyman'ın yanında çalıştığı balıkçı emeğinin karşılığı olarak para yerine bir balık vermiştir. Hz. Süleyman balığı pişirmek için karnını yarmıştır. Karnını yarıldığında dev tarafından alınan ve kaybolan yüzüğünü balığın karnında görmüştür. Yüzüğü çıkararak parmağına takmıştır. Yüzüğü kaybetmeden önceki hayatına tekrar dönmüş peygamberlik dönemini tamamlamıştır. Toplum arasında “Mühür kimdeyse Süleyman odur” atasözü de bu kıssaya dayanmaktadır.⁹⁸ Şair, Hz. Süleyman'ın yüzüğünün çalınması ve hatem olayını şu şiirlerde dile getirmektedir:

Dîv-i nefş almış elinden Hâtem-i teşhîrin
Şimdi mûra suhre olmuşdur Süleymân-ı revân (Kt. 16/2)

Aza kanâ'at idüp zevk ide gör gunyede
Âz ile olma şağın derd ü gam-ı münyede
Pend ile bend eyleyüp қа' r-ı çeh-i bünyede
Saña dirüm ey dede şalma divi dünyede
Nefs-i divin zabt iden dînde Süleymân olur (M. 8/VI)

Hz. Süleyman'ın en önemli özelliklerinden birisi kuşlarla ve diğer hayvanlarla konuşmasıdır. Kur'an-ı Kerim'de karıncalarla arasında geçen olay şu şekilde anlatılmaktadır:

“Nihayet karınca vadisine geldiklerinde, bir karınca şöyle dedi: “Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin; aman, Süleyman ve ordusu farkına varmadan sizi ezmesin!” Onun bu sözünden dolayı Süleyman neşeyle gülümsedi ve “Ey rabbim!” dedi, “Gerek bana gerekse anne babama verdiğin nimete şükretmeye ve hoşnut olacağın iyi işler yapmaya beni muvaffak kıl. Rahmetinle beni iyi kullarının arasına kat!”⁹⁹

Sâkıb Dede “Geçmiş zaman olmuş ki nice karınca ve sinek Süleyman'ın sofrasına ayak basmış.” diyerek karınca ile Hz. Süleyman kıssasına telmihte bulunmaktadır:

⁹⁸ İskender Pala, “Mühr-i Süleyman”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, C XXXI, s. 523-525.

⁹⁹ Neml 27/18-19.

Gedâ pîrâye-i bezm-i keremdür kim zemân ile

Nice mûr u mekes hân-ı Süleymâna ayak başmış (G. 87/12)

Kur'an-ı Kerim'de belirtildiği şekilde Hz. Süleyman'ın emrine rüzgârın verildiği belirtilmiştir.¹⁰⁰ Sebe suresinde Hz. Süleyman'ın emrine verilen rüzgârın hızlı olduğunu anlatmak adına sabahleyin bir aylık, akşamleyin bir aylık yol aldığı belirtilmektedir.¹⁰¹ Şair, rüzgârın Süleyman peygamberin tahtını berbat etmesini şu beyitlerinde zikretmektedir:

Çalmaz ümîd-vâr-ı selâmet cihânda

Ber-bâd idince taht-ı Süleymânı rûzigâr (G. 39/15)

Süleymân-ı velâyet tahtını ber-bâd idüp virdün

Dirîgâ dest-i rîv ü hayf-ı dîve fırsat-ı Hâtem (K. 7/28)

1.1.4.9. Hz. İsa

İsrailoğullarının son peygamberi, Kur'an'da ismi geçen ve kendisine kutsal kitaplardan İncil verilen İsrailoğullarının son peygamberidir. Aynı zamanda Kur'an'da ülü'l-azm peygamberlerden biri olarak geçmektedir.¹⁰² Hz. İsa, bir mucize olarak Meryem'den babasız olarak dünyaya gelmiştir. Hz. İsa hakkında bilgiler Kur'an-ı Kerim'de detaylı bir şekilde bahsedilmektedir.¹⁰³

Hz. İsa, birçok farklı hikayeleriyle edebiyatta konu edilmiştir. Hz. Meryem'in İsa'ya gebe kalması, doğumu sırasında meydana gelen alışılmışın dışında hallerde, nübüvvet mucizeleri, körleri iyileştirmesi, ölüleri diriltmesi vs birçok yönleriyle eski edebiyatta konu olmuştur. Hz. İsa, "Mesih" lakabıyla bilinir ve kendisine Ruhu'l-Kudüs de denir. Şiirlerde "Dem"¹⁰⁴ kelimesiyle birlikte zikredilir. Hz. İsa'nın ölüleri diriltmesi mucizesine atıfta bulunarak sevgilinin dudağı can bağışlamakta İsa'ya benzetilmiştir.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Enbiyâ 21/81.

¹⁰¹ Sebe' 34/12.

¹⁰² Şûrâ 42/13.

¹⁰³ Bk. Meryem 19/16; Bakara 2/84; Nisâ 4/156-159; Mâide 5/109-120 vs.

¹⁰⁴ Nefes demektir.

¹⁰⁵ Pala, age., s. 236.

Sâkıb Dede, Hz. İsa'nın nefesinin şifa oluşunu dile getirmektedir. "Hasta cana senin dudağından çıkan tan edici sözler İsa'nın nefesi gibi olur. Öyle ki ne söylerse senin derdinin esirine şifa söyler." demektedir:

Dem-i 'İsâ gelür düşnâm-ı la'lûñ cân-ı bîmâra
Ne söylerse esîr-i derdine gûyâ şifâ söyler (G. 33/13)

Divan şiiri kaynaklarındaki masal ve efsaneler kimi zaman Kur'an-ı Kerim ve hadislerde yer almadıkları halde anlatılırlar. Eski edebiyatımızda yer alan efsanelerinden birinde Hz. İsa'nın yoksulluğu konu edilmektedir. Efsaneye göre Hz. İsa'nın göğe yükselmesi sırasında yanında bir tas, bir tarak ve bir iğne varmış. Bu yolculuğu esnasında birinin el yardımıyla su içtiğini görünce yanındaki tası atmış, yine yolculuk esnasında başka birinin parmak yordamıyla saçını ve sakalını taradığını gördüğünde tarağını atmış, dördüncü kata geldiğinde melekler tarafından üstü aranmış ve üzerinde dünya malı olarak iğne olduğunu gördüklerinde daha yukarı çıkmasına izin vermemişlerdir.¹⁰⁶ Şair, Hz. Mesih'in dördüncü felekte olduğuna şu beytinde telmihte bulunmaktadır:

Şâl-ı sipîhr-i çârüm ü seylî-i Kehkeşân
Olsa Mesîhe hoş yeridür hırka vü kemer (K. 20/15)

Kur'an-ı Kerim'de Hz. İsa'nın Hz. Meryem'in rahmine zuhur etmesiyle Hz. Meryem'in hamile kalması Allah'ın kendi ruhundan Hz. Meryem'e ruh üflemesiyle olduğu belirtilmektedir.¹⁰⁷ Şair, "Senin zülfün Hz. Mesih ile ne aynı renktir ne de ruhun özü olmada aynıdır." diyerek Allah'tan gelen o ruhun üflenmesi hadisesini bize hatırlatmaktadır:

Çeşme-i Âb-ı Hayât ise eger cirm-i dehen
'Ayn-ı rûh olmada hem-reng-i Mesîhâdur zülf (K. 35/16)

Kur'an-ı Kerim'de Hz. İsa'nın Yahudiler tarafından öldürülmediği, Allah tarafından göğe yükseltildiği bildirilmektedir. Ehl-i kitabın ölümünden önce ona iman edeceği bildirilmektedir.¹⁰⁸ Kıyamet öncesi Hz. İsa'nın nüzul edeceğine dair bilgi bulunmaktadır.¹⁰⁹ Hz. İsa deccâli öldürerek geleceğinden, deccâlînde zuhur

¹⁰⁶ Abdülhakim Koçin, Divan Şiirinde Hz. İsa, *Sakarya üniversitesi ilahiyat fakültesi dergisi* 19/2009, s. 96.

¹⁰⁷ Enbiyâ 21/91.

¹⁰⁸ Nisâ 4/157-159.

¹⁰⁹ Zuhruf 43/57-61.

edeceği bilgisi açığa çıkmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de doğrudan olmasa da dolaylı bir şekilde deccâlin ortaya çıkacağı bilgisine ulaşılmaktadır.¹¹⁰ Şair, rakibi deccala benzettiği beyitte ona kısas olunamayacağından bahisle Hz. Mesîh'i de zikreder:

Rakîb kıtline olma leb-i füsûs-ı gezân

Revâ mîdur k'ola Deccâl için Mesîha kışâş (G. 90/9)

Şair, Hz. Mesih'in dünyalık şeylerden uzaklaşması bahsini şu beyitte dile getirmektedir:

Mânend-i Mesîh ol kim tecrîde ide himmet

Bî-gâ'ile seyr itsün nüzhet-geh-i bâlâda (G. 147/4)

Kur'an-ı Kerim'de Hz. İsa'nın babası olmadan doğması mucizesi Meryem sûresinde şu şekilde anlatılmaktadır:

“Kitapta Meryem’i de okuyup an. Hani o, evinden ayrılarak doğu tarafında bir yere çekilmişti. Onlarla kendi arasına bir perde çekmişti. Derken, ona ruhumuzu gönderdik; ruh ona tam bir insan şeklinde göründü. Meryem, “Beni senden koruması için çok esirgeyici olan Allah’a sığınıyorum! Eğer Allah’tan sakınan bir kimse isen (bana dokunma)” dedi. Melek, “Ben ancak sana tertemiz bir erkek çocuk bağışlamak için rabbın tarafından gönderilmiş bir elçiyim” dedi. Meryem, “Ben iffetsiz olmadığım ve bana bir erkek eli bile değmediği halde nasıl çocuğum olur?” dedi. Melek cevap verdi: “Orası öyle; ancak rabbın buyurdu ki: O bana kolaydır. Biz, onu insanlara bir delil ve kendimizden bir rahmet kılacağız. Bu, kararlaştırılmış bir iştir.”¹¹¹

Hz. İsa'nın annesi Meryem hakkında beyitlerde veriler bulunmaktadır. Şair, Hz. Meryem'in iffetli, namuslu oluşuna vurgu yapmaktadır:

Betûl-i Meryemî-fitrat ‘arûs-ı hacle-i hikmet

Olaydı ‘aklı Kıaysuñ kul iderdi aña Leylâyı (K. 6/73)

1.1.4.10. Hz. Muhammed (s.a.v)

Allah ve Hz. Muhammed (sav) İslam etkisiyle meydana gelen tasavvuf şiirinin en önemli konularıdır. Peygamber (sav)’imiz, milâdî 571 yılında, Rebiyülevvel ayının on ikinci Pazartesi gecesi Mekke’de doğmuştur. Hz.

¹¹⁰ İlyas Çelebi, “Deccâl”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, C IX, s. 69-72.

¹¹¹ Meryem 19/16-21.

Muhammed, büyük bir öğretmendir.¹¹²Hz. Âdem ile başlayan peygamberler devri Hz. Muhammed (sav) ile nihayet bulmuştur.

Hz. Muhammed, birçok isimler ve sıfatlarla klasik Türk edebiyatında konu olmuştur. Birkaçı şu şekildedir: Ahmed, Ahmed-i Muhtâr, Habibullah, Mahmud, Mustafa, İki Cihan Serveri, Rasul, Rasulullah, Hazret, Dürr-i Yetîm, Habîb vs. Birçok mucizeleri de beyitlere konu olmuştur. Birçok şair Peygamber (sav)'e naatlar yazmıştır. Yaşamı, mücadeleleri eserlerine konu olmuştur. Her müslümanın bilmesi gereken konuları şairler ele almış ve böylece dinî-tasavvufî edebiyatımızı şekillendirmişlerdir. Mesela insanların efendisi olması, arş'a çıkması, peygamberlerim imamı olması gibi farklı özelliklerini şairler şiirlerine konu etmiştir.¹¹³

Hz. Muhammed'in gelişinin ne kadar kıymetli oluşunu diğer peygamberler bağlamında ele alan Sâkîb Dede altıncı kasidesinde naat yazmaktadır. Şair, Hz. Muhammed'in mucizelerinden biri olan ayı ikiye ayırması olayından bahsetmektedir:

Müşârün bi'l-benân eylerdi her bir pâresin mihre
İşâret bir dahı itse dü-nîmüñ mâh-ı ğarrâyı (K. 6/31)

Şair, Mi'rac gecesinde Hz. Peygamber'i taşıdığı kabul edilen binek Refref'den bahsetmektedir:

O sâ'at kim se'âdetle reh-i Refref-neverd olduñ
Berâber eyledüñ sa'd ü şerefde zîr ü bâlâyı (K. 6/37)

Şair, yazdığı eserleri Peygamber (sav)'in önderliğinde ve Allah'ın izniyle yazdığını dile getirmiştir:

Ṭufeyl-i sâye-i şâh-ı rusül k'ola nazmum
Niçün mehâfil-i 'âlemde olmaya meşhur (K. 3/88)

1.1.4.10.1. Dürr-i Yetîm / Dürr-i Yektâ

Sözlükte, sedefinde tek olarak çıkan iri, büyük inci anlamıyla birlikte Hz. Muhammed için kullanılan isimlerden biridir.¹¹⁴Şair, gölgenin siyah renginin dürr-i yetimin rengiyle eşitleneceğini vurgulamaktadır:

¹¹² Hz. Muhammed'in hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Mustafa Fayda, "Muhammed", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, C XXX, s. 477-479.

¹¹³ Pala, age., s. 330.

¹¹⁴ Devellioğlu, age., s. 220.

Ki ol sâye hâk-i siyâhı ider

Kerâmetle hem-reng-i dürr-i yetîm (G. 126/21)

Şair “Ya Rab! Ciğer istiğfar şişinin kebabı olsun, dürr-i yetim aşkına o susamış af suyuyla suya kandır.” diyerek niyazda bulunmaktadır:

Olur şâh-ı cihân-ı âb-ı rû dürr-i yetîm-âsâ

Der-i vâlâ-yı hıdmetde olan Hindû-yı dervîşân (K. 29/16)

Şair, Allah’ın varlığının ışığını gösteren biricik inci (dürr-i yektâ) olarak Hz. Muhammed (sav)’i anmaktadır:

Dimâğ-ı pür-şafâsı kûlüm-i ‘ilm-i ledünnîdür

Virürse hağdur enfâsı nişân-ı dürr-i yektâyı (K. 6/66)

1.1.4.10.2. Habîb

Sözlükte, Allah’ın sevgilisi Hz. Muhammed (sav) için kullanılan bir isim olarak geçmektedir. Kelime anlamı sevgili, seven, dost olarak kullanılmaktadır.¹¹⁵

Şair, kıyamet günü Hz. Muhammed (sav)’in eteğine tutunarak şefaatine erişmeyi dilemektedir:

Haşr idüp zîr-i livâsında Habîb-i Ekremûn

Farķına çetr-i şefâ‘at eyleye neşr-i emân (T. 10/19)

Şair “Habibin aşkına merhametinle susamışları suya doydur.” şeklinde niyazda bulunmaktadır:

Ciger tâ key kebâb-ı sîh-ı istiğfâr ola yâ Rab

Habîbüñ ‘ışķına ol teşneyi sîr-âb-ı gufrân it (K. 1/64)

1.1.4.10.3. Mustafâ

Sözlükte, ıstifâ edilmiş, seçilmiş, güzîde anlamıyla birlikte Hz. Muhammed’in isimlerinden biridir.¹¹⁶

Şair bir şiirinde Mesnevî’yi Mustafâ’nın sırrının güzelliği olarak tasvir ederken Hz. Muhammed’in ismini kullanmıştır:

Tarķ-ı maţbû‘mı Hassân olsa her meşreb n’ola

Mazhar-ı taşîn-i sırr-ı Muşafâdur Mesnevî (K. 10/31)

¹¹⁵ Devellioğlu, age., s. 349.

¹¹⁶ Devellioğlu, age., s. 803.

Başka bir şiirde ise Hz. Muhammed (sav)’in bembeyaz yüzü olmasaydı alemlerin kara olacağını dile getirmektedir ve varlığının insanlığa getirdiği nuru vurgulamaktadır:

Olmasaydı rûy-mâl-i dûş-ı pâk-i Muşafâ

Ṭurre-veş kıandan olurdu hem-ser-i a ‘lâm lâm (G. 123/15)

Şair “Mustafa’nın dairesinde olanlar baki/sonsuz neşe içinde olsunlar.” şeklinde niyazda bulunmaktadır:

Neş’e-i bâkîde dahı olalar

Ser-zede-i dâ’ire-i Muşafâ (N. 26/2)

1.1.5. Ahiret ve Ahiretle İlgili Mefhumlar

Allah bütün varlıkları geçici olarak yaratmıştır. Dünyada yaşadığımız her an geçicidir. Kalıcı olan gerçek hayat ise ahiret hayatıdır. Sûr’un üfürülmesiyle kıyamet kopacak insanlar mahşerde toplanarak ahiret hayatına başlayacaklardır. Ardından insanlar dünyada işledikleri tüm iyi ve kötü amellerin karşılığını alacaktır.

İslam inancı tevhid, nübüvvet ve ahiret olmak üzere üç ana konudan oluşmaktadır. Bu yönüyle ahiret temel unsurlardan biri olduğundan önemlidir. Nitekim Kur’an-ı Kerim’de “Ey kavmim! Bu dünya hayatı bir sürelik yararlanmadan ibarettir; ahirete gelince, ebedilik yurdu işte orasıdır.”¹¹⁷ buyurularak ahiret hayatının önemi vurgulanmıştır.

Şair bir beyitte hem dünyada hem ahirette sığınılacak yer olarak Mevlevi dergâhını görmektedir:

Der-gâh-ı cenâb-ı mevlevîdür

Dünyâda vü âhîretde me’men (G. 139/23)

1.1.5.1. Amel Defteri / Defter-i A’mâl

İnsanların dünyada yapıp ettiklerinin kaydedildiği kıyamet günü kendine verilecek defterdir. Kirâmen-kâtibin adında iki yazıcı melek tarafından kayıt altına alınan tüm amellerin kıyamet gününde hesabı görülür. Meleklerin yazıp kaydettiği bu defter, cennete girecek olan ashâbu’l-yemîne sağ taraftan, ashâbu’ş-şimâle sol

¹¹⁷ Mü’min 40/39.

taftan verilecektir.¹¹⁸ Amel defteriyle ilgili Kur'an'da belirtilen hususlardan biri günahkarlara ait kitapların siccînde, iyiliklere sahip olanlarında illiyyînde bulunacağıdır.

Kur'an-ı Kerim'de kulakların, gözlerin, derilerin, ellerin ve ayakların şahitlik yapacağına bildirilmesi amel defteriyle ilgili yorumları desteklemektedir.¹¹⁹

Şair, kişinin yaptığı tüm iyi ve kötü işleri aylık ve yıllık olarak bildiğini söyleyerek insanın iç muhasebesinin önemine dikkat çekmektedir:

Nedür mürâca'at-i defter-i 'amel sûdı
Hisâb-ı mâ-ḥaşal-i mâh u sâlümüz bilürüz (G. 65/5)

1.1.5.2. Âhir Zaman

Kâinatın son zamanları anlamında kullanılan bir terimdir. Âhir zaman, dünya hayatının kıyametten önceki son zamanlarını ifade eder. İslam inancına göre alemin başı ve sonu vardır. Fakat insanın alemin sonu hakkındaki bilgisi sınırlıdır. Zira insanın ecelini Allah'ın takdir ettiği gibi alemin ecelini de Allah takdir etmiştir. Kur'an-ı Kerim'de; "Ne zaman gelip çatacak?" diye sana kıyamet saatini sorarlar. De ki: "Onun hakkındaki bilgi sadece rabbimin katındadır. Vakti geldiğinde onu açığa çıkaracak olan ancak Allah'tır. O (kıyamet), göklere de yere de ağır gelecektir! Sizi ansızın yakalayacaktır!" Sanki sen onu biliyormuşsun gibi sana soruyorlar. De ki: "Onun bilgisi Allah katındadır, fakat insanların çoğu bunu bilmezler."¹²⁰ buyurulması alemin ecelinin Allah'ın takdiri olmasını destekler bir ayettir.

Kur'an-ı Kerim'de terim olarak âhir zamandan bahsedilmezken hadislerde oldukça fazla kullanılmaktadır. Hadis literatüründe kullanılması müslümanların yaşadıkları hayatı bakış açılarını belirlemeleri noktasında önem teşkil etmektedir.¹²¹

Sâkib Dede, sevgilinin ay gibi yüzünün, güzelliğinde de sona yaklaşıldığının fitnesinin işareti olarak yüzünde ayva tüylerinin belirginleşmesini görür. Şair sevgilinin yüzünü aya benzetmiştir:

¹¹⁸ Kur'an-ı Kerim'in birkaç yerinde bundan bahsedilir. bk. Müddessir 74/39; İnşıkak 84/7-12; Vâkıa 56/7-74; Beled 90/18-19;

¹¹⁹ Konu ile ilgili olarak şu âyetlere bk. Fussilet 41/20-22; Yâsîn 36/65.

¹²⁰ A'râf 7/187.

¹²¹ Detaylı bilgi için bk. Günay Tümer, "Âhir Zaman", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, C I, s. 542-543.

Hâle-dâr-ı haṭ göründükde meh-i sîmâ-yı yâr
Fitne-i âḥır-zamân-ı hüsne îmâdur faḫaṭ (K. 61/3)

1.1.5.3. Berzâh

Ölümlle başlayıp yeniden diriltilmeye (ba's) kadar olan ara dönem, dünya ile ahiret hayatı arasındaki aleme verilen isimdir. Kur'an-ı Kerim'de "Tatlı ve tuzlu iki denizin birbirine karışmasını önleyen engel"¹²² anlamında kullanılarak benzetme yapılmıştır. Diğer ayetlerde ise insanların ölümlerinden yeniden diriltilecekleri zamana kadar geçen süreyi kapsamaktadır.¹²³Söz konusu ayette inançsızların hayatta iken yapmadıkları kulluk görevini ifa etmek için dünyaya geri gönderilmek isteyecekleri, ancak bunun gerçekleşmeyecek olan bir istek olduğu bildirilmektedir.

Şair, Hz. Muhammad (sav)'in rehberlik ettiği durumda insanlığın berzâh aleminde zorlu bir hayat geçirmeyeceğini kaleme almıştır:

O sâye itnese irşâd-ı 'âlem-i bâlâ
Olurdu berzah-ı rûḥ-ı revân tekye-i kûr (K. 3/71)

Şair, ben can berzâhından geçtim gittim, benim ahvalim geriye kalan dostlara, kardeşlere ibret olsun diyerek berzâh kavramına vurgu yapmaktadır:

Ben güzër ḫaldum hele ol berzahı cândan geçüp
'İbret olsun lîkin aḥvâlüm ḫalan ihvânuma (T. 12/5)

Şair, "Biz ve ben berzâhını geçtim gittim, bilmiyorum acaba ben neyledim, ten arazisinde bilmeden kayboldum, emrin sonunda menzile ulaştım" diyerek bizlik berzâhına vurgu yapar ve mütevazılığa değinir:

Mâ vü men berzahın geçüp gitdüm
Bilmezem ben de n'eyledüm n'itdüm
Mezra '-1 tende bitmeden yitdüm
Âḫıru'l-emr menzile yetdüm (Müseddes 3/III)

1.1.5.4. Deccâl

Etimolojik olarak "decl" kökünden türeyen bir sıfat olup sözlükte "bir şeyi örtmek, yaldızlamak veya boyamak" anlamında kullanılmıştır. Klasik kaynaklarda

¹²² Furkân 25/53. Berzâh kelimesi ile ilgili diğer ayetler için bk. Rahmân 55/19-20; Mü'minûn 23/99-100.

¹²³ Mü'minûn 23/99-100

“âhir zamanda ortaya çıkıp göstereceği hârikulâde olaylar sayesinde bazı insanları dalâlete sürükleyeceğine inanılan kişi” diye tarif edilir. Kıyametin alametlerinden sayılan deccâl, insanları doğru yoldan ayırmaya çalışır. Deccâl kelimesi Kur’an-ı Kerim’de ifade edilmemektedir. Hz. Peygambere nispet edilen rivayetlerde “muhatabını aldatmak gayesiyle güzel sözler söyleyen kişi; bir kaşı ve gözü bulunmayan kötü kimse” anlamındaki mesîh kelimesiyle birlikte “el-mesîhu’d-deccâl” ve “mesîhu’d-dalâle” şeklinde kullanılmıştır.¹²⁴

Şair aşağıdaki beyitte deccâl ile mesîh arasındaki karşıtlığı konu edinmektedir:

Raķîb katline olma leb-i füsûs-ı gezân

Revâ mıdur k'ola Deccâl için Mesîha kışâş (G. 90/9)

Şair, deccâlin korkunç bir darbeyle yıkım gerçekleştireceğini bahsetmektedir:

Yine Şems hakîkat mağribinden eyleyüp işrâķ

Helâk-i şadme-i dehşet ide Deccâl-i ĥod-râyı (K. 6/158)

1.1.5.5. Gılman

Gılman sözlükte “çocuk, bıyığı yeni terlemiş genç, hizmetçi” anlamındaki gulâm kelimesinin çoğulu olarak kullanılmaktadır. Kur’an literatüründe “cennet ehlinin emrine verilen ve hiçbir zaman yaşlanmayan gençler” mânasına gelir.

Kur’an-ı Kerim’de sadece bir yerde geçen¹²⁵ gılman kelimesi hakkındaki bilgi oldukça sınırlıdır. Ayette gılman, “kabuğunda saklanmış inciler gibi taze ve berrak” şeklinde tasvir edilmektedir. Müminlerin cennette mutlu bir hayat sürerken gılmanın da etraflarında dolaşacağı bildirilmektedir.¹²⁶ Şair, ahirette gılmanı istemediğini ve Hakk’ın kendisinden ayırmamasını talep etmektedir:

Nâz ider âb-ı Hızra çün fânî

Terk-i cân itmedür anuñ şânı

N'eylesün âhîretde gılmânı

Kendüden Hakk ayırmasun anı (M. 3/X)

Şair cennetin güzelliklerini ve içinde huri ve gılmanların bulunduğunu aşağıdaki beyitte ifade etmektedir:

¹²⁴ Kürşat Demirci, “Deccâl”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, C IX, s. 69-72.

¹²⁵ Tûr 52/24.

¹²⁶ Yusuf Şevki Yavuz, “Gılman”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, C XIV, s. 50.

Hûr u ğilmân ile behişt-i berîn
Bî-sebeb ola behre-i bülehâ (G. 4/20)

1.1.5.6. Haşr

Haşr (haşir) kelimesi sözlükte “bir topluluğu bulunduğu yerden zor kullanarak çıkarıp bir meydana toplamak” mânasına gelmektedir. Kıyamet gününde yeniden diriltilen (ba’s) bütün varlıkların hesaba çekilmek üzere bir meydana sevk edilip toplanmasını ifade eder. Toplanılacak yere mahşer, mevkıf veya arasât denir. Haşr, kıyamet halleri arasında ba’stan sonra ikinci merhaleyi oluşturur.¹²⁷

Şair, haşr günü günahkarların bile Hz. Muhammed’in güzelliğini görmek için can atacağını dile getirmiştir:

Terk-i germiyyet iderdi sürh-ı çeşm-i âfitâb
Pertev-endâz olsa bezm-i haşre didâruñ senüñ (G. 113/9)

Şair başka bir şiirde inkârcıların kıyamet ve diriliş konusundaki düşüncelerinin hafif ve geçici olduğunu vurgulamaktadır:

Mezra‘-ı ‘ömrüñ haşâdı kışşasın tafşıl ider
Münkirân-ı haşr u neşre lehce-i hâl-i hubûb (G. 6/6)

1.1.5.7. Hulle

Arapça kökenli olan bu kelime sözlükte, “cennet elbisesi, belden aşağı ve belden yukarı olmak üzere iki kısımdan oluşan bir elbise” olarak geçmektedir.¹²⁸

Şair, Allah’ın cennette ikramlarının tam olmasını ümit etmektedir ve bununla da hulle, tac, kemer ve gözlerinin siyahı büyük olan hurileri vurgulamaktadır. Cennette ikram edilmesini ümit ettiği şeylerden biri olarak hulleyi zikredilmektedir:

Cem‘ ola ikrâmlarında temâm
Hulle vü tâc u kemer ü hûr-ı ‘îyn (N. 29/2)

1.1.5.8. Kevser Havuzu

İslâmî literatürde “havz, âhirette Resûl-i Ekrem’e tahsis edileceği bildirilen çok büyük bir havuzu” olarak tarif edilirken; sözlükte “çok, pek çok” manasında bir

¹²⁷ Süleyman Toprak, “Haşir”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, C XVI, s. 416.

¹²⁸ Devellioğlu, age., s. 436.

isim olarak tarif edilir. Yine Resûlullah'a ayrılan, bütün cennet ırmaklarının kendisinden doğduğu büyük bir su kaynağını veya nehri ifade etmektedir. Kur'an-ı Kerim'de aynı adla anılan sûrede¹²⁹ kevser ismi bir defa geçmektedir.¹³⁰ Enes b. Mâlik tarafından rivayet edilen bir hadis-i şerifte Peygamber (sav)'imiz kevseri Allah'ın kendisine söz verdiği bir nehir olarak izah etmiş bu nehrin üzerinde kıyamet gününde ümmetinin bir araya geleceği hayrı çok olan havuz bulunduğunu söylemiştir.¹³¹ Şair ise, kevser dediğin benim için emelin kuru çeşmesidir diyerek rindâne bir söyleyişte bulunmaktadır:

Naqd iken 'ayş-ı hoş-ı câm-ı şafâ-yı vaqtüm

Çeşme-i huşk-i emeldür baña kevser didüğün (G. 116/6)

Sâkıb Dede, zâhid, bekâ meclisinin kaderi bir olur mu, dervişlerin cennetinin kevseri fenâ şarabıdır diyerek yine rindâne bir söyleyişte bulunmuştur ve şair bekâyı meclise, fenâyı da şaraba benzetmiştir:

Olur mı anlara hem-kâse-i bezm-i bekâ zâhid

Ki şahbâ-yı fenâdur kevser-i mînû-yı dervîşân (K. 29/14)

Bir başka beyitte Sâkıb Dede, susamış gönüle taze bir şiir sunmak onu suya kandırır diyerek taze şiir ile kevser arasında bir bağ kurarak aynı etkiyi vereceğini söylemektedir:

Sîr-âb iderse teşne-dili şî'r-i ter ider

Cennet-serâ-yı ma'rifetün Kevseri budur (G. 55/18)

Şair, kevser havuzunun zenginliğine vurgu yapmaktadır:

İntisâb-ı havz-ı pâkûn âb-ı rûyı kevserün

Ka'r-ı deryâ-yı tecellîdür haqîkatde yerün (M. 1/VI)

1.1.5.9. Kıyamet / Mahşer

Kıyamet kelimesi sözlükte “kalkmak, dikilip ayakta durmak” anlamlarına gelmektedir. İslam inancında dirilip mezardan kalkmak, Allah'ın huzurunda olmak anlamlarına gelmektedir. Kıyametin sura üflenışı, Allah tarafından ölülerin diriltilmesi (ba's), toplanması (haşir), cennet ve cehennem gibi aşamaları

¹²⁹ Kevser 108/1.

¹³⁰ Mustafa Ertürk, “Havz-ı Kevser”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, C XVI., s. 546.

¹³¹ Müslim, “Şalât”, 53.

bulunmaktadır. Kıyamet Kur'an-ı Kerim'de farklı birçok ayette bahsedilmiştir.¹³² Sâkıb Dede kıyameti, bir güneş gibi adaleti aksettiren ayna olarak tasvir etmektedir:

‘Adle hürşîd-i kıyâmet kim ola âyîne-dâr
Zıll-i Tûbâ cilve-gâh-ı fażl olur fevka'l-harâm (Kt. 49/2)

Sâkıb Dede, sevgilinin bakışlarının ne kadar can alıcı olduğundan bahsetmektedir. Bazen kıyamet sûru gibi bazen kaza sûretinde bir kılıç gibi diyerek edebiyatımızdaki kullanımına örnek vermektedir:

Gehî şûr-ı kıyâmet gâh şemşîr-i kazâ-şûret
Olur nezzâresinden dîdeler gird-âb-ı âhır-dem (K. 7/4)

Mahşer, kıyamet günü tüm varlıkların diriltilerek hesap vermek üzere toplandığı yere denilmektedir. Sâkıb Dede, Allah'ın mahşerde hükmünü yerine getirmesi ve insanların yapıp ettiklerinin karşılığını bulmasını şu şiirinde kaleme almıştır:

Gâje-i ‘ilm ü ‘amel rüsvây ider bed-sîreti
Zâta kim icrâ ide mahşerde hükmin ittişâf (G. 104/12)

Sâkıb Dede “Senin aklında küçücükte olsa fitne çıkarıcı bir düşünce varsa mahşer gününde o divanın sahibinin huzuruna çıkacağın anı hatırla.” demektedir:

Huzûr-ı dâver-i dîvân-ı mahşeri yâd it
Serûnde var ise yek-zerre mağz-ı nağz-ı şu ‘ûr (K. 3/37)

Şair, başka bir beyitte defterlerin mahşerde ellere verilmesini olayını kaleme almıştır:

İdince ‘arz-ı dest-âvîz kullar rûz-ı mahşerde
Reh-âverdüm cenâb-ı der-gehe merg-i beyâbân it (K. 1/58)

1.1.5.10. Cennet

Cennet, Allah'ın buyurduğu üzere inanan ve salih ameller işleyen kullar için mükâfat olarak verilen içlerinden ırmakların aktığı bahçelerdir. Onlara orada sonsuz mutlu hayat bahşedilecektir. Mü'minler rablerinden razı, Rableri de onlardan razı olacaktır.¹³³ Kur'an-ı Kerim'de cennet birçok isimle anılmaktadır. Firdevs, ‘Adn, Me’vâ, Na’im bu kullanımlardan bir kaçıdır.

¹³² Örnek için bk. A’raf 7/187.

¹³³ Beyyine 98/7-8.

Divân'da cennet isimlerinden behişt, 'adn, firdevs, me'vâ anılmaktadır. Aynı zamanda cennetin içindeki Tuba ağacı, gılmanlar, huriler de zikredilmektedir.

Şair, yapılan bir mimariyi Adn ve Me'vâ cennetine teşbih etmektedir:

İdüp kaçır-ı yed-i himmet bu mülküñ kaçır-ı 'ayşından
Aña nı 'me'l-bedel olmuş serây-ı 'Adn ü me'vâyî (K. 6/132)

Şair bir beyitte “Senin pak güzelliğinin gül bahçesi ve güzel yürüyüşünün yüceliği ittifakla Cennet ve Tuba ağacının yerini tutar.” diyerek sevgilinin güzelliğini cennete, boyunu da tuba ağacına denk tutuyor:

Bâlâ-yı hoş-hırâm u gülistân-ı hüsn-i pâk
Bi'l-ittifâk cennet ü Tûbâ yerin tutar (G. 48/21)

“Susuz gönlü doyuracaksa ancak taze bir şiir bunu yapabilir. Marifetin cennet sarayının kevseri de budur.” diyerek şair, yeni söylenmiş bir şiiri kevserle benzetmektedir:

Sîr-âb iderse teşne-dili şi 'r-i ter ider
Cennet-serâ-yı ma'rifetüñ Kevseri budur (G. 55/18)

Şair, “Sevgiliye varmak istersen feryadın neşesini an, düşmek ve kalkmak Tûbâ'nın gölgesine dek hep ferahlıktır.” demektedir:

'Azm-i kûy-ı yâr iderseñ neş'e-i feryâdı añ
Üft ü hîzûñ hep şafâdur sâye-i Tûbâyâ dek (G. 111/2)

Firdevs, “bahçelerin en iyisi, ortası, en güzel yeri, üzüm bağı, ağaçları sık ve çeşitli olan veya etrafı çevrili olan bahçe” anlamlarına gelmektedir. Bir ayette “İman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlara gelince, onlar için de konak olarak firdevs cennetleri vardır.”¹³⁴ şeklinde bahsedilmektedir. Yine firdevs ile ilgili Hz. Muhammed (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: “Cennette yüz derece vardır. Her derece arası, gökle yer arası kadar geniştir. Allah onları kendi uğrunda cihad edenler için hazırlamıştır. Allah'tan istediğiniz zaman ondan firdevsi isteyiniz. O, cennetin ortası ve en yüksek yeridir. Cennetin nehirleri oradan fışkırır. Üstünde de yüce Rahmân'ın arşı vardır.”¹³⁵

Şair bir beyitte “Firdevs cennetine erişip liva tahtında mutlu olsunlar.” demektedir:

¹³⁴ Kehf Sûresi 18/107.

¹³⁵ Beyhakî, Sünen, IX, 159.

Menzil-i firdevse olup râh-yâb

Olalar âsûde-i tahte'l-livâ (N. 32/2)

Şair, “Aşığım nasihati ikiyüzlü zahide daima budur, durmasın dinlenmesin me’vânın baş menziline kadar.” demektedir:

Pend-i ‘âşık zâhid-i sâlûse budur dâ’imâ

Turnasun diñlenmesün ser-menzil-i me’vâya dek (G. 111/10)

Başka bir şiirinde şair, cennetin sembolü olarak irem bahçesini kullanmıştır. Şiirde insanın Allah’a olan manevî yolculuğunu vurgulanmıştır:

Menzilün bâğ-ı İremdür kâm kâm u sû-be-sû

Seyr iderseñ müntehâ-yı himmet-i vâlâya dek (G. 111/3)

Şair, Mevlevihane ile irem bahçesi arasında bağ kurmaktadır:

Naẓîr olmaz aña nüzhetde gül-zâr-ı İrem zîrâ

Teferrüc-gâh-ı çeşm-i pîş-i pâdur mevlevî-hâne (K. 19/20)

Şair, cennetin pınarlarından birinin ismi olan selsebîli zikrederek, “Kıyamet gününün güneşinin gözü, selsebîl nehrinin acı suyu gibidir.” demektedir:

Çeşm ü gûş nâme vü peygâma pinhânî virür

Çeşme-i Hurşîd-i mahşer âb-ı şâr-ı selsebîl (G. 119/12)

Şair, iri gözlü cennet kızları anlamına gelen hûrân ve cennet kızları anlamında hûr kelimelerini de şiirlerinde kullanmıştır.¹³⁶ Şair, “Gılmanın omzunda ve cennet kızlarının yanında daima cenneti seyretsin” şeklinde niyazda bulunmaktadır:

Dûş-ı gılmân u kenârında ide hûrânun

Dâ’imâ şeş-cihet ü heşt-behişti seyrân (K. 33/11)

Şair, cennetin güzelliklerinin ve nimetlerinin tarifsiz olduğunu vurgulamaktadır. Hûrîler ve gılmânlar cennetin en güzelleridir ve denizin dalgaları gibi onların da sebepsiz ve sınırsız olduğunu ifade etmektedir:

Hûr u gılmân ile behişt-i berîn

Bî-sebeb ola behre-i bülehâ (G. 4/20)

1.1.5.11. Cehennem

Cehennem kötülerin ve kötülüklerin bulunduğu ve buluşacağı bir yerdir. Dünyada haksızlık yapan, zulüm ve işkencede bulunanlar, başkalarının namusları ve

¹³⁶ Bk. Devellioğlu, age., s. 439.

malları peşinde olanlar orada hesaba orada bulunacaklardır.¹³⁷ Bir ayette “O size kitapta şunu indirmiştir: Allah’ın âyetlerinin inkâr edildiğini yahut onların alaya alındığını işittiğiniz zaman, onlar başka bir söze geçmedikçe kendileriyle beraber oturmayın; aksi takdirde şüphesiz siz de onlar gibi olursunuz. Allah elbette münafıkların ve kâfirlerin tamamını cehennemde bir araya getirecektir.” buyurulmaktadır.¹³⁸

Divân’da cehennem isimlerinden cahîm, düzâh, tamu kelimeleri de kullanılmaktadır.

Şair bir beyitte va’izin bela olduğundan ve cehennem kadar azab verdiğiinden bahsederek eleştirisini yapmaktadır:

Ne belâdur bilinmedi vâ’iz

Ḥalka dûzaḥ kadar ‘azâb virür (G. 59/9)

Şair, vâ’izin cehenneme bir reis gibi önde gittiğinden bahsetmektedir:

Çeküp gitdüñ mehâr-ı mücrimi tâ dûzaḥa bir baş

Olnca hep senüñ gibi gerekdür pîşvâ vâ’iz (G. 98/3)

Başka bir beyitte vâ’izin ağzından çıkan sözler ateş saçmaktadır:

Dûzaḥ gibi âteş saçılır her nefesinden

Vâ’izde nedür tâ bu kadar heykel-i mer’ûb (G. 7/15)

Şair başka bir beyitte “Sen ah vah ederek cehennemin gamında ol, aşktan mest olanlara hâ ve hû elbet leziz olur.” demektedir:

Sen âh u vâh ile ğam-ı dûzaḥda ol hemân

Mestân-ı ‘ışka elbet olur هو vü ها lezîz (G. 28/15)

1.1.6. Kazâ ve Kader

Kader, Allah’ın ezelden edebe var olan her şeyi sınırsız bilgisi ile bilmesi ve takdir etmesine denilmektedir. Şüphesiz O, geçmiş, gelecek ve şimdiki zamanda olan her şeyi bilmektedir. Kazâ ise Allah’ın ezelde bildiği ve takdir ettiği şeylerin yeri ve zamanı geldiğinde yaratılması ve his dünyamıza yansımalarıdır.¹³⁹ Sâkıb Dede “Levh-i mahfûz her ne kadar bir ayna gibi olsa da kaderdeki sırlar canın cevheri gibidir.” diyerek kaderdeki sırların görülemeyeceğini vurgulamaktadır:

¹³⁷ Çağfer Karadaş, *İslâm Düşüncesinde Âhiret*, Emin Yayınları, İstanbul, 2008, 58.

¹³⁸ Nisâ 4/140.

¹³⁹ Çağfer Karadaş, *İslâm’ın İnanç Yapısı*, Emin Yayınları, İstanbul, 2010, s. 61-63.

Âsâr-ı haţuñdur yine dilde melhûz
 Gösterse eger sâde-ruhuñdan mahzûz
 Esrâr-ı kader cevher-i cânı gibidür
 Âyîne-nümâ olsa da levh-ı mañfûz (R. 26/1)

Şair, başka bir beyitte “Kaza elinin hikmet kalemiyle ömür defterine imza attığını” söylemektedir:

Ya ‘ni kilik-i hikmet-i bî-‘illet ü dest-i kazâ
 İtdi ‘ömr-i nâzenîni defterin imzâ vü tay (T. 11/2)

Şair, kazâ ve kaderin sıkıntı içinde olanların yardımına gelmesi gerektiğini vurgulamaktadır:

İder şâyed harîm-i hetk-i estâra dahı cür’et
 Kazâ engüş-t-i dest-i dil-hırâşa virmesün tırnağ (K. 13/40)

1.1.6.1. Bezm-i Ezel

Farsça’da “sohbet meclisi” anlamına gelen bezm kelimesiyle ifade edilmektedir. Dini tasavvufi edebiyatta “elest” şeklinde geçmektedir. Allah ile ruhlar arasında konuşmanın geçtiği meclis olarak ifade edilmektedir. Hatta “elest” kelimesi A’râf sûresinin 172. ayetinde geçmektedir. Bu ayette Allah’ın Âdem oğullarından zürriyetlerini çıkardığı, kendilerini nefislerine şahit tuttuğu ve onlara, “Ben sizin rabbiniz değil miyim” diye hitap ettiği, onların da “evet” dediği ifade edilmiştir. Allah’la insanlar arasında vuku bulan bu sözleşmeye “mîsâk”, “kâlû belâ”, “ahid”, “belâ ahdi”, “rûz-i elest”, “bezm-i ezel” ve “bezm-i elest” gibi çeşitli adlar verilmiştir.¹⁴⁰

İslam edebiyatında en eski zaman, en eski meclis gibi değişik şekillerde sıkça kullanılmıştır. Şairler sevdiklerine sohbet meclisinde (bezm-i ezel) âşık olduklarını, o zamandan bu zamana aşklarının devam ettiğini ifade etmektedirler. Telmih sanatıyla da bu terim çokça kullanılmaktadır.¹⁴¹

Sâkîb Dede “Hâl ehli bizim dostlarımızdandır ve o mahrem alana girerek bizim sohbetimizin esiri olmuştur.” diyerek bezm-i ezeli bu ruhların tanıştığı yer olarak kullanmıştır:

¹⁴⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “Bezm-i Elest”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, C VI, s. 108.

¹⁴¹ Pala, age., s.72.

Ehl-i hâl olmazdı hem-vâra esîr-i şoĥbetî

Olmasa bezm-i ezelde maĥrem-i ĥullânumuz (G. 72/9)

Başka bir beyitte şair, Allah'ın huzurunda aciz kaldığını ifade etmektedir:

Nâlân-ı şevĥ-ı bezm-i ezeldür ebed yine

Zenbûr-veş bu cilve-geh-i mâ' ü tînde (K. 34/23)

1.1.7. İbadetle İlgili Mefhumlar (İbâdet, Tâ'at)

1.1.7.1. Namaz ile İlgili Mefhumlar

1.1.7.1.1. Namaz

Namaz Farsça'da "tâzim için eğilmek, kulluk, ibadet" anlamına gelir. Arapça "salât" kelimesinin Türkçe karşılığı olarak kullanılmaktadır. Terim olarak "salât tekbirle başlayıp selâmla son bulan, belirli hareket ve sözlerden oluşan bedenî ibadeti" ifade eder.¹⁴²

İslâm'ın önemli şartlarından biri olan namazı Sâkıb Dede himmet ehlinin namazı niyaz ederek kılması gerektiğini ifade etmektedir:

Namâzı ehl-i himmet pür-niyâz etmek gerek yoĥsa

Ne var olmakda muşt-i üstüĥân geh râst gâhî kec (G. 16/12)

Bir başka şiirde Sâkıb Dede, "Namaz beş vakit farz olsa ne fark eder ki onlar sürekli niyaz halindedir." diyerek hak aşıkları için namaz ve niyazın beş vakitle sınırlı olmadığını dile getirmektedir.

Sâkıb Dede, gönlü yaralı aşıkların gerdanı her daim niyazdadır cümlesiyle bizlere namazın insanın boynunun borcu olduğu inancını hatırlatmaktadır:

Namâz-ı penc-geh-âsâ farîza olsa n'ola

Hemîşe gerden-i 'uşşâĥ-ı dil-figâra niyâz (G. 70/3)

Şair bir başka beyitte sevgilinin yüzünde Hakk'ı temaşa eden gönül, kıldığı namazda hayret içerisinde ve onun kaşları da mihraptır diyerek mihrap ile kaş arasında benzerlik kurmaktadır ve klâsik Edebiyat'ta sık kullanılan benzetmeyi hatırlatmaktadır:

Dile âyîne-i yâd-ı Ĥudâdur rûy-ı dervîşân

Namâz-ı ĥayrete miĥrâbdur ebrû-yı dervîşân (K. 29/1)

¹⁴² M. Kâmil Yaşaroĥlu, "Namaz", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, C XXXII, s. 350-357.

1.1.7.1.2. Mescid

Sözlükte “secde edilen yer” anlamına gelen mescid, Müslümanların mabetlerine verilen bir isimdir. Cami kelimesiyle eş anlamda kullanılır. Türkiye’de küçük mabetlere mescid, büyüklerine cami denilmektedir. Yeryüzünde yapılan ilk mescid, Mekke’deki Mescid-i Haram bölgesidir. Mescid-i Kuba, İslâm tarihinin ilk mescididir. Medine yakınındaki Kuba köyünde yapılmıştır. Yapımına bizzat Peygamber (sav)’imiz katılmıştır. Allah’ın en çok sevdiği mekanlar olan mescitler, Peygamber (sav)’imiz tarafından cennet bahçeleri olarak beyan edilmiştir.¹⁴³

Klâsik şiirde mescitlerin yanında kişi olarak daha çok rind ve zahitler anılmaktadır. Rind, dış dünyadan kopuk, kendi yarattığı dünyada aşk sarhoşu olarak yaşayan biridir.¹⁴⁴Zâhid, “Allah’ın buyruklarını yerine getiren ve şüpheli şeylerden kaçınan” kişidir. Fuzuli’nin *Rind ü Zâhid* adlı eserinde Rind ile Zâhid arasında geçen konuşmalarda mescid ve meyhane kavramlarını şöyle açıklamaktadır:

“Ey Zâhid, sen meyhaneyi, İblis’in makamı, olarak adlandırıyorsun! Şarabı, bozgunculuk aleti biliyorsun! Onun fitnessinin tuzağı, hırs ve gururdur. Bunlar, meyhane sakinlerinden uzaktır. Şeytanın fesat aleti, hile ve gösteriştir. Bunlar, şarap içenlerin gözünde, yanlıştır. Eğer bu evi, Tanrı’dan boşalmış; diyorsan, Tanrı’yı her yerde hazır bilmiyorsun; eğer bu evde, Tanrı’nın varlığını itiraf edersen, İblis’i, kinâyeyle dile ortak getiriyorsun!”¹⁴⁵Divan şiirinde mecazi anlamıyla kullanılan meyhane, mutasavvıfların hakikatleri yansıtmak amacıyla anlattıkları bir semboldür. Meyhane ile mürşidin gönlü kastedilmektedir. Mescid zühhâdı, meyhane ise rindi ifade eden bir semboldür. Sâkib Dede, divan şiiri geleneğinde olduğu gibi zâhid ve rind, mescid ve meyhane karşılaştırmasını şu şiirinde ifade etmektedir:

Girse ‘aceb mi birbirine reh-güzârda

Zühhâd ü rind-i mescid ü mey-hâne şimdiden (G. 138/6)

¹⁴³ Müslim, Mesâcid. 288.

¹⁴⁴ Detaylı bilgi için bk. Gülay Durmaz, Dîvân Şiirinde Rind, *U.Ü. FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ*, Yıl: 6, Sayı: 8, 2005/1

¹⁴⁵ Detaylı bilgi için bk. Nurgül Karayazı, Fuzûlî’nin Rind ü Zâhid’i örneğinde tasavvufta vahdet düşüncesi, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 2020. 21 (Aralık).

1.1.7.1.3. Mihrâb

Sözlükte, “oda, çardak, evin veya odanın yüksek ve kıymetli yeri, baş köşesi” anlamlarına gelmektedir. Terim olarak “camilerin kible tarafında bulunan, cemaatle namaz kılınırken imamın durduğu ve genelde duvardan dışarı doğru çıkıntılı olan yere” verilen isimdir. Âl-i İmrân sûresinin 37. veya Bakara sûresinin 114. ayeti genel olarak mihrapların üzerinde bulunmaktadır.¹⁴⁶

Şair bir beyitte “Dervişlerin yüzüne bakıldığında onların yüzleri bir ayna gibi Allah’ı yansıtır ve dervişlerin kaşı hayret namazına mihraptır.” demektedir:

Dile âyîne-i yâd-ı Hudâdur rûy-ı dervîşân

Namâz-ı hayrete mihrâbdur ebrû-yı dervîşân (K. 29/1)

Sâkîb Dede “Mimarın ibadethanelerde mihraba yer vermesi aslında senin kaşlarını temsil ettiği içindir.” demektedir:

Nişân-ı ebruvânuñdur diyû mi‘mâr-ı istihsân

‘İbâdet-hânelerde şûret-i mihrâba yir virmiş (G. 85/10)

Sâkîb Dede “Sevgilinin kaşını hatırlatan mihrab, aşkından ötürü sarhoş olmuş imamın da ona uyması gerekir.” demektedir:

Dil ki mihrâb-ı niyâzı tâğ-ı ebrû eyleye

Vâcib olmaz mı imâm-ı çeşm-i meste iktidâ (G. 1/2)

1.1.7.1.4. Minber

Kelime anlamı “kademe kademe yükselerek çıkılan yer” demektir. Camilerde hatibin vaaz ederken sesini daha iyi duyurabilmek ve cemaatin kendisini görmesi için çıktığı basamaklı mimari unsurdur.¹⁴⁷ Peygamber (sav)’imiz ilk olarak hurma kütüğü üzerine çıkarak hutbe okumuş ve cemaate seslenmiştir. Minber bu ihtiyaç üzerine yapılmıştır. Her caminin ağaçtan, taştan veya mermerden yapılmış çeşitli şekillerde bezenmiş bir minberi bulunmaktadır.¹⁴⁸

Sâkîb Dede Divân’da “Vaiz, bazen yumuşak bazen sert öğütlerini vermen artık yeter, kendini boş yere minbere bağlama.” demektedir:

¹⁴⁶ İsmail Karagöz, Dinî Kavramlar Sözlüğü, DİB Yayınları, Ankara, 2015, s. 444.

¹⁴⁷ Nebi Bozkurt, “Minber”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, 2020, C XXX, s. 103-106.

¹⁴⁸ Karagöz, age., s.445.

Vâ'iz yeter yeter nice bir germ ü serd-i pend

Bîhûde itme kend"üñi minberde kayd u bend (G. 25/1)

Bir başka şiirde şair, “Vaiz, minbere çıkıp şarabı ayıplama, zeytinyağının üste çıktığı gibi sende cedel içerisinde olma.” diyerek vaizin kendisini eleştirmesi gerektiğini vurgulamaktadır:

Firâz-ı minbere vâ'iz çıkup şahbâya ta'n itme

Meded sen âb ile revğan gibi olma cidâl üzre (G. 144/19)

1.1.7.1.5. Kible

Sözlükte “cihet, yön” gibi anlamlara gelmektedir. Müslümanların namazda yönelmiş oldukları yöne verilen isimdir. Müslümanların kiblesi, Mekke’de bulunan Kâbe’dir. Kur’an-ı Kerim’de “Şüphesiz, âlemlere bereket ve hidayet kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk ev (mâbet), Mekke’deki (Kâbe) dir.” buyrulmaktadır.¹⁴⁹Kâbe’yi görenler için kible, Kâbe’nin bizzat kendisidir. Kâbe’yi görmeyenler için, Kâbe’nin bulunduğu taraftır. Namazda bu yöne doğru yönelmeye istikbâl-i kible denilmektedir.¹⁵⁰Şair bir naatta “Senin gözbebeğinin yöneldiği yer kiblegâh oldu, senin bakışının bereketi Kabe’ye bu yüceliği verdi.” demektedir:

İdince merdüm-i çeşmüñ teveccüh kible-gâh oldu

Viren hep Ka'beye yümn-i nigâhuñdur bu 'ulyâyı (K. 6/11)

Şair, ikbal kelimesini hem Efendimiz (sav)’in yüksek mevkisi hem de kelimenin diğer anlamı olan teveccüh etme anlamı ile bağlantı kurarak kullanır ve Kabe’nin İslam dininin kiblesi olmasını Efendimiz’in teveccüh etmesi ile olduğunu vurgulamaktadır:

Ka'beyi iqbâlüñ itdi Kible-i dîn-i kavîm

Bi'setüñdür baħr ü berre bâ'is-i berr-i 'amîm (M. 1/VIII)

1.1.7.1.6. Seccâde

Üzerinde namaz kılınan halı, kilim türü ürünlerdir. Türkçede namazlık tabiri de kullanılmaktadır.¹⁵¹

¹⁴⁹ Âl-i İmrân 3/96.

¹⁵⁰ Karagöz, age., s. 374.

¹⁵¹ Detaylı bilgi için bk. Nebi Bozkurt, “Seccade”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, C XXXVI, s. 269-271.

Şair “Hırka ve saccadenin hakikatine varmayan için bunlar bir yükten ibarettir.” demektedir:

Çekmesün bîhûde bâr-ı hırka vü seccâdeyi
Bâde çeksün gam yirine kim nağam devrânıdur (G. 47/7)

1.1.7.1.7. Tesbîh

Arapça bir isim olan tesbîh, sözlükte “suda hızlı yürüyüp mesafe almak” anlamındaki “sebh (sibâha)” kökünden türemiştir. Terim olarak “Allah’ı noksan sıfatlardan tenzih etmek, “Sübhânallâh” demek, Allah’a sözle, işle, davranışla ve kalp ile içten ibadet etmek” demektir. Kur’an-ı Kerim’de birçok ayette Allah’ın tesbih edilmesinden bahsedilmiştir.¹⁵²Şair, bir şiirinde “Tesbih ve asâ bizim evcil kuşumuzdur” şeklinde bir benzetme yapmaktadır:

Bir ayağa dest-resdür himmet-i üftâdegân
Yohsa tesbîh u ‘asâdur murğ-ı dest-âmûzumuz (G. 78/4)

1.1.7.2. Hac ile İlgili Mefhumlar

1.1.7.2.1. İhrâm

Hac veya umre yapmaya niyet eden kişinin, diğer zamanlarda helal olan bazı fiil ve davranışları, hac veya umrenin rükünleri tamamlanıncaya kadar kendine haram kılmasıdır.¹⁵³Şair, “Salikin ihramı keçedir.” şeklinde ihramla ilgili bir benzetme yapmaktadır:

İhrâm-ı tavf-ı Ka‘be-i teslîmdür hemân
Râh-ı rızâda sâlik-i ser-menzilün nemed (K. 22/16)

1.1.7.2.2. Tavâf

Sözlükte “bir şeyin çevresini dolaşmak, dönmek” gibi manalara gelmektedir. Hacer-i Esved’in hizasından başlayarak Kâbe’yi sola almak suretiyle, yedi defa Kâbe etrafında dönmek şeklinde dini bir kavram olarak tanımlanmıştır.¹⁵⁴Şair, “Ey gönül! Ten vadisinde can Kâbe’sini tavaf et, sa’yini heba etme haremi dolaşma zamanıdır.” demektedir:

¹⁵² Örnek için bk. Ahzâb 33/42, A’lâ 87/1-2.

¹⁵³ Karagöz, age., s. 298.

¹⁵⁴ Karagöz, age., s. 633.

Vâdî-i tende tavâf-ı Ka'be-i cân it dilâ
Sa'yüni itme hebâ geşt-i harem devrânıdır (G. 47/12)

1.1.7.2.3. Sa'y

Sözlükte “çalışmak; yürümek, koşmak” anlamlarına gelmektedir. Fıkıh terimi olarak “hac ve umre tavaflarından sonra Safâ tepesinden başlayarak dördü gidiş, üçü dönüş olmak üzere Safâ ile Merve tepeleri arasında toplam yedi defa gidip gelmeyi” ifade etmektedir. Şair, “Aşık canını yârin bulunduğu yere feda etse ne ola ki, sa'y ve tavaf kurbansız yapılırsa boşuna dönmekten ibarettir.” demektedir:

Cânını âşık n'ola itse fedâ-yı kûy-ı yâr
Gerdiş-i bîhûdedür kurbânsuz sa'y ü tavâf (G. 104/18)

1.1.7.2.4. Safâ – Merve

Beytü'l Haram'ın doğusunda bulunan iki küçük tepenin adıdır. Bugün Mescid-i Haram'ın duvarıyla yan yana bulunmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de Safâ ile Merve bir ayette, “Şüphe yok ki, Safâ ile Merve Allah'ın koyduğu nişanlardandır. Her kim Beytullah'ı ziyaret eder veya umre yaparsa, onları tavaf etmesinde kendisine bir günah yoktur. Her kim gönüllü olarak bir iyilik yaparsa, şüphesiz Allah kabul eder ve (yapılanı) hakkıyla bilir.” buyurulmaktadır.¹⁵⁵ Hac menâsikinden olan sa'y, bu iki tepe arasında yapılmaktadır.¹⁵⁶ Şair “Vaiz şu an övgüye layık olmayan sa'y edersin, Safâ ve Merve'den nasibin yok.” demektedir:

Sa'y-i nâ-meşkûr idersin yoğ yire vâ'iz hemân
Bî-şafâsın Merve hağkî çünki var olduğca sen (G. 129/9)

Şair bir beyitte “Safâ, ayna gibi sevgili ile yüz yüze olmaktır, hayretin Merve'sinde aklın sa'yi beğenilmemiştir.” diyerek Safâ ile Merve'nin hakikatini vurgulamaktadır:

Rû-be-rû-yı yâr olmağdur şafâ âyîne-vâr
Merve-i hayretde sa'y-i hûş nâ-meşkûrdur (G. 42/11)

¹⁵⁵ Bakara 2/158.

¹⁵⁶ Karagöz, age., s. 570.

1.1.7.2.5. Zemzem

Kâbe'nin doğusunda Allahu Teâlâ'nın, Hâcer ile oğlu İsmail'e lütfettiği suya verilen isimdir. Yeryüzündeki suların en faziletlisi zemzem içilir, abdestte ve gusülde kullanılır. Hacılar, bu suyu umre veya hac sırasında bol bol tüketirler. Memleketlerine götürürler. Gelen ziyaretçilerine ikram ederler. Özellikle Hacda veda tavafından sonra Kâbe'ye dönerek ayakta bolca zemzem içmek, başa ve vücuda dökmek sünnettir.¹⁵⁷ Şair övdüğü kişinin yüzünün suyunu zemzeme benzetmektedir:

Ka'be-i kûyuñda âb-ı rûyın itmişdür sebîl
Pür-şafâ olsa 'aceb mi Zemzemüñ âyînesi (G. 159/4)

1.1.7.3. Oruçla İlgili Mefhumlar

Oruç, “imsak vaktinden iftar vaktine kadar yemek, içmek ve cinsî münasebetten uzak durmak” demektir.¹⁵⁸

Ramazan ayı kutsal bir aydır. Bu sayılı günlerin bitmesi, Müslümanları hüznülendirir. Divân şiirinde, bu ayrılığın verdiği üzüntü, âşığın sevdiğinden ayrılırken duyduğu üzüntü için bir benzetme unsuru olur.¹⁵⁹ Sâkıb Dede “Va'izin elinden gelen namaz ve orucun arzıdır, Allah'a niyatsız bir şekilde ibadet eder.” demektedir:

Vâ'izüñ dest-i du'âsından gelen ancak dilâ
Bî-niyâz-ı tâtâ'ate 'arz-ı nemâz u rûzedür. (K. 23/1)

1.1.7.3.1. İftâr

Dinî bir kavram olarak iftâr; “orucu açmak, oruçluya orucunu açtırmak, başlanmış orucu bozmak veya hiç oruç tutmamak” anlamlarına gelmektedir. Genel olarak iftar, oruca aykırı davranışta bulunma anlamına gelmektedir. Yaygın olarak oruçlu kimsenin vakti gelince usulüne uygun biçimde orucunu açması için kullanılan bir kavramdır.¹⁶⁰ Şair, zahidin katı yaşamının faydasız olduğunu yani, zahidin bu kadar oruç ve iftar yapmasının gereksiz olduğunu ifade etmektedir:

¹⁵⁷ Karagöz, age., s. 710.

¹⁵⁸ Karagöz, age., s. 533.

¹⁵⁹ Mustafa Tatcı, *Hayretî'nin Dinî-Tasavvufî Dünyası*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 112.

¹⁶⁰ Karagöz, age., s. 296.

Zâhid-i huşke n'ola gelse ratûbet giderek
Olmaz elbet o kadar rûze vü iftâr-ı 'abes (G. 15/16)

1.1.7.3.2. Kadir Gecesi

Kur'an-ı Kerim kadir suresinde kendisinin Kadir gecesinde indiğini haber vermektedir. "Biz onu (Kur'an'ı) Kadir gecesinde indirdik. Bilir misin nedir Kadir gecesi? Kadir gecesi bin aydan hayırlıdır."¹⁶¹

Şair bir şiirinde Kadir gecesinin önemini ve insanların ruhsal ve akfî derinliklerine olan etkisini vurgulamaktadır:

Zihî nücûm-ı şeb-i Kâdr-i sâye-i şöhet
Ki pey-revân-ı delâletleri 'uqûl-i şudûr (K. 3/79)

1.1.7.4. Zekât ile İlgili Mefhumlar

Sözlükte "artma, çoğalma, temizlik, bereket, iyi hal ve övgü" manalarına gelmektedir. Dinî bir terim olarak, "belirli bir malın bir kısmının Allah rızası için belirli kişilere verilmesi" demektir.

Zekât, hicretin ikinci yılında Medine'de farz kılınan İslam'ın beş şartından biridir. Kur'an-ı Kerim'de "Onların mallarından, kendilerini temizleyeceğin, artıptı yücelteceğin bir sadaka al ve onlar için dua et; çünkü senin duan onlara huzur verir. Allah işitendir, bilendir." buyurulmaktadır. Akıllı, müslüman ve büluğ çağına ermiş her insana farz olan bir ibadettir.¹⁶²

Şair, "Zekâtın, haccın, orucun ve namazın fazlalığının Allah'ın adaletine bir tesiri yoktur, yalnız O'nun lütfu ve keremi olmazsa..." demektedir:

Fazluñ olmazsa penâh-ı bende n'itsün 'adlüne
Kesret-i hacc ü zekât ü vefret-i şavm ü nemâz (K. 58/2)

1.1.8. Dinî Şahsiyetler

1.1.8.1. Çehâr-yâr/Çâr-yâr (Dört Halife)

Farsça kökenli olan bu kelimenin anlamı dört dost demektir. Dört büyük halifenin ismi olan bu kelime Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali olan

¹⁶¹ Kadir 97/1-3.

¹⁶² Karagöz, age, s 709.

ashabın ileri gelenlerini kastetmektedir. Divan edebiyatında Hz. Peygamber'e na'ler yazıldığı gibi dört halifeye de yazıldığı görülmektedir. Dört halife İslam tarihi boyunca önemli olduğu için Çâr-yâr hakkında birçok methiyeler yazılmıştır.¹⁶³

Dîvan'da kasidelerin 6. şiirinde dört halifenin övüldüğü görülmüştür. Hz. Ebubekir lakabı olan Sıddık ve mağara arkadaşı olması hasebiyle yar-ı gar olarak nitelenmiştir. Hz. Ömer de lakabı Faruk ile anılırken Hz. Osman ön plana çıkan haya sahibi oluşu ile anılmıştır. Hz. Osman iki nur sahibi olduğundan şiirde Zi'n-Nureyn lakabı vurgulanmıştır. Hz. Ali ise Döldül'ün süvarisi, ilm-i ledün sultanı ve Hz. Ali'nin en önemli vasıflarından biri olan Hayder-i Kerrar olarak nitelenmiştir. Ayrıca Hz. Muhammed'in Hz. Ali için söylediği "Ey Ali, etin benim etim, kanım benim kanım, cismin benim cismim, ruhun benim ruhumdur." hadisi beyitlerde zikredilmiştir. Bu beyitlere aşağıda yer verilmiştir.

1.1.8.1.1. Hz. Ebubekir

Râşid Hâlifeler'in birincisi Hz. Ebubekir, Fil olayından üç yıl sonra Mekke'de doğmuştur. Kaynaklarda birçok lakabı ve ismi olan Hz. Ebubekir'in en meşhurları "Ebû Bekir" ve "es-Sıddîk"tır. Hz. Peygamber (sav) ile yakın bir arkadaşlık ve dostluk tesis etmiştir. Hz. Peygamber (sav)'in davet döneminde herkesin yalanladığı sırada Hz. Ebubekir hiç tereddüt etmeden inanmaktadır. Zira Hz. Ebubekir ilk inananlardan ve Hz. Peygamber (sav)'in yanından ayrılmayan dostudur.¹⁶⁴

Şair, Sıddîk lakabı, mağara dostu olması, peygambere ilk inananlardan olması, "imamet tahtındaki hilafet mihrabının süsü" benzetmesi ile Hz. Ebubekir'in halifelerin ilki olduğunu vurgulamaktadır.

Şair bir beyitte Sıddîk lakabını kullanarak dostluk kapısını ilk açanın Hz. Ebubekir olduğuna işaret etmektedir:

Huşûşan ol veliyyü'l- 'ahd ü yâr-ğâr u Şıddîkuñ

Ki pîşîn ol durur fetḥ eyleyen bâb-ı tevellâyı (K. 6/46)

Şair bir başka beyitte "Ayrılık derdinin bela yüküne sabretmeyip, hicret üzensine baş ve canıyla arkadaş oldu." diyerek hicret etmeyi savaşta kullanılan

¹⁶³ Pala, age., s. 99.

¹⁶⁴ Detaylı bilgi için bk. Mustafa Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri Dört Halîfe Dönemi*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul, 2018, s. 25.

üzengiye benzetmektedir ve Hz. Ebubekir'in bu üzenkiye canı ve başı pahasına Hz. Muhammed (sav)' e arkadaş olduğundan bahsetmektedir:

Taḥammül itmeyüp bâr-ı belâ-yı derd-i hicrâna
Rikâb-ı hicrete itdi ser ü cânıyla hem-pâyî (K. 6/47)

Şair bir başka beyitte ise halifelik mihrabının süsünde imamlığın en üst makamındaki kişi olarak Hz. Ebubekir'i işaret etmektedir:

Odur taht-ı imâmet zîb-i mihrâb-ı hilâfette
Maḥallîdür teḳaddüm itse ḥâşân-ı felek-câyı (K. 6/48)

1.1.8.1.2. Hz. Ömer

Râşid Halîfeler'in ikincisi olan Hz. Ömer, Ficâr savaşından önce Mekke'de doğmuştur. Halifelik makamından olan devlet başkanına “emîrû'l-mü'minîn” lakabı Hz. Ömer için ilk defa kullanılmıştır. En meşhur lakabı “Fârûk”tur. Adaleti ile nam salan bir sahâbîdir.¹⁶⁵

Şair aşağıdaki şiirlerde Hz. Ömer'i Fârûk lakabıyla anarak adalet terazinin şahini olarak betimlemektedir. Ayrıca büyük bir lider ve komutan olarak ifade etmektedir:

O şâhîn-i terâzû-yı 'adâlet Ḥazret-i Fârûḳ
Kef-i icrâda hem-seng eyleyen a'lâ vü ednâyı (K. 6/52)

Sipeh-dâr-ı zuhûr-ı çil-tenân-ı millet-i semḥa
İden 'ayyûḳ ile hem-ser livâ'ü'ş-şükr-i a'lâyı (K. 6/53)

Şair “Haksızlık ateşini himmet kılıcının suyuyla söndürdü, halkın mutluluk kulübesinin çerağını yaktı.” demektedir:

Söyündürdi lehîb-i ḡadri âb-ı tîḡ-ı himmetle
Uyandırdı çerâḡ-ı külbe-i 'ayş-ı re'âyâyı (K. 6/54)

Sâkıb Dede “Cihanın ağlayan çocuğunu rahat beşikte uyuttu.” şiirinde Hz. Ömer'e işaret etmektedir:

Uyutdı tıfl-ı giryân-ı cihânı mehd-i râḫatda
Şalınca şeş-cihâta nevbet-i inşâfı âvâyı (K. 6/55)

¹⁶⁵ Detaylı bilgi için bk. Fayda, age., s. 43

1.1.8.1.3. Hz. Osman

Hz. Osman râşid halifelerin üçüncüsüdür. Fil olayından sonra Tâif'te dünyaya gelmiştir. Hz. Peygamber (sav)'in iki kızı olan Rukiyye ve Ümmü Külsûm ile evlendiği için iki nûr sahibi anlamında “Zinnûreyn” lakabı ile anılmıştır. Edep ve hâyâ timsali olarak bilinen bir sahâbîdir.¹⁶⁶ Şair Zinnûreyn lakabıyla Hz. Osman'ı anmaktadır:

Gül-i zîbâ-yı gül-zâr-ı bahâ vü şerm-i Zî'n-Nûreyn
Görüp her hâle bünyâd-âver-i bî-çûn-ı dânyâyı (K. 6/58)

Şair, “Dünyayı aydınlatan yüzü haya sebebiyle terledikçe bu hali görenler kırmızı gülün yüzeyinde çiğ düşmüş zannederdi.” diyerek Hz. Osman'ı kırmızı güle benzetmektedir ve Hz. Osman'ın haya sahibi oluşuna vurgu yapmaktadır. O hayasından dolayı terlediğinde sanki kırmızı gülün üzerine çiğ taneleri düşmüş gibi olur:

‘Arağ-rîz-i hayâ oldukça rûy-ı ‘âlem-efrûzı
Şanurdu jâle-bâr olmuş görenler verd-i hamrâyı (K. 6/59)

Günâhum perde-i rûy-ı sü’âl-i ‘afvüñ oldukça
Ser ü düşüm nevâziş-gâh-ı dest-i İbn-i ‘Affân it (K. 1/73)

1.1.8.1.4. Hz. Ali

Râşid halifelerin dördüncüsü olan Hz. Ali, Mekke’de doğmuştur. Hz. Peygamber (sav)’den otuz yaş küçüktür. Hz. Peygamber (sav)’e ilk inanan sahâbîlerdendir. Hayber gazvesi sırasında annesi Hz. Ali’ye “Haydar” demiştir. Savaşdaki cesaret ve kahramanlığından dolayı “Haydar-ı Kerrâr” lakabı verilmiştir.¹⁶⁷

Hz. Peygamber (sav)’e Mukavkıs tarafından hediye edilen düldül adlı katırı, Hz. Peygamber (sav) daha sonrasında Hz. Ali’ye bağışlamıştır.¹⁶⁸

Hz. Ali’ye verilen düldül isimli katır, Haydar-ı Kerrâr lakabı, ilmi ledün sahibi olması gibi özellikleri Sâkıb Dede’nin şiirlerine konu olmuştur. İyi bir

¹⁶⁶ Detaylı bilgi için bk. Fayda, age., s. 69.

¹⁶⁷ Detaylı bilgi için bk. Fayda, age., s. 75.

¹⁶⁸ Ali Yardım, “Düldül”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, C X, s. 20.

komutan olması, pervasızca düşmanlara cenk sırasında cevap vermesi ve gayret ormanının aslanı gibi tamlamalarla aşağıdaki şiirlerde söz konusu olmuştur:

Şeh-i Düldül-süvâr u lâ-fetâ-şân u kerem-pîşe
Meh-i vâlâ-medâr u mehter-i hayl-i tevellâyı (K. 6/64)

Derûn-ı Ka'be-zâd ü gassir-efgen Hayder-i şaf-der
Der-i Hayber-kün ol tîğ-ı dü-rûy-ı rezm-i gîrâyı (K. 6/65)

Dimâğ-ı pür-şafâsı kulzüm-i 'ilm-i ledünnîdür
Virürse hağdur enfâsı nişân-ı dürr-i yektâyı (K. 6/66)

Hizebr-i bîşe-i gayret ki batş-ı pençe-i zûrı
Ser-i şîrâna eyler teng meydân-ı muhâbâyı (K. 6/67)

Virürdi ceng-i evvelde cevâbın haşma bî-pervâ
İdeydi Zü'l-Feğârına ser-i dest ile îmâyı (K. 6/68)

“Lahmuke lahmi” (etin etimdir) sözü Hz. Peygamber (sav)’in Hz. Ali için söylediği bir söz olması hasebiyle Hz. Ali’nin Hz. Muhammed’in zatıyla aynı olduğuna vurgu yapmaktadır. Bu inanca göre Hz. Muhammed (sav), miraçtan döndükten sonra Cibril gelerek “Allah Ali’yi vasiyet etmeni emrediyor.” demiştir. Hz. Muhammed (sav), hutbede “Ey insanlar, hakikat şâh-ı merdân Ali hakkında geldi, gelin ona uyun” buyurarak ardından sağ elinden tutup minbere çıkarmıştır. Hz. Peygamber (sav) ardından “Vücudun vücudumdur, senin etin benim etim, senin kanın benim kanım, senin ruhun benim ruhum” (lahmuke lahmi, cismuke cismi, demmuke demmi) demiştir.¹⁶⁹ Şair bu hadisi şu şiirinde vurgulamaktadır:

‘Acebdür لحمك لحمى iken tuğrâ-yı menşûrı
Yine ümmet tuta semt-i hilâfa gûş-ı aşğâyı (K. 6/69)

Şair, “Neseb zirvesinin güneşleri Ehl-i Beyt-i Kirâm’dır.” diyerek övgüde bulunmuştur:

¹⁶⁹ İlyas Üzüm, Şâh-ı Merdân Murtazâ Ali: Kültürel Alevî Kaynaklarına Göre Hz. Ali Tasavvuru, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 11, 2004, Sf: 90-91.

Şümûs-ı evc-i neseb ya'ni Ehl-i Beyt-i Kirâm
 arîr-i pertev-i peykerleri 'uyûn-ı bûdûr (K. 3/78)

1.1.8.2. Sahâbeler/Tabiîn

1.1.8.2.1. Sa'd ibn-i Vakkâs

Sa'd ibn-i Vakkâs, Hz. Peygamber (sav)'in annesi Âmine bint. Vehb'in de mensubu olduğu Kureys'in Zühre oğulları kabilesinden bir sahâbîdir. İnan fatihi olarak bilinen Sa'd ibn-i Vakkâs, gizli davet döneminde 17 yaşındayken müslüman olmuştur. O hayatta iken cennetle müjdelenen on kişi (aşere-i mübeşşere)den biridir. Sa'd ibn-i Vakkâs, Hz. Peygamber (sav) ile seriyyelere iştirak etmiştir. Ubeyde b. Harîs komutasında gerçekleştirilen askerî faaliyette oku düşmana karşı ilk atan kişidir.¹⁷⁰ Sâkıb Dede Sa'd ibn-i Vakkâs'ın iyi bir okçu olmasını şu şiirinde kaleme almaktadır:

Nişân-ı tîr-i demâr eylemiş keç-endâzı
 Olunca ğamzeñe şâkird Sa'd bin Vaqqâş (G. 90/8)

1.1.8.2.2. Hz. Fatıma

Hz. Muhammed'in küçük kızı, Hz. Ali'nin eşi ve Hz. Hüseyin ile Hz. Hasan'ın annesidir. İslam tarihinde önemli bir yere sahip olan Hz. Fatıma, temiz ahlaklı sebebiyle "Tahire" olarak bilinir. Resûlullah onu anne sevgisiyle sevdiği için "babasının annesi" anlamına gelen "Ümmü ebîhâ" künyesi bulunmaktadır. Aynı zamanda Betûl ve Zehrâ olmak üzere başka lakaplarla da anılmaktadır.¹⁷¹

Hz. Fatıma klâsik Türk edebiyatın da ayrı bir öneme sahiptir. Şairler şiirlerinde bahsederler, adına yazılmış destanlar, efsaneler bulunmaktadır. Hz. Peygamber'in hayatında önemli bir yerde olduğu için Ehl-i Beyt'ten bahseden birçok manzum ve mensur eserde Hz. Fatıma'nın ismi zikredilmektedir.¹⁷²

¹⁷⁰ Apak, age., s. 51.

¹⁷¹ Detaylı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "Fâtıma", TDV *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, C XII, s. 219-223.

¹⁷² Örnek için bk. Perihan Ölker, Hz. Fatıma Destanı, *SEFAD*, 2016 (36): 351-366., Satı Kumartaşlıoğlu, Fatma Ana Üzerine Anlatılan Efsaneler, *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C 3, S 6, Ocak 2015, s. 106-115., Mustafa İsmet Uzun, "Fâtıma", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, C XII, s. 223-224.

Sâkıb Dede Divân'da Hz. Fatıma'yı yetim deryasının biricik incisi olarak tasvir eder. Hz. Ali'nin onun gibi bir güneşin etrafına pervane edildiğinden bahseder. Devamında Kays'ın akli olsaydı Leylâ'yı hikmet odasının gelini yapardı, Meryem fitratlı namuslu kadın Hz. Fatıma'ya kul ederdi şeklinde tarihteki farklı meşhur aşıklık sembolü olan ve sevilerek okunan şahısları zikreder:

Dür-i yektâ-yı deryâ-yı yetîmî Hâzret-i Zehrâ
Ki şem 'i cem 'ine itmiş Hudâ pervâne hûrâyı (K. 6/71)

Zihî gülşen-fürûz-ı nesl-i bî-misl-i şeref zâtı
Ki kudret dâye itmiş hizmetinde ümm-i dünyâyı (K. 6/72)

Betül-i Meryemî-fitrat 'arûs-ı hacle-i hikmet
Olaydı 'aklı Kaysuñ kul iderdi aña Leylâyı (K. 6/73)

Şair, aşağıdaki beyitte Hz. Fatıma'nın Şeh-i Merdân (Hz. Ali)'e sevgisini dile getirmektedir:

Odur çün hem-ser ü hem-sır Şeh-i Merdâna mihr ile
Nice teşhîr itmez 'âlem-i şugrâ vü kübrâyı (K. 6/77)

Şair aşağıdaki beyitte Hz. Fatıma'nın annesi Hz. Hatice'nin kızını helal sütle beslediğinden bahsetmektedir:

Kesdi memeden Fâtımayı mâder-i dünyâ
Sîr eyledi minnetle anı şîr-i helâle (T. 18/5)

1.1.8.3. Âl-i Abâ/Ehl-i Abâ/Peygamber Efendimiz'in Ailesi

Fars ve Türk edebiyatında kullanılan Âl-i Abâ tabiri, Hz. Peygamberin yakın akrabalarından bazı kişileri ifade etmektedir.¹⁷³

Şair, "Âl-i Abâ'nın hüznüyle daima çul giysem bunda şaşılacak ne var, hicret edene hicran kıyafetini terket demek revâ mıdır." demektedir:

N'ola Âl-i 'Abâ hüzniyle olsam dâ'imâ çul-pûş
Revâ mıdur dimek mehcûra terk-i ziyy-i hicrân it (K. 1/77)

¹⁷³ Detaylı bilgi için bk. Süleyman Uludağ, "Âl-i Abâ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 1989, C II, s. 306-307.

1.1.8.3.1. Hz. Hasan

Hz. Peygamber (sav)'in torunu olan Hz. Hasan, hicretin üçüncü yılında Medine'de dünyaya gelmiştir. Fizikî görünüş olarak Hz. Peygamber'e benzetilmektedir. Hz. Hasan, halim, selim, sakin ve vakarlı bir kişiliğe sahiptir.¹⁷⁴

Şair, "Peygamber (sav)'in sırrının en güzel mazharı" tamlamasıyla Hz. Hasan arasında bir bağ kurmaktadır. Tahsin ve Hasan kelimelerinin köklerindeki hüsn (güzellik)ü okuyucuya çağrıştırmaktadır:

Tarḥ-ı matbû'ımı Ḥassân olsa her meşreb n'ola
Mazhar-ı taḥsîn-i sırr-ı Muştafâdur Mesnevî (K. 10/31)

Yine başka bir şiirde şair, Hz. Hasan'ı şehadet bahçesinin bülbülü olarak nitelemektedir:

Nice zevk-i şühûduñ eylemez bed-gûları Ḥassân
Ki itdûñ bülbül-i bâğ-ı şehâdet müşt-i ḥaşbâyı (K. 6/22)

1.1.8.3.2. Hz. Hüseyin

Hz. Peygamber (sav)'in torunu, Hz. Fatıma ve Hz. Ali'nin küçük oğludur. Kerbelâ şehidi olan Hz. Hüseyin, İslami düşünceyi yaşamış ve sergilemiş bir karakterdir.¹⁷⁵

Sâkıb Dede, Divân'da Hz. Hüseyin'in künyesi olan Ebu Abdullah'ı zikrederek şehadet nurunun baş çeşmesi olarak anlatmaktadır:

Ebû 'Abdullah ol ser-çeşme-i nûr-ı şehâdet kim
İder hâlâ o mâhuñ 'ışkına ḥurşîd saḳkâyı (K. 6/91)

Bir başka beyitte Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinde etkili olan şahıs Şimr bin Zi'l-Cevşen'i zikretmektedir.

Eger mâ-beyne ḥâ'il olmasaydı ḥikmet ü teslîm
Temâm eylerdi kâr-ı Şimri zehr-i şûr-ı bed-râyı (K. 6/100)

Sâkıb Dede, Hz. Hüseyin için mersiye türündeki kasidesinde Sultânü'ş-Şühedâ diye andığı Hz. Hüseyin için tek kasidesini yazmıştır ve her Müslümanı

¹⁷⁴ Âdem Apak, İslâm'ın Örnek Şahsiyetleri, Ashâb-ı Kirâm, Ensar Yayınları, İstanbul, 2016, s. 104.

¹⁷⁵ Detaylı bilgi için bk. Mevlânâ Ebu'l Kelâm v. dğr., *Hz. Hüseyin*, (Çev. Abdullah Günel), Beyan Yayınları, İstanbul, 2014.

derinden etkileyen bu acı olayın özetini dahi bir kalemle açıklamanın mümkün olmadığını dile getirmiştir.¹⁷⁶:

Ne kâbil lehce-i kilik-i beyân ol vağ'ayı ta'bir
Degül hüd görmüş anuñ zerresin zürriyet-i Âdem (K. 7/9)

Şair “O zamanlarda Kerbela şehidinin gözden saklandığını, alemin gözünden elem tek dem uzak olmasa buna şaşılır mı?” demektedir:

O demlerde nihân olmuş şehîd-i Kerbelâ gözden
'Aceb mi 'ayn-ı 'âlemden elem dūr olmasa yek-dem (K. 7/11)

Şair, Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi olayının Kerbela'da olduğunu ve Muharrem ayında gerçekleştiğini anlatıyor:

Meger devr-i kamer hükmin Muharrem eyleyüp icrâ
Çekilmiş har-geh-i kerb ü belâya mâh-ı 'ayş ü dem (K. 7/10)

1.1.8.4. Âl-i Resûl, Ehl-i Kerbelâ ve On İki İmam (İsnâ Aşer)

1.1.8.4.1. Ca'fer-i Sâdık

İsnâaşeriyye'nin altıncı, İsmâiliyye'nin beşinci imamı olarak Caferi fikhının kurucusu olarak bilinmektedir. Temsil ettiği fakih, muhaddis ve sûfi kimliğiyle İslam tarihinde hürmet edilen isimlerden biridir.¹⁷⁷

Şair, Ca'fer-i Sâdık'ın tarikat silsilelerindeki yerine değinmektedir:

Cenâb-ı Ca'fer-i Şâdık ki hâl ü hâl-i yek-rengi
İdüp zâtü'l-'imâd-ı 'umde-i enfüs zevâyâyı (K. 6/123)

1.1.8.4.2. Muhammed el-Bâkır

İsnâaşeriyye'nin beşinci ve İsmâiliyye'nin dördüncü imamı olarak bilinmektedir. Fakih, muhaddis bir kişiliği vardır.¹⁷⁸ Şair, Muhammed el-Bakır'ı dini müşkileri açan kişi olarak tasvir etmiştir:

Ebû Ca'fer Muhammed Bâkır u müşkil-güşâ-yı dîn
İden remz-i buñun-ı seb'ada keşf-i mezâyâyı (K. 6/118)

¹⁷⁶ www.kulturturizm.gov.trhttp://ekitap.kulturturizm.gov.tr sayfa 20.

¹⁷⁷ Detaylı bilgi için bk. İbrahim Halil Üçer, *İslam Düşünce Atlası*, İlem, İstanbul, 2017, C I, s. 173.

¹⁷⁸ Mustafa Öz, “Muhammed el-Bâkır”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, 2020, C XXX, s. 504.

1.1.8.4.3. Zeynelâbidîn

İsmâiliyye'nin üçüncü ve İsnâaşeriyye'nin dördüncü imamı kabul edilmektedir. Zühd ve takva yönüyle bilinen tabiînden biridir.¹⁷⁹ Şair, Zeynelâbidîn'i kerâmetlerin mimarı olarak tasvir etmiştir:

‘Alî Zeynü’l-‘İbâduñ ya‘ni mi‘mâr-ı kerâmâtı
Ser-â-ser eyledi ihyâ zemîn-i resm-i âbâyı (K. 6/114)

1.1.8.5. Vâ'iz

Klâsik Türk şiirinde sûfî, müddeî, âbid, rakîb ve hâcenin yanında vâ'iz de olumsuz anılan tipler arasında yer almaktadır. İslam toplumlarında tarihin her döneminde, dini konularda toplumu bilgilendirmekle görevli olan vâ'izler, kendi menfaatleri doğrultusunda davranmışlardır.¹⁸⁰ Sâkîb Dede Divân'da vaiz eleştirisini sık sık dile getirmekte olup bununla ilgili bir gazel yazmaktadır. Sâkîb Dede'nin bu konudaki aşırılığına, yaşadığı devirde aktif hale gelen tarikât ve tekkelere yapılan saldırıların sebep olduğunu söyleyebiliriz.¹⁸¹ Şair, vâ'iz'i iştmeyen biri olarak ifade etmektedir:

Olurdı ney gibi hem-demleri bî-sem‘a vâ'iz hem
Hem-âheng olsa zâr-ı râz-ı gülde bülbül ü ‘ağ‘ağ (K. 13/32)

1.1.9. Dinî Mekânlar

1.1.9.1. Kerbelâ

Kerbelâ, Bağdat'ın 100 km. güneybatısında yer alan Irak'taki bir bölgenin adıdır. Kerbelâ'nın İslâm tarihindeki ünü, peygamberimizin torunu Hz. Hüseyin ve ailesinin Emevîler tarafından burada şehit edilmelerinden gelir. Hz. Hüseyin'in türbesi burada bulunduğu için Şîllerce kutsal sayılır.

Hz. Hüseyin'in vahim bir şekilde ve susuz bırakılarak şehit edilmesine dair birçok eser kaleme alınmıştır. Yazılan bu şiirlere ve yazılara mersiye denilmektedir. Mersiye, İslâm edebiyatında “bir kimsenin ölümü üzerine duyulan üzüntü ve acıyı

¹⁷⁹ Ahmet Saim Kılavuz, “Zeynelâbidîn”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2013, C XLIV, s.365.

¹⁸⁰ Detaylı bilgi için bk. Necip Fazıl Duru, *Klasik Türk Şiirinin Dejenere Tiplerinden Vâiz*, SEFAD, 2016 (35): 197-234 ISSN: 1300-4921/e-ISSN: 2458-908X DOI Number: <http://dx.doi.org/10.21497/sefad.20636>

¹⁸¹ Arı, age., s. 14.

anlatmak amacıyla över nitelikte yazılan şiirler” olarak tanımlanmaktadır. Hz. Hüseyin’in şehîd edilişi de İslâm tarihinde önemli bir konumda olduğundan Kerbelâ’dan sık sık bahsedilmektedir.¹⁸²Şair, Kerbela faciasının acısını şu beyitte betimlemektedir:

Zebânı lâl ü cânı nâl ü cismi kîr-gûn oldı
İdince hâme harf-i Kerbelânuñ mühmelin mu‘cem (K. 7/61)

1.1.9.2. Mekke

Batımekke (Bekke) denilen vadi üzerinde Arap yarımadasının kuzeyinde kurulmuştur. Merkezinde Allah’a kulluk maksadıyla yapılmış ilk mâbed olan Kâbe¹⁸³ yer almaktadır. Kâbe’nin Mekke’de bulunması tarih boyunca oranın önemini artırmıştır. Mekke kurak bir araziye ve cılız bir bitki örtüsüne sahip olup Kur’an’da “ekin bitmeyen vadi”¹⁸⁴ olarak belirtilmiştir. Mekke, bütün yerleşim birimlerinin merkezi ve müslümanların kıblesidir.¹⁸⁵ Peygamberimiz (sav)’in doğduğu Mekke aynı zamanda İslâm dininin ilk defa ortaya çıktığı şehirdir. Divân şiirinde Kâbe aracılığıyla ve Müslümanlardan başka kişilerin orda bulunmaması gibi özellikleriyle ele alınır. Bazen hac nedeniyle de anılır. Divân şiiri içerisinde Mekke’nin önemli bir yeri vardır. “Mükerreme” sıfatıyla birlikte kullanılmaktadır.¹⁸⁶Şair, Hz. bir naatta Peygamberimiz (sav)’in Mekke’de dünyaya gelişini anlatmaktadır:

Olaldan havlî-i Beytü'l-Ḥarâm-ı mevlidüñ Mekke
Teḥavvül eyledi semtine rûy-ı râh-ı ercâyı (K. 6/15)

Şair aşağıdaki beyitte Beytü'l-Haram (Kâbe)’ın manevi rehberliğini vurgulamaktadır:

Delâlet eyleyüp Beytü'l-Ḥarâm-ı birr-i Bârîye
Ḥalâş itdi beliyyât-ı berâziḥden berâyâyı (K. 6/141)

¹⁸² Pala, age., s.267.

¹⁸³ Âl-i İmrân 3/96.

¹⁸⁴ İbrâhîm 14/37.

¹⁸⁵ Nebi Bozkurt ve Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Mekke”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, 2003, C XXVIII, s. 555-563.

¹⁸⁶ Pala, age., s. 302.

1.1.9.3. Yesrib

Medine-i Münevvere'nin eski adı olan Yesrib, Arap yarımadasının batısında Hicaz bölgesinde bulunmaktadır. Kızıldeniz kıyısına yaklaşık 130 km. mesafededir. Mekke ile iki haremden biri olan Medine, hicret yurdudur. İslâmiyet'i zorlamaksızın kendileri benimsedikleri için "Kur'an'la fethedilmiş" kabul edilir.¹⁸⁷

Yesrib, İslâm dini için özel bir şehirdir. Zira Mescid-i Nebevi ve Hz. Muhammed'in kabrinin bulunduğu mekandır. Bu sebeple de İslâm'da ikinci en mukaddes yer sayılmaktadır. Şair Medine'nin manevi güzelliğinin etkisiyle insanların sevgi dolu bir şekilde bir araya geldiklerinden bahsetmektedir:

‘Acebdür ravza-i pâküñ görüp Yesribde câm-ı şevk
Şihâb-âsâ ser-endâz itmeyüp kırsa Mesîhâyı (K. 6/2)

1.1.10. Sûreler, Âyetler, Hadisler ve Arapça İbareler

1.1.10.1. Sûreler – Âyetler

1.1.10.1.1. Ahsen-i Takvîm

"Ahsen-i Takvîm" ifadesi, Kur'an-ı Kerim'de "Biz insanı en güzel biçimde yaratmışızdır"¹⁸⁸ meâlindeki ayette geçmektedir. Yaratılanların en mükemmeli olan insan yeryüzünde halife olma gibi bir öneme sahiptir. İnsanın akı, anlayışı ve fiziki özellikleri ile mükemmel yaratılmış bir varlıktır. Ayette vurgulandığı üzere bu güzelliğin kaynağı, "Allah'ın kendi eliyle yaratıp ruhundan üflemesi" ile gerçekleşmiştir.¹⁸⁹ Ayetin devamında "Sonra da onu aşağıların aşağısına çevirdik"¹⁹⁰ buyrulmaktadır. İman etmeyen, salih amel işlemeyen, yaratılmışların en mükemmeli olma imkanını kötüye kullanmış olduklarından alçalmış olacaklardır.¹⁹¹

Sâkıb Dede "Âdemoğlu ahsenü't takvîm gibi bir yüceliğe sahipken alçak dünyanın altın ve gümüşünün kölesi olması ne zillettir." diyerek iktibas yapmaktadır:

¹⁸⁷ Nebi Bozkurt ve Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Medine", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, 2003, C XXVIII, s. 305-311.

¹⁸⁸ Tîn 95/4.

¹⁸⁹ Sâd Sûresi, 38/72.

¹⁹⁰ Tîn Sûresi, 95/5.

¹⁹¹ bk. Hayreddin Karaman v. dğr., *Kur'an Yolu: Türkçe Meâl ve Tefsir*, 4. Baskı, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı, 2012, s. 648.

Ne zilletdür ‘azîz-i aḥsenü't-taḳvîm iken Âdem
Varup dünyâ-yı dînuñ bende-i sîm ü zeri olmaḳ (G. 109/9)

1.1.10.1.2. Ayne'l – Yakîn

“Ayne'l-yakîn” ifadesi Kur'an-ı Kerim'de “Sonra kuşkusuz onu gözünüzle ayan beyan göreceksiniz.”¹⁹² mealindeki ayette geçmektedir. Ayne'l-yakîn gözlem yoluyla elde edilen doğruluğu kesin olan bilgi anlamına gelmektedir. Ayne'l-yakîn ile elde edilen bilgi zihindeki tüm şüpheyi giderecek bir özelliğe sahiptir.

Şair “Kendilerine ayne'l-yakîn'in ilham olunduğu Mevlevileriz.” demektedir:

Gelmez gümân-ı ḥâtıra nîk olsa bed gibi
'Ayne'l-yakîn mülhem olan mevlevîlerüz (K. 17/9)

1.1.10.1.3. Âyete'l-Kürsî

Bakara sûresinin 255. ayetinin adı olan Âyete'l-Kürsî, içinde tevhid akidesini barındırmaktadır. Allah Teâlâ'nın birliği, daima diri olduğundan bahsetmektedir. Yine zâtı ile kaim olduğundan beşerî sıfatlardan münezzeḥ olduğundan bahsetmektedir. Allah'ın izni olmadan kimsenin şefaâtçi olamayacağı, bilgisinin ve gücünün sonsuz olduğu bildirilmektedir. Âyete'l-Kürsî hakkında hadislerde fazileti, okunduğu takdirde sağlayacağı faydalar, Kur'an ayetlerinin efendisi olduğu ifade edilmiştir.¹⁹³

Şair ise Hz. Mevlana'nın türbesinin yenilenmesi ile ilgili düşürdüğü tarihte, “Hz. Mevlana'nın sinisinin levhasına yerleşen Âyete'l Kürsî'dir.” demektedir:

Anuñ çün naḳş-ı levḥ-ı sînesidür Âyete'l-Kürsî
Ki diye nüh-ḳıbâb-ı lâciverdî انت أعلننا (K. 32/22)

1.1.10.1.4. Besmele

“Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla” anlamına gelen “Bismillâhirrahmânirrahîm” cümlesinin adıdır. Şair bir şiirine besmele ile başlamaktadır:

¹⁹² Tekâsür 102/7.

¹⁹³ Örnek için bk. Müslim, “Müsâfirîn”, 258; Ebû Dâvûd, “Şalât”, 352, “Ḥurûf”, 1, Tirmizî, “Fezâ'ilü'l-Kur'ân”, 2.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

Pîr-i reh-i Ka‘be-i nazm-ı kadîm

Fâtiḥ-i genc-i güher-i Fâtiḥa

A‘zam-ı esmâ-i ‘aliyyü’l-‘azîm (N. 1/1)

Şair, “Feryat edenin imdadına yetişen besmeledir besmele, besmelesiz olanlar yok gibilerdir, besmele ki insanlara rehber olsun.” demektedir:

Besmeledür besmele feryâd-res

Besmelesüzlerdür olan hiç-kes

Besmele kim bedreka-i kâr ola

Qalmaz aña pey-rev olan bâz pes (N. 1/2)

Şair, “Kitap ehlinin damgası besmeledir, hitap faslının başlayışı besmeledir, eğer kapıların açılışı besmelesiz olsaydı peygamberlerin de sözlerinin başı besmele olmazdı.” diyerek her şeyin başlangıcının besmele olduğunu vurgulamaktadır:

Besmeledür vesme-i ümmü’l-kitâb

Besmeledür maṭla‘-ı faşlü’l-ḥiṭâb (N. 3/1)

Şair, besmelesiz kapıların açılmayacağını vurgulamaktadır:

Olmaz idi ser-süḥan-i enbiyâ

Besmelesüz olsa eger fetḥ-i bâb (N. 1/3)

1.1.10.1.5. İsrâ Sûresi

Kur’ân-ı Kerîm’in on yedinci sûresidir. Mekke döneminde inmiştir. İsrailoğulları, ahiret, Allah’ın ilmi, ibadet, namaz, Kur’ân’ın önemi sûrenin başlıca konularıdır.¹⁹⁴

Şair, “Zülfünün karanlığı yüzünün sırlarını açıklayamaz müfessirler İsrâ ayetini nasıl açıklayabilir.” diyerek keşşâf-ı ruhsâr ile âyât-ı İsrâ arasında bir benzerlik kurmaktadır:

Şeb-i zülfüñ ki tenvîr itmeye keşşâf-ı ruhsârûñ

Müfessirler nice tavzîḥ ider âyât-ı İsrâyı (K. 6/29)

¹⁹⁴ Detaylı bilgi için bk. Hayreddin Karaman, v. dğr. *Kur’an Yolu: Türkçe Meâl ve Tefsir*, 4. Baskı, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı, s. 456.

1.1.10.1.6. Kâbe Kavseyni Ev Ednâ

“İki yay miktarı” ve “hatta ondan daha yakın” anlamındaki kâbe kavseyni ev ednâ ibareleri Necm sûresinde 9. Ayette geçmektedir. Kur’an’da Hz. Peygamber’in mi’racda Cebrâil’e veya Allah’a çok yaklaştığını anlatan bir ifade olup tasavvufta Hak ile ittihad ve ayn’ül-cem makamı olarak kullanılmaktadır. Kâbe kavseyn, yayın elle tutulan orta kısmıyla sağ ve solundaki uçlar arasındaki mesafeyi ifade eder. Yayın bu durumu kalbin yaklaşabileceği en yüksek yakınlık derecesine işaret etmektedir.¹⁹⁵

Şair, Kâbe Kavseyn rumuzu ile ve Ev Ednâ’daki işaretleri hakikatte kaşlarının ortasındaki nurdur şeklinde izah eder:

Miyân-ı ebruvânuñ nûridur îzâh iden el-ḥaḳḳ
Rumûz-ı qosîin ü işârât-ı adna ’yı (K. 6/28)

1.1.10.1.7. Kâlû Belâ

Kur’ân-ı Kerim’de Allah, “Rabbin Âdemoğulları’ndan -onların sırtlarından-zürriyetlerini alıp bunları kendileri hakkındaki şu sözleşmeye şahit tutmuştu: Ben sizin rabbiniz değil miyim? “Elbette öyle! Tanıklık ederiz” dediler. Böyle yaptık ki kıyamet gününde, “Bizim bundan haberimiz yoktu” demeyesiniz.”¹⁹⁶ buyurarak insanların yaratılışları sırasında Allah ile yapıldığı kabul edilen sözleşme olan kâlû belâ hakkında bahsedilmektedir. Şair “Kâlû Belâ sohbetlerinin tercümânı mesnevidir.” demektedir:

Zîr-i ihâmında pûşîde mezâyâ-yı Elest
Tercemân-ı şoḥbet-i qalwa ’dur Mesnevî (K. 10/24)

1.1.10.1.8. Kûn Fe Yekûn

Kur’an’ın çeşitli ayetlerinde geçen¹⁹⁷ “Ol!” (كون) ile “Olur” (فيكون) anlamlarına gelen Arapça bir terkiptir.

Şair, “Ey Padişah, senin fitratının güneşi Kûn fe kân’ın gözünün nurudur.” demektedir:

¹⁹⁵ Murat Vanlı, *Ünsî Hasan Şa’bânî Divânı’nın Dinî-Tasavvufî Tahlili*, Fenomen Yayınları, Ankara, 2022, s. 45.

¹⁹⁶ A’râf Sûresi 7/172.

¹⁹⁷ Örnek için bk. Bakara 2/117; Âl-i İmrân 3/6, 47, 59; En’âm 6/73, 19; Meryem 19/35, 36; Yâsin 36/40, 82; Mü’min 40/68.

Pâdişâhâ şem'î sensin 'ayn-ı cem'-ı vaḥdetüñ
Nûr-ı çeşm-i فکان کن 'dur âfitâb-ı fıtratüñ (M. 1/1)

1.1.10.1.9. Ledünnî İlim

Kur'an-ı Kerim'de "Derken, kullarımızdan birini buldular ki ona katımızdan bir rahmet vermiş ve ona nezdimizden bir ilim öğretmiştik."¹⁹⁸ mealindeki ayette geçen bir ifadedir. Ledünnî ilim, gizli hakikatleri konu alarak insanları manevi kurtuluşa eriştirmeyi hedefleyen bir ilimdir.

Şair bir beyitte "Zatını doğruluk ile ledün ilminin hazinesine çevir." demektedir:

Naḫş-ı vücûduñ idüp کان کن لم یکن
Zâtuñı kııl şıdk ile maḫzen-i 'ilm-i Ledün
İtme yeter dersüñi ezber-i ḫarf-i kühün
Ey başuña vir ögüt Allâh'ı iste bugün
Uşlı sözidür işit bunda ne yalân olur (M. 8/11)

1.1.10.1.10. Mâ Zâgal Basar

Kur'an-ı Kerim'de "Göz ne kaydı ne de hedefinden şaştı."¹⁹⁹ mealindeki ayette geçen bir ifadedir.

Şair, bu ifadeyi göze çekilen bir sürme olarak tasvir etmektedir:

Ne sâye kim ola mânend-i sürme-i ما زاغ
Sevâd-ı ḫayl-i ḫayâl-i cilâ-yı dîde-i gûr (K. 3/56)

1.1.10.1.11. Nûr Sûresi

Kur'ân-ı Kerîm'in yirmi dördüncü sûresi olan Nûr sûresi, Medine döneminde inmiştir. Sûrede iman, küfür ve nifak konuları işlenen kısım nûr âyetiyle başlar. Bu ilâhî nurun feyziyle aydınlanan evlerde yaşayanların dünya işiyle iştiğal ettikleri ancak bu meşguliyetin dini sorumlulukları yerine getirmeye engel olmadığından bahsedilmektedir.²⁰⁰ Şair, "Nûr ayetinin sırrı güneş ve ayın üzerine düşseydi aydınlanırdı." demektedir:

¹⁹⁸ Kehf 18/65.

¹⁹⁹ Necm Sûresi, 53/17.

²⁰⁰ Karaman, age., 4. Baskı, s. 48.

Düşeydi mihr ü mehûñ üstine olurdı bedîd
Nihâd-ı rûşene ser-beste sırr-ı âyet-i Nûr (K. 3/58)

1.1.10.1.12. Tâ-Hâ Sûresi

Kur'an-ı Kerim'in kırk beşinci sûresi olan Tâhâ sûresi, Mekke döneminde inmiştir. Sûrede, Allah'ın peygamberler aracılığıyla gösterdiği dosdoğru yolun gerçeklerine, Hz. Peygamber (sav)'in peygamberliğini en güzel şekilde başaracağına dair bilgiler bulunmaktadır.²⁰¹

Şair, doğru yolu arayanlara Tâhâ suresinin sırrının açılmasından bahsetmektedir:

Kilîd-i hâmesi virdi güşâyış genc-i 'irfâna
Nisâr itdi ser-i müsterşidîne sırr-ı طه 'yı (K. 6/124)

1.1.10.1.13. Hel Min Mezîd

Kur'an-ı Kerim'de "O gün cehenneme "Doldun mu?" diyeceğiz; cevap verecek: "Daha yok mu?"²⁰² buyurularak ahiret hayatına değinilmektedir. Şair de ayetten iktibasla "Daha yok mu?" (Hel Min Mezîd) ifadesi ile Yezid'in ve ona bağlı olanların ahvalinin cehennem olduğunu söylemektedir:

Su'âl itdükde aḥvâl-i Yezîd ü ḥaylini andan
Dimiş var ise dûzâhdur o sırruñ keşfine mülhem (K. 7/52)

Ziyân-ı her zebâna nuṭḫ ider fi'l-ḥâl kudretle
Cevâbında dimiş هل من مزيد ey ehl-i dil fâfhem (K. 7/53)

Meger bir kâmil-i âgeh görür 'ayniyle rü'yâda
K'ider mâlûñ şerârıyla şerârı bir birine zâm (K. 7/51)

1.1.10.1.14. Câhidû fi'llah

Kur'an-ı Kerim'de "Kolay da olsa zor da olsa sefere çıkın ve mallarınızla canlarınızla Allah yolunda cihad edin. Bilerseniz, bu sizin kendi iyiliğinizdir."²⁰³

²⁰¹ Karaman, age., 3. Baskı, s. 622.

²⁰² Kâf Sûresi 50/30.

²⁰³ Tevbe sûresi 9/41.

buyurulmaktadır. Şair, bu ayetten iktibasla Mesnevi'nin Câhidû fi'llah'a iki yönlü tefsir olduğunu vurgulamaktadır:

Şaff-1 yek-laht-1 beyânı ıalib-i meydân-1 'ayân
 الله جاهدوا فى الله 'a tefsîr-i dü-tâdur Mesnevî (K. 10/10)

1.1.10.1.15. Sümme Vechullah

Kur'an-1 Kerim'de "Doğu da Allah'ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın zâtı oradadır. Şüphesiz Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, her şeyi bilmektedir."²⁰⁴ mealindeki ayette geçmektedir. Şair, Allah'ın yönünün mihrabın yönüne doğru olduğunu dile getirmektedir:

ثم وجه الله 'dur mihrâb-1 rûy-1 gerdişi
 Fi'l-ıağıka penc-gâh-1 ehl-i 'irfândur semâ' (K. 11/4)

1.1.10.1.16. Ulû'l Ebsar

Kur'an-1 Kerim'de "(Bedir'de) karşı karşıya gelen şu iki grupta sizin için büyük bir ibret vardır: Biri Allah yolunda çarpışan (mümin) grup, diğeri ise gözleriyle bunları kendilerinin iki misli imiş gibi gören kâfir grup. Allah dilediğini yardımıyla destekler. Elbette bunda basiret sahipleri için büyük bir ibret vardır."²⁰⁵ buyurulmaktadır. Sâkıb Dede, Mevlevilikle ilgili önemli kavramlardan biri olan çerağ kelimesinin faziletini "Kurret'ul ayn (göz aydınlığı)" ve "Ulû'l Ebsar (basiret sahipleri)" ayetlerine iktibaslarla dile getirmiştir:

ق رة العين -1 الى الابصار olur
 Maţmağ-1 enzâr-1 'aynü'l-cem'dür fâzıl çerağ (K. 31/6)

1.1.10.1.17. Fâtiha Sûresi

Kur'an-1 Kerim'in özü olarak bilinen bir suredir. Övgü ve yüceltmeye layık olan Allah'ın varlığı, tekliği, hâkimiyeti bu surede vurgulanmaktadır. Aynı zamanda bir dua ve yakarış bildiren bir suredir.²⁰⁶

Seb'u'l-mesânî, "Tekrarlanan yedi" anlamına gelmektedir. Naslarda Kur'an ve Fâtiha sûresi için kullanılan bir terkiptir. Şair, seb'a mesânî ifadesini Hz.

²⁰⁴ Bakara 2/115.

²⁰⁵ Âl-i İmrân sûresi 3/13.

²⁰⁶ Karaman, age., 1. Baskı, s. 53.

Muhammed ile bağlantılı olarak zikretmiştir. “Seb’a mesânî’nin başındaki tac besmeledir.” demektedir:

Ĥamd-i ĥudâvend-i cevâd-ı kerîm
Ġavṭa-dih-i baĥr-i na’îm-i muĥîm
Tâc-ı ser-i “seb’-ı mesânî” odur
Olsa n'ola ber-ter-i zıkr-i ĥakîm (N. 1/4)

Şair, “Senin risaletin seb’a mesânî’deki sırrı ifade etti.” demektedir:

Ma’ni-i "Seb’a'l-Mesânî" ye ħarîĥan tercemân
İstemez bâdî nazarda itdügün da’vâ beyân
Naĥş-ı pâyuñla olup maĥtûm-ı imzâ-yı zamân
Ṭayy-i tømâr-ı risâlet itdün âĥır bî-gümân (M. XV/1)

1.1.10.1.18. Mâ Rameyte iz Rameyte

“Mâ rameyte iz rameyte” ifadesi Kur’an-ı Kerim’de “Savaşta onları siz öldürmediniz, onları Allah öldürdü; (oku) attığında da sen atmadın, Allah attı; bunu da müminlere kendinden güzel bir lütufta bulunmuş olmak için yaptı. Allah her şeyi işitmekte, her şeyi bilmektedir.”²⁰⁷ mealindeki ayette yer almaktadır.

ءىلءى مآ رمىء اء رمىء
zâtuñ ser-i peygâ-berân (M. 15/3)

1.1.10.1.19. Huzhâ ve Lâ Tehaf

Kur’an-ı Kerim’de “Allah, “Tut onu ve korkma, biz onu hemen eski haline döndüreceğiz” buyurulmuştur.²⁰⁸ Şair de nefis ejderini çöpe benzetmiş, kalbi güçlendirecek olanın da bu ayetteki sır olduğunu söyleyerek Tâhâ suresinden kısmi iktibas yapmıştır:

Ecder-i nefsün nedür çöp ile farkı velî
Pençe-i ħalbe gerek ħuvvet-i خز لا تخف (G. 103/2)

²⁰⁷ Enfâl 8/17.

²⁰⁸ Tâhâ Sûresi 20/21.

1.1.10.1.20. Enbeteha Nebaten Hasenen

Kur'an-ı Kerim'de "Bunun üzerine rabbi ona hüsnükabul gösterdi ve onu güzel bir şekilde yetiştirdi."²⁰⁹ buyurulan ayette bazı müfessirler Hz. Meryem'in biyolojik gelişimindeki olağanüstü durumlarla açıklamıştır. Şair, Hayy ile tamamladı ve dedi ki "Onu iyi bir şekilde yetiştirdi." ayetini kısmi iktibasla şiirinde kullanmıştır:

Eyledi bâ-Ḥayy ile itmâm vü didi

انبتہ اللہ نباتاً حسناً (T. 21/15)

1.1.10.1.21. Le amruke

Kur'an-ı Kerim'de "Ey resulüm! Hayatına yemin olsun ki onlar, sarhoş (sersem) halleriyle saçmalayıp duruyorlardı."²¹⁰ buyurulmaktadır. Şair bu ayetten kısmi iktibasla "Sen şefaathâşemdenlerin şâhısın, senin kaftanının süsüne Le amruke önderdir." demektedir:

Sen o kerrû bî-ḥaşem şâh-ı şefâ'at-baḥşsın

Kim 'alem-dâr-ı لعمرک 'dür tırâz-ı hil'atüñ (M. 1/9)

1.1.10.2. Hadisler

Hadis, Peygamber (sav)'imize ait olan her türlü söz, iş, onaylama ve durum bildiren haberlerdir.²¹¹ Şair bir beyitte Hz. Peygamber (sav)'den hadis olarak gelen şeylerin kaynağının ne olduğunu söylemektedir:

Ḥadîsüñ ol ki bilmez nefḥa-i Raḥmân ü vaḥy-i Ḥayy

Cüdâ fehmiylemişdür birbirinden lafz u ma'nâyı (K. 6/13)

1.1.10.2.1. Levlâke

لَوْ لَأَكْ لَوْ لَأَكْ مَا خَلَقْتُ الْفَلَآكِ

"Sen olmasaydın, kâinatı yaratmazdım."²¹²

²⁰⁹ Âl-i İmrân Sûresi 2/37.

²¹⁰ Hicr 15/72.

²¹¹ Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 93.

²¹² Aclûnî, II, 164.

1.1.10.2.4. El-kanâ'atü kenzun lâ-yefnâ

القناعة كنز لا يفنى

Bazı kaynaklarda hadis olarak geçmekle beraber İbn Hibbân'ın Muhammed b. Münkedir'in babasına nisbet ettiği "Kanaat tükenmeyen bir hazinedir." anlamında bir sözdür.²¹⁶

Şair kendisine seslenerek tükenmez bir hazine olan kanaati huy edinmesinin ona yetmesi gerektiğini söylemektedir:

ŞÂĀIB eyle kanâ'ati pîşe
Saña yetmez mi كنز لا يفنا (G.4/50)

1.1.10.3. Arapça İbareler

1.1.10.3.1. Keenlemyekün

Sanki hiç olmamış anlamına gelen Arapça bir deyimden alıntıdır.²¹⁷ Şair "Vücudunu yok edip, zâtını doğruluk ile ilm-i ledün haznesi yap." demektedir:

Nağş-ı vücûduñ idüp كان كن لم يكن
Zâtuñı kıl şıdķ ile mağzen-i 'ilm-i Ledün (M. 8/XI)

1.1.10.3.2. Men Lem Yezuk

Tatmayan bilmez anlamına gelen Arapça bir ibaredir. Şair, Âb-ı hayat şerbetinin sadece bir defa içildiğinde anlaşılacağını söyleyerek tatmayanın bilemeyeceğini vurgulamaktadır:

Bilmez şafâ-yı meşrebi erbâb-ı hâb u ħor
Âb-ı siyâh-ı kâhveyi sen ehl-i keyfe şor
Şeb-zinde-dâra şerbet-i Âb-ı Hayât lîk
Şur ol hele bir kerre iç de gör (N. 1/47)

²¹⁶ Mustafa Çağrırcı, "Kanaat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2001, C XXIV, s. 290.

²¹⁷ Mehmet Yılmaz, *Kültürümüzde Arapça ve Farsça Asıllı Vecizeler Sözlüğü*, Sütun Yayınları, İzmir, 2008, s. 455.

1.1.1. Diğer Dini Mefhumlar

1.1.1.1. Amel

Arapça kökenli olan amel kavramı, sözlükte, yapılan iş, edim, fiil gibi anlamlara gelmektedir.²¹⁸ Dinî literatürdeki karşılığında ise “emir, tavsiye veya yasaklara konu olan, sonunda ceza ve mükâfat bulunan tutum ve davranış” anlamında kullanılmaktadır. Amel, aslında niyetli davranış, bir maksada bağlı olarak yapılan fiildir. Bütün canlılar birtakım fiiller yapabilirler fakat onların yaptığı fiillere amel denilemez. İnsan, ister iyi bir şey yapsın, isterse kötü bir şey yapsın; yaptığı işi bir niyetle yapıyorsa, o işi yapmakta bir niyeti varsa, o iş bir ameldir. Dünya ve âhirette ceza veya mükafat konusu olan her türlü davranış bizim amellerimizi oluşturmaktadır.²¹⁹

Kur’an-ı Kerim’de “Arşı, su üzerinde iken hanginizin daha güzel davranacağını denemek için gökleri ve yeri altı günde yaratan O’dur.”²²⁰ buyurularak, Allah kimin daha güzel amel edeceğini tespit etmek hususunda insanları denemektedir. Esasen Kur’an-ı Kerim’de birçok ayette imandan sonra amelden bahsedilmektedir.

Sâkıb Dede, “Gönül reşidi nefsinin tedbiri ile amel etmez, basiret sahibi sırrını düşmanla istişare etmez.” demektedir:

Tedbîr-i nefis ile ‘amel itmez reşîd-i dil

Ĥâzım ider mi düşmeni sırrında müsteşâr (G. 39/13)

Sâkıb Dede, “Amel defterine başvurmanın faydası nedir, gün ve yıl olarak hesabımızı biliriz.” demektedir:

Nedür mürâca‘at-i defter-i ‘amel sûdı

Ĥisâb-ı mâ-ḥaşal-i mâh u sâlümüz bilürüz (G. 65/5)

²¹⁸ TDK, Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 113.

²¹⁹ Hüseyin K. Ece, *İslâm’ın Temel Kavramları*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 44.

²²⁰ Hûd 11/7.

1.1.1.2. Bürhân

Sözlükte, “kanıt, delil, delillerin en sağlam olanı, daima doğruyu gösteren” gibi anlamlara gelmektedir.²²¹ Kur’an-ı Kerim’de “hak ile batılı, doğru ile yanlış ayıran bütün şüpheleri gideren kesin delil” anlamında kullanılmıştır.²²²

Gazali burhanı, “doğruluğu devamlı olan, değişikliğe uğraması imkânsız olan ve kesin bilgi meydana getiren delildir” olarak tanımlamıştır.²²³

Sâkıb Dede bürhân kelimesini farklı benzetmelerle kullanmıştır. “Bişnev ez (Dinle neyden) ifadesi bizim delilimizdir”, “Utanmanın getirdiği sıcaklık zamanını delil davası et.” örnek olarak verilebilir:

Mürşid-i râh-ı irâdetdür dem-i pür-feyz ile

Gûş iderseñ بش نو از neydür aña bürhânımız (G. 72/4)

‘Ubûdiyyet k'ola merfû ‘-ı dîvân-ḥâne-i ḥâzret

Dem-i germiyet-i şermüm kadem da ‘vâ-yı bürhân it (K. 1/57)

1.1.1.3. Cürm, Günah

Cürm, sözlükte, “henüz olgunlaşmamış meyveyi ağaçtan kopararak ya da keserek almak” demektir. Türkçe’de ‘cürüm’ şeklinde kullanılan bu kelime suç, günah ve cinayet anlamlarına gelmektedir. “Cürm” zaman içinde her türlü haksız ve kötü kazanımlar için kullanılmaya başlanmıştır. Bu şekilde cürm işleyenlere ve kazandıklarıyla cezayı hak edenlere ‘mücrim’ denmektedir.²²⁴

Şair, “Bir kimsenin aldığı her nefesindeki kazancı bin yıllık günah da olsa o gölge hürmetine tek nefesi başışlanır.” demektedir:

Hezâr sâle günâh olsa her nefes kârı

O sâye hürmetine yek-deme olur mağfur (K. 3/96)

Sâkıb Dede bir başka beyitte “Felekten şikâyetin günahını bilmezse, hikmet sırrını bilmeyenin cehaleti günah olarak ona yeter.” diyerek felekten şikâyet etmemek gerektiğini vurgulamaktadır:

²²¹ Rağıb el- İsfahanî, *Müfredât Kur’an Kavramları Sözlüğü*, Çıra Yayınları, İstanbul, 2012, s. 137.

²²² Bk. Nisâ 4/174.

²²³ Karagöz, age., s. 74.

²²⁴ Ece, age., s. 116.

Bilmezse cürm-i şekvesini rûzigârdan

Nâdân-ı râz-ı hikmete cehli güneş yeter (G. 31/5)

Şâkîb Dede, günahkarın yüzü ile gece arasında benzerlik kurmaktadır:

Rû-siyâh-ı cürmi eyler ‘âkıbet mânend-i şeb

Âh-ı serd ü rûy-mâl-i dâmen-i eşhâr-ı hûr (G. 58/16)

Şair, “Benim perişan halimi hak görmektedir, günahkârsam da o anda benim tevbem hâzırdır, ben nefsimi uyup tevbemi kırarsam da onu düzeltmeye Rabbim kâdirdir.” diyerek gizli bir niyazda bulunmuştur:

Ah-vâl-i perîşânuma Hâk nâzırdur

Cürmüm var ise tevbe dağı hâzırdur

Ben nefse uyup tevbe şikest eylessem

İşkesti dürüst itmege ol kâdirdür (R. 18/1)

1.1.1.4. Du’â

Arapça kökenli olan bu kavram çağırma, seslenme, yalvarma, yakarma, ibadet, dileme, yardım isteğinde bulunma gibi anlamlara gelmektedir.²²⁵Du’â, Allah’ın yüceliği karşısında insanın kendi acizliğini tüm benliği ile ifade etmenin bir yoludur. Nitekim Kur’an-ı Kerim’de şöyle buyurulmaktadır; De ki: “Kulluğunuz ve niyazınız olmasa Allah size ne diye değer versin! (Ey inkârcılar!) Siz O’nun dinini yalan saydığımız için bunun günahı artık yakanızı bırakmayacak!”²²⁶

Şâkîb Dede “Miskin Şâkîb’in inleyen gönlünün duası budur ki senin hizmetinde vaktin itibar sahibi olsun.” diyerek isteğini söyleyip âmin demektedir:

Budur du’â-yı dil-i zâr-ı ŞÂKİB-ı miskîn

Ki hizmetinde ser-efrâz-ı vaqt ola âmîn (K. 30/64)

Şair, “Âşık boş eli ki dua yolunda açmıştır.” demektedir:

Âşık düşünce sâye-i cânândan cüdâ

Mânend-i sâye cismi olur cânndan cüdâ (G. 3/1)

Şâkîb Dede güneşin gökyüzünde başının üzerinde durmasını bahtının saadetine sermaye olduğunu söylemektedir:

²²⁵ ed. Ahmet Nedim Serinsu, *Dinî Terimler Sözlüğü*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, t.y., s. 61.

²²⁶ Furkan Sûresi, 25/77.

Ser-mâye-i sa'âdet-i bâzâr-ı bahtdur

Bâlâ-yı serde sâye-i dest-i du'â-yı şubh (G. 20/11)

Şair, dervişin kanaatkâr olması halinde her muradına dua elinin gölgesinin yeteceğini söylemektedir:

Dervîşi kim kanâ'at ide bî-niyâz-ı şâh

Her hâcetine sâye-i dest-i du'â yeter (G. 30/6)

Şair icabet hazinesinin kilidini dua eline benzetmektedir:

Kilîd-i genc-i icâbet olursa dest-i du'â

Recâ-yı bîhüde-i mâsivâyı n'eyleyeyüm (G. 125/6)

1.1.1.5. Hamd

Sözlükte “nimetini, lütfunu ve yüce vasıflarını dile getirerek yapılan övgü” anlamına gelmektedir.²²⁷ Hamd, bir nimetin veya güzelliğin kaynağı ve sahibi olan gücü, övgü ve yüceltme sözleriyle anmaktır. Hamd gönül açıklığıyla o iyiliğin sahibine saygı ifade eden bir övgü sözüdür. Bunda nimet sahibine hem şükretmek hem övmek hem de yüceltme anlamı vardır. Kur'an-ı Kerim'in birinci sûresi olan Fatihâ'nın ilk âyeti hamd olayını net bir şekilde ortaya koymaktadır: “Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a aittir.”²²⁸Buna göre hamd sahibi bellidir.²²⁹

Sâkıb Dede, Divân'da “Zamanı bilerek Allah'a hamedip, Allah'tan gayrısına tamah etmedik.” demektedir:

Li'llâhi'l-ḥamd olup zamâne-şinâs

Eyledük mâsivâdan istignâ (G. 4/42)

Hamdele, Elhâmdilillâh cümlesinin kısaltılmış halidir. Sâkıb Dede, Hamdele'yi kelime olarak beyitler arasında zikretmiştir. Sâkıb Dede hamdelerin hikmetinden bahsederek her nimetin bitişinin güzelliğinin hamdele olduğunu vurgulamaktadır:

Ḥamdeledür ḥüsn-i ḥitâm-ı ni'am

Ḥamdeledür ḥırz-ı emân-ı niḳam (N. 6/1)

²²⁷ Uludağ, age., s. 157.

²²⁸ Fatihâ 1/1.

²²⁹ Ece, age., s. 248.

Şair, övgüyü övgüye layık hale getiren ve gayretlerin amacına uygun olmasını sağlayan Allah'a hamd etmektedir. Allah'a olan derin bir bağlılığını ifade etmektedir:

Hamdeledür hâmidî maḥmûd iden

Hamdeledür vefk-ı merâm-ı himem (N. 6/2)

Sâkıb Dede, riya ve kötü olan her şeyin eserlerini Allah'ın fazileti yok etti, Allah'a şükürler olsun ki kötü namlı rinde bağışlanma zamanıdır diyerek kendisini rind olarak tasvir etmektedir. Hamd kelimesi gelenek içinde zikredilen bir mazmun olan rind ile anılmaktadır:

Fazl-ı Haḫ maḥv itdi âsâr-ı riyâ vü süm 'ayı

Hamdüli'llâh rind-i bed-nâma kerem devrânıdur (G. 47/4)

1.1.1.6. İmân

İmân, Arapça kökenli olup sözlükte “inanma, inanç” anlamlarına gelmektedir. İslâm dinini kabul edip tasdik etmek ve Peygamber (sav)'in dinine teslim olmaktır.²³⁰ Sâkıb Dede'nin ifadesi ile “Şartı müselmânlığuñ şıdḫ ile imân olur.” (M. 8/5)

Şair, neyin hüznü ve coşkulu nağmelerine kendini kaptıran kişi olduğunu ifade etmektedir. Aşkın etkisiyle inkâr edenlerin bile iman etmeye yöneldiğini belirtmektedir:

Biz o dest-efşân-ı şevḫ-ı nağme-i hûy-ı neyüz

Kim getürmişdür bizimle münkiri imâna 'ışḫ (G. 108/29)

1.1.1.7. Küfür, Kâfir

Küfr, İslâm kültürünün en önemli kavramlarından biridir. Küfr, İslâm'ın karşıtı bir anlam ifade etmektedir. Küfr, kelime anlamı olarak bir şeyin üstünü örtmek, gizlemek manasına gelmektedir. Küfr, din dilinde, imanın zıddı yani imansızlık olarak kullanılmaktadır. Bu çeşit küfr, yalanlamayı, inkârı ve iman ilkelerini ikrarı terketmek demektir. Küfr, bütün sapıklıkları kuşatan genel bir çerçevedir. Şirk koşmak, irtidat etmek, tağutluk yaparak Allah'a karşı gelmek, İslâm

²³⁰ Pala, age., s. 232.

dışı dinleri kabul ederek sapıklığa düşmek gibi fiilleri kapsamaktadır.²³¹ Küfrü benimseyene ise kâfir denir.

Aşağıdaki beyitte şair, her topluluğun yoldan sapmasının şaşırtıcı olmadığını ifade etmektedir. Gerçek huzurun küfür ve iman gibi dünyevi kavramların ötesinde olduğunu belirtmektedir:

‘ Aceb mi her gürûhı ber-reviş eylerse âvâre
Reh-i ârâm zîrâ mâverâ-yı küfr ü îmândur (G. 43/11)

Sâkıb Dede, sevgiliyi merhametsiz kafire benzeterek ondan iman bahsini açmasını talep etmektedir:

Açup rûy-ı cihân-sûzın ider her gördüğün ber-bâd
Diseñ ol kâfir-i bî-rahme cânâ baħs-i îmân aç (G. 17/10)

1.1.1.8. Şükür

Sözlükte “karşılığını vermek, yapılan iyiliği dile getirmek ve sahibini övmek” gibi anlamlara gelmektedir. Şükür, ahlâk kavramı olarak, “yapılan iyiliğin kadir ve kıymetini bilip makbule geçtiğini dile getirmek, iyilik edeni övmek; nankör olmamak” demektir. Allah’ın lütuf ve nimetlerini dile getiren kul, Allah’ı överse şükretmiş olur. Esas şükür verilen nimetleri yerli yerince kullanmaktır. Bu da nimeti bilme, elde edilen nimetten dolayı sevinç duyma, nimete karşılık olarak yapılması gerekeni dil, beden ve kalp ile yerine getirmekle mümkün olur.²³² Kur’an-ı Kerim’de “Şükür, nimetin artmasına vesile olur”²³³ buyurularak şükürün, değerini ortaya koymaktadır.

Şair, dünya nimetlerinin kaynağı olan Allah’a şükretmenin önemini vurgulamaktadır. Şükürle muradın tadı bal gibi olurken şükürsüzlüğün sonunun zehir gibi olacağını belirtmektedir:

Şükr-i veliyyü’n-ni‘am-ı ‘âlemî
‘Âlem-i pür-ni‘met ider âdemi
Şükr iledür lezzet-i şehd-i murâd
Yoħsa olur zehr-i şeker hâtemi (N. 1/7)

²³¹ Ece, age., s. 370.

²³² Karagöz, age., 621.

²³³ Bk. İbrâhim 14/7.

Sâkıb Dede, nimetlerin şükür ile lezzetli olacağını belirtmektedir. Şükretmek için insanın gayret göstermesi gerektiğini ifade etmektedir:

Şükr iledür çünkü ni‘am hoş-güvâr
Şükre gerek himmet-i perhîz-kâr (N. 9/1)

1.1.1.9. Tasliye

Tasliye diğer tabiriyle Salâtuselâm, Hz. Muhammed (sav)’in mânevî şahsiyetini selamlamak, ona rahmet ve esenlik dilemek anlamına gelmektedir. Salâtuselâm, “Allahümme salli alâ Muhammedin ve alâ âli Muhammed ve Essalatu vesselamu aleyke yâ Resulallah” şeklinde bir dua ifadesidir.²³⁴

Kur’an-ı Kerim’de “Allah ve melekler peygambere salât ediyorlar. Ey iman edenler! Siz de ona salât ve selâm okuyun.”²³⁵buyurulmaktadır. Sâkıb Dede bu ayete vurgu yaparak “Allah ve melekleri Hz. Peygamber’e selâtu selam getirirler, mü’min de aynı şekilde Hz. Peygamber’e selâtu selam getirmelidir.” demektedir:

Taşliyedür çünkü Hüdâ vü melek
Evvel ü sâni ola bî-hiç şek (N. 12/1)

Mü’min olan sâlis olur anlara
Taşliyesüz aıla ne olmak gerek (N. 12/2)

Şair, Hz. Peygamber’in dergahına tereddüt etmeden bağlanmaya vesile olan şeyin tasliye olduğunu vurgulamaktadır:

Taşliyedür vâsıta-i intisâb
Der-geh-i Peygam-bere bî-irtiyâb (N. 10/1)

Şair, tasliyenin ahirette şefaate edeceğini ümmetin ise dünyada iken kazanması gerektiğini vurgulamaktadır:

Taşliye ‘uqbâda şefâ‘at olur
Ümmet anı bunda ider iktisâb (N. 10/2)

²³⁴ Gündüz, age., s. 329.

²³⁵ Ahzâb Sûresi 33/56.

1.1.1.10. Tevekkül

Arapça bir isim olan tevekkül, sözlükte “Allah’a güvenme ve dayanma, O’na sığınma” anlamlarına gelmektedir. İslâm’da kulun Allah’a içten bir teslimiyetini ve îmanını temsil etmektedir.²³⁶ Zira Kur’an-ı Kerim’de “Mûsâ “Ey kavmim!” dedi, “Eğer Allah’a iman ettiyseniz, gerçekten O’na teslim olduysanız, artık yalnız O’na güvenip dayanın.”²³⁷

Şair, tevekkülün her şeyi kapsadığını bundan dolayı evliyaların dertlerinin dünya sorunlarından arındığını ifade etmektedir. Bu durum tevekkülün dünyevi sıkıntılara karşı sığınak olduğunu vurgulamaktadır:

Hışn-ı tevekküldedir her neleri var ise

Yoğ keder-i dehrden hîç elem-i evliyâ (K. 9/36)

Şair “Tevekkül ipinin ucunu elinden kaçıрма, çünkü rızkını arayan kimseye hiç kimseden fayda yoktur.” diyerek tevekküle sıkı sıkı sarılmak gerektiğini dile getirmektedir:

Ser-rişte-i tevekküli elden çıkarmasun

Cûyâ-yı rızka pîr ü cûvândan ne fâ’ide (G. 153/6)

²³⁶ Hasan Akay, *İslamî Terimler Sözlüğü*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1995, s. 478.

²³⁷ Yûnus 10/84.

İKİNCİ BÖLÜM

SÂKİB DEDE DİVÂNİ'NDA TASAVVUFÎ MUHTEVA

2. TASAVVUF

Tasavvuf, İslam kültüründe ortaya çıkan önemli oluşumlardan biridir. III/IX. asırdan itibaren İslâmi ilimler içinde yerini alan tasavvuf, insanın iç dünyasını ele alıp ahlakını geliştiren bir yaşama biçimi kazandırmaktadır. Tasavvuf kültürü çoğunlukla tekkeler ve dergâhlar vasıtasıyla insanlara ulaşmıştır. Zaman içinde tasavvufi ahlak ve felsefe, sûfîlerin dersleri ve eserleriyle nesilden nesile aktarılmış ve manevi hastalıklar tedavi edilmiştir. Dinin gönül boyutunu oluşturan bu ilim, zaman içinde tarikat adı verilen müesseseler vasıtasıyla yaygınlaştırılmıştır. Şu anda da müslümanların düşünce dünyasını ve hayatını önemli ölçüde etkileyen unsurlardan biridir.²³⁸

Tasavvuf, ilâhî huzurda olma bilincini ele alan her şeyi konusu dahiline almıştır. Ancak bu durum sûfîlerin kendilerine özgün ifadeleriyle ele alınmıştır. Kalbi arındırmak, dünyevî heva ve heveslerden uzak durmak, nefsi terbiye etmek gibi yöntemleri kullanarak zahitçe davranmayı önceleyen bir amaca sahip olmuşlardır. Hemen her sûfî, *tasavvufun ilâhî ahlâkla ahlaklanmak* olduğu hususunu ele alıp insan-ı kâmil mertebesine ulaştırma amacı taşıdığını dile getirirler.²³⁹

İslam dini nefse ağır gelen ve onu zabtu rabt altına almayı hedef alan birtakım mükellefiyetler getirmiştir. Mesela ömür boyu günde beş vakit namaz kılmayı farz kılmıştır. Günler uzun ve sıcak olmasına rağmen oruç tutmayı emretmiştir. Bu ve benzeri birçok mükellefiyetler insanın sorumlulukları arasındadır. Bu nevi emir ve tavsiyelerle belli bir miktarda nefse eza ve ceza verilmek istenmektedir. Hiç şüphe yok ki bu gibi nefse ağır gelen tekliflerin birtakım sırları ve hikmetleri mevcuttur. Maksat dinin hükümlerine ve ahlâk esaslarına bağlı riayetkâr olmayı temin etmektir. Bu yönüyle sûfîlerin söz, fiil ve yazılarıyla uzun uzadıya izah ettikleri nefis mücadelesi tasavvuf tarihi boyunca bahis konusu olmuştur.²⁴⁰

²³⁸ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2021, s. 7.

²³⁹ Abdurrezzak Tek, *Tasavvufun Ana Konuları*, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 2020, s. 13.

²⁴⁰ İbn Haldun, *Tasavvufun Mahiyeti*, (haz: Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2020, s. 38.

Tasavvufun doğuşu ve gelişmesinde, sûfilerin Kur'an'ı anlayışlarının, Kur'an'ın üzerinde derin derin düşünmelerinin ve Kur'an'la kurdukları ünsiyetin büyük bir etkisi olduğu görülmektedir. Sûfilerin Kur'an-ı Kerim'den aldıkları feyizden kaynaklı diğer Müslümanlar içinde en hassas davrananların onlar olduğu görülmektedir. Edebi ürünlerin gelişmesinde büyük tesirleri bulunan tasavvuf, kendisine ayetleri dayanak edinerek Kur'an-tasavvuf ve Kur'an-sûfi temellendirmesinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıktığı görülmektedir.²⁴¹

Divan şiirinde tasavvuf ve tasavvufi öğretilerden faydalanarak şiirlerine konu etmişlerdir. Birtakım semboller kullanarak tasavvuf, divân edebiyatının konusu olmuştur. Şairler hem bu sembolleri kullanmış hem de yorumlamışlardır.²⁴²

Sâkıb Dede, İbnü'l-Arabî'nin müridlerinden bir mutasavvıfın soyundan gelmesi, birçok medresede dersiâmlık yapması gibi nedenlerle tasavvuf çevresinde yetişmiştir.²⁴³ Divân'da Sâkıb Dede'nin tasavvufa bakışını ortaya koyan beyitler aşağıdaki gibidir:

“Ey sûfi! Edebi olmayan bir tasavvufun temiz bir derecesi yoktur. Zira güzel huyların kaynağı edeptir.” diyerek hem edebî tasavvuftaki önemine hem de edebî ne olduğu ile ilgili kendi kanaatini dile getirmektedir. Yunus Emre'nin “Girdim ilim meclisine, eyledim kıldım talep, dediler ilim geride, illa edep illa edep” sözünde olduğu gibi ilimden önce edep önemlidir:

Bî-edeb şâfi- 'ayâr olmaz taşavvuf şûfiyâ

Mâye-i iksîr-i tehzîb-i haşâ'ıldür edeb (G. 5/30)

Sâkıb Dede'nin tasavvufî düşüncelerini ortaya koyan diğer beyitte “Yaradılış için dış görünüş meğer bir simadan ibaret imiş. Dış görünüş iç âlem için ilginç bir işaret imiş.” demektedir. Kişinin dış görünüşü onun ahlakından işaretler taşıdığı gibi günlük hayattaki görünen şeyler de görünmeyen hakkında işaretler taşımaktadır. Dolayısıyla her görünen eşya Allah'tan bir işaret taşımaktadır:

Sîrete şûret meger sîmâ imiş

Bâtına zâhir 'aceb îmâ imiş (G. 84/1)

²⁴¹ Ömür Ceylan, age., s. 130.

²⁴² Pala, age., s. 442.

²⁴³ Arı, agm., s. 4.

Kâf ve nûn Allah'ın yaratma gücünü anlatan ayetlerde “kûn” (كن = ol!) emrine telmihen kelimeyi oluşturan harflerin ismen okunmasıyla elde edilen dinî ve tasavvufî bir terimdir.²⁴⁴Sâkıb Dede “Kâf ve nûn (harflerinin) sırrına aşına olmayan kişi aslında fiilinde ve sözünde ziyan olmuş kişidir.” demektedir.

Olmayan râz-âşinâ-yı kâf u nûn

Fi'l ü kavlinde hebâ-peymâ imiş (G. 84/4)

Şair “Meydana gelen şeylerin hepsi tamı tamamına olan şeylerdir. Bu ikisini bir görmeyen kişi kördür.” diyerek akıllara kaderde planlanmış olayların bu dünyada eksiksiz ve noksansız gerçekleşecek olmasını getirmektedir:

‘Ayn-ı vâkı’dür cemî’-i vâkı’ât

İkisin bir görmeyen a’mâ imiş (G. 84/5)

Özetle Sâkıb Dede Divânı’nda tasavvuf edep, kesret ve vahdet vurgusu ile önemlidir. Çalışmanın bu bölümünde Sâkıb Dede Divânı’nda bulunan tasavvufî kavramlar, Sâkıb Dede’nin Mevlevî olması hasebiyle Mevlevî tarikatına ait unsurlar, önemli mutasavvıf şairler örnek beyit/bentlerle açıklamalarına alfabetik sıra ile yer verilmiştir.

²⁴⁴ İskender Pala, “Kûn”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, 2002, C XXVI, s. 552-553.

2.1. Tasavvuf ile İlgili Mefhumlar

2.1.1. Âb-ı Hayat

Arapça kökenli olan âb-ı hayat, “can suyu, içene ebedi hayat veren çeşme” anlamlarına gelmektedir. Bir damlası bile içildiğinde insanı ölümsüzleştiren sudur. Bu suyun doğuda karanlık bir yerde bulunduğuna, Hızır ve İlyas’ın bu çeşmeden içerek ölümsüzlüğe kavuştuğuna inanılır. İskender-i Zülkarneyn, Hızır’ı rehber edinerek karanlıkta yürümüşlerdir. İskender-i Zülkarneyn, Hızır’ı kaybedince yolun devamını getirememiştir. Sufi şairler ve yazarlar âb-ı hayattan söz ederken “ebediyet, zulmet, güneş, Hızır, İskender, meşakkat ve hüsrân” gibi hususlara doğrudan ya da dolaylı olarak işaret etmektedirler.²⁴⁵

Şair, dudağın Âb-ı hayat çeşmesi olduğuna işaret ederek bu kavramı kullanmaktadır:

Çeşme-i Âb-ı Hayât ise eger cirm-i dehen

‘Ayn-ı rûh olmada hem-reng-i Mesîhâdur zülf (K. 35/16)

Şair bir başka beyitte şeyhin irfan dolu sözlerinin ölümsüzlük suyu ile ilişkisine işaret etmektedir:

Cedvel-i âb-ı hayât eyler ‘urûk-ı mıstarı

Şafha-i tahrîre gelse nükte-i ‘irfân-ı şeyh (G. 22/10)

2.1.2. Âb-ı Rû

Sözlükte “yüz suyu, şeref, hayâ, sâlikin kalbine gaybden gelen ilham” anlamlarına gelmektedir.²⁴⁶

Şair, Mevlâna’nın gölgesinin âb-ı runun feyzi olduğunu dile getirmektedir. Canımızın arzusu ise ruhumuzun âb-ı rusudur:

Feyz-ı ebr-i sâye-i Monlâ Celâlü'd-dîndür

Ârzû-yı cânumuz iden düçâr-ı âb-ı rû (K. 36/35)

2.1.3. ‘Adem- Vücut

‘Adem, sözlükte “yokluk, Vücûd’un zıddı” olarak geçmektedir.²⁴⁷ “Vücut ise var olmak, varlık, bulmak” anlamlarına gelmektedir.²⁴⁸

²⁴⁵ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabcacı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 20.

²⁴⁶ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto Yayınları, Ankara, 2014, s. 29.

Sâkîb Dede zaman denilen nakit paranın kıymetini bilenin Allah yolunda harcaması gerektiğini ve dünya olmayan yerden gelen her nefesin bir haber getirmediğini belirtmektedir:

Bilürseñ qadr-i naqd-i vaqti harc-ı râh-ı âh eyle

Dime semt-i ‘ademden her nefes bir nâme-ber gelmez (G. 68/7)

Şair “(Bu hal,) mutlak alem ve varlıktan sıyrılmış (bir) yolculuğun mevsimidir. (Allâh’ın mutlak varlığı karşısında) hiçlik halini hırkanın cebine koymak (o makama ulaşmak) zamanıdır.” demektedir:

‘Âlem-i itlâk u seyr-i bî-vücûduñ mevsimi

Ser-be-ceyb-i hırkaya hâl-i ‘adem devrâmıdur (G. 47/14)

Şair, “Hizmetini bir varlık iddiasında bulunmadan yaparsan bunun neticesinde sonsuzluğa eren bir pire dönüşürsün.” demektedir:

Hıdmet-i bâ-hürmet-i dil-zindeye bezl-i vücûd

Hânkahda pîr-i lâ-yefnâ ider âhır seni (G. 165/13)

Şair, “Allah Teâlâ’nın varlığının birlik feyzi ki varlık bostanını suya kandırır, yeşilliğin çokluğunu tevhid bahçesine dönüştürür.” diyerek Allah’ın birliğinin feyzini vurgulamaktadır:

Feyz-ı vaḥdetle ki şâdâb ola bustân-ı vücûd

Kesret-i sebz ü ter eyler anı bâğ-ı tevhîd (K. 11/1)

2.1.4. Âşk, Âşık, Maşuk

Arapça kökenli olan âşık, “tutkun, düşkün, vurgun, haddinden çok fazla ve aşırı derecede seven” anlamlarına gelmektedir. Tasavvuftaki anlamı ise, “Allah Teala’yı son derece ve azami mertebede seven muhib, hak âşığı” demektir.²⁴⁹

Şair “Sema yapmak, zahid için arzu düğünün kıvrım kıvrım olmuş dar bir geçidi gibidir. Aşık ise iman yolunun seyrüsülüküdür.” şiirinde Mevlevilikteki semayı aşığın kademeli şekilde manevi olarak geçiş yaptığı seyrüsülük yoluna benzetmiştir:

Pîç ü tâb-ı berzah-ı şûr-ı hevâdur zâhide

‘Âşıkça seyr ü sülûk-i râh-ı îmândur semâ (K. 11/11)

²⁴⁷ Cebecioğlu, age., s. 31.

²⁴⁸ Cebecioğlu, age., s. 528.

²⁴⁹ Uludağ, age., s. 48.

Şair, âşık için gerçek kurtuluş yolunun vücut endişesinden kurtulmak olduğunu ifade ediyor. Mevlevî yolunun zahid için güzel bir bağ olduğunu vurgulamaktadır:

‘Âşıkâ râh-ı rehâ kayd-ı vücûdından dahı
Zâhide pâ-bend-i zîbâdur tarîk-ı mevlevî (K. 12/34)

Şâkîb Dede kendisindeki aşkın Mecnûn’un aşkından üstün olduğunu belirten ifadesinde Kays’ın anlamayacağını söylemektedir:

Deşt-i vahşet-geşt bir dîvânedür Kays añlamaz
Kim verâ-yı perdede hayret-dih-i Leylâ bizüz (K. 16/14)

Şair, Müseddes-i Zîbâ adıyla yazdığı müseddesinde “Ey iffet goncası! Şeyda bülbülünün kıl kadar ziyânı yoktur. Sen sadece kendi dikeninden sakın.” sevgiliye seslenerek kendisine zarar vermemesini dile getirmektedir:

Bülbül-i şûrîdenüñ yoğdur ziyânı kıl kadar
Sen hemân ey gonca-i ‘iffet dikenden kıl hâzer (M. 7/1)

Şair bir gazelinde sevgilinin özelliklerinden bahsederken şiirin devamında sözü Mevlevîliğe getirmektedir. Bu şiir, şairin aşka olan bakış açısını da göstermektedir:

Bühtân-ı huşkdür saña zâhid bu hırkadan
Her kim dimiş olur ise reng-i riyâ çıkar (G. 50/11)

Şair başka bir beyitte “İstekli olmak aşk ehlinin şanına uygun değildir. Huzur tahtının şahı ol, faydasız işlerin meşguliyetinden vazgeç.” diyerek dünyalık işlerden kendini uzaklaştırarak dinlenmenin gerekliliğini vurgulamaktadır:

Heves-kârî degüldür şân-ı ehl-i ‘ışka şâyeste
Şeh-i taht-ı ferâğ ol şuğl-i bî-sûd-ı sivâdan geç (G. 18/2)

Şair, inkâr eden kişiyi uzaklaştırıp aşığı ise istemsizce çeken bir güçten bahsetmektedir. Yanık bir gönlün ateşi ve müridin yüzündeki nur bu çekimin sembolleri olarak ifade edilmektedir:

Münkiri def` u muhibbi cezb ider bî-ihtiyâr
Nâr u nûr-ı sîne-i pür-sûz u sîmâ-yı mürîd (G. 23/15)

Şair, “Başka bir şiirde “Biz (o) eşsiz sevgilinin aşkını feda etmeyiz. Gerçek seven (kişi) taviz vermeye yönelmez.” diyerek aşığın aşkının karşılıksız olduğunu dile getirmektedir:

Biz 'ışık-ı yâr-ı bî-bedeli itmezüz fedâ
Olmaz muhibb-i şâdık olan mâ'il-i 'ıvâz (G. 92/2)

Şair, şiirlerinde gönül ehlinden bahsetmektedir. Gönül ehlinden kastı aşıktır. Bir şiirinde “Önceleri kimse bizim adımızı hatırlamazdı. Ehl-i dil topluluğunun efsaneleriyiz.” demektedir:

Yâd itmez idi nâmumuzu kimse velîkin
Cem 'iyyet-i ehl-i dile efsânelerüz biz (G. 73/7)

Yine başka bir şiirinde “Mevlevî külâhı, irfan sancağının alemidir. Her nerede olsa onun gölgesinde gönül ehli dirilir.” diyerek gönül ehline dikkat çekmektedir:

Sâyesinde haşır olur her kında olsa ehl-i dil
Mehce-i a'lâm-ı 'irfândur külâh-ı mevlevî (K. 15/11)

Sâkıb Dede “Mevlevîlik (yolunu) sevenlerin gül bahçesi tazelandıkçe yüzüz inkârcı sırtını dönsün (gitsin).” diyerek Mevlevî aşıklarından söz etmektedir:

Tâze-rû oldukça gül-zâr-ı muhibb-i mevlevî
Münkir-i bî-rûyın itsün şarşar-ı idbâr bûr (G. 58/17)

2.1.5. Ârif- İrfân

Ârif, düşünerek, işin sonunu getirerek ve tecrübe ile bilgi sahibi olan kimsedir. Ârif, marifet ehlidir. Takvâ ve sülûk neticesi bilgi sahibi olan kimselerdir. Ârif olan kişi Hakk'ın çeşitli tecellisini görebilen kişidir.²⁵⁰

İrfân, ma'rifet kelimesi ile eş anlamlı bir kelimedir. Master olan “bilmek, tanımak, ikrar etmek” kelimelerinin isim hali olan “bilgi, ilim” anlamına gelmektedir. Mutasavvıflara göre ma'rifet, “kalbin Allah'la olan hayatı”, “Allah'ı sıfat ve isimleriyle tanıyanın niteliği”, “birbirini izleyen nurlarla Hakk'ın kalplere doğması” gibi anlamlara gelmektedir.²⁵¹

Şair bir beyitte “Keramet göstererek düşmanların (bile) gönlüne girsek şaşılır mı? Ârifî gam girdabını (bile) tıpkı sevinç (gibi) kabul eder.” demektedir:

Girsek dil-i a'dâya kerâmetle 'aceb mi
Gird-âb-ı gamı 'ârif ider 'ayn-ı meserret (G. 13/13)

²⁵⁰ Hasan Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2004, s. 201.

²⁵¹ Detaylı bilgi için bk. Süleyman Uludağ, “Mârifet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, C XXVIII, s.54-56.

Şair “Ârif bu geliş gidişlerin ne olduğunu bilir. Kuşkuların yükseliş ve inişleri gelir gider.” demektedir:

‘Ârif bilür anı ki nedür bu geliş gidiş
Âyende vü revende gümâne gelür gider (G. 40/15)

Sâkıb Dede “Mevlevîlik yolu coşkunluk ve cezbe ile irfan deryasına giden (bir) seldir.” demektedir. Bu şiirinde irfanı bir denize benzetmektedir:

Cûş-ı vecd ü hâl ile deryâ-yı ‘irfâna gider
Seyl-i hâşâk-i men ü mâdur tarîk-ı mevlevî (K. 12/38)

Şair, “Yakınlık içinde olduğu Mevlevî olsa (buna) şaşılır mı? Gönül irfan mektebinde en büyük âlimdir.” demektedir:

Mevlevî olsa sebağ-hân-ı tevellâsı n'ola
Mekteb-i ‘irfânda üstâd-ı a’lemdür gönül (K. 28/30)

Sâkıb Dede, “(Ey) Sâkıb, irfan ehli semtini (özleyip) yalvaran köpeği ol. (Çünkü) garip olana vatani (özleyip) istemek (kavuşmak için bir) araçtır.” demektedir:

Niyâz-mend-i seg-i kûy-ı ‘ârif ol ŞÂKIB
Garibe vâsıta dur şehri-i diyâra niyâz (G. 70/27)

Başka bir şiirde ise “İrfan lezzetinden uzak olunca dile ve simaya acı ve ekşi olmak düşmez.” demektedir:

Düşmez zebân u peykere kim telh u türş ola
Kâm olmayınca lezzet-i ‘irfândan cüd (G. 3/13)

2.1.6. Basîret

Basiret, “Görme, idrak etme, bir şeyin iç yüzüne vâkıf olma, sezgi” gibi anlamlara gelen basîret kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de genel olarak “görme” anlamı yanında özellikle “hakikati keşfetme, doğru yolu tanıma, gerçeği yanlıştan ayırma yeteneği”²⁵² mânalarında kullanılmış ve bu bakımdan mânevî körlük veya dalâletin zıddı olarak gösterilmiştir.²⁵³ Tasavvufî kaynaklarda, kudsiyet nuruyla aydınlanmış kalbin bir gücüdür ve onun sayesinde nesnelere hakikati ve içyüzü görülür. Nefse

²⁵² Bk. En’âm 6/50, 104; Hûd 11/24; İsrâ 17/72; Neml 27/81

²⁵³ Süleyman Uludağ, “Basîret”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, C V., s. 103.

göre nesnelere şekillerini ve dışyüzünü gören göz ne ise, kalbe göre basiret de odur. Hükema buna kutsi kuvvet adını verir.²⁵⁴

Şair, derin bir aşk haliyle kendinden geçenin sırları açığa çıkaran bir ayna haline geldiğini ifade etmektedir. Gördüğü gerçeği anlamsızca inkâr eden kişinin ise basiretsiz olduğunu belirtmektedir:

Rûy-ı bî-ḥod k'ola âyîne-i esrâr-nümâ
Bî-başîretdür iden gördüğün inkâr-ı 'abes (G. 15/6)

Başka bir şiirde şair “(Yüksek) makamların sonuna hikmet nazarıyla bak. (Mevki, makama) değer verene makamı zindan kuyusu kıl.” demektedir:

Başîretle olup nâzır nihâyât-ı maḳâmâta
Nigâh-ı i'tibâra şadr-ı câhı çâh-ı zindân it (K. 1/33)

2.1.7. Belâ

Sözlükte “hastalık, sıkıntı ve kötülüklerle imtihan ediliş” anlamlarına gelmektedir. Belâ, Allah’a yakınlık durumuna göre artar. Kulun Allah’a yakınlığı, ondan gelen eza ve cefalara samimi bir şekilde katlanması ile olmaktadır. Zira bir hadiste, “En şiddetli belalara duçar olanlar peygamberlerdir, sonra da onlara en çok benzeyenlerdir.” buyrulmuştur.²⁵⁵

Şair, gönül ehlinin halini kimsenin anlayamayacağını ve gurbetin köşesinde dert ve belaya maruz kalmış halde olacağını ifade etmektedir:

Ḥâlini kimse tefâḳḳud idemez ehl-i dilûñ
Künc-i gurbetde ḳalur münfa'il-i derd ü belâ (K. 27/32)

Şair, kendisini gönül sırlarının hazinesi olan viraneler olarak tanımlamaktadır. Aynı zamanda belanın lambasındaki mum etrafında dönen pervaneler olduklarını ifade etmektedir:

Gencîne-i sırr-ı dile vîrânelerüz biz
Fânûs-ı belâ şem'ine pervânelerüz biz (G. 73/1)

Aşağıdaki beyitte şair, belaya hazır olan kişinin ne çare bulabileceğini sorgulamaktadır. Görünüşte tatlı olanın içinde gizli acıların ve dertlerin bulunduğunu belirtmektedir:

²⁵⁴ Uludağ, age., s.66.

²⁵⁵ Cebecioğlu, age., s. 76.

Âmâde-i belâya belî çâre n'eylesün
Kim nîş-i bî-devâ zer olur engübünde (K. 34/33)

2.1.8. Cezbe- Hâl

“Celbetme, çekme” anlamına gelen Arapça bir ibaredir. Tasavvufta, Allah’a koşmak, İlahi inayetin gereği olarak Cenab-ı Hakk’ın, kendisine giden yolda ihtiyaç duyulan her şeyi kuluna bahşedip çabası ve çalışması olmaksızın onu kendisine çekmesi ve yaklaştırması demektir. Cezbeye tutulan velilere de meczup adı verilmektedir. Cezbe geçici de olabilir sürekli de olabilir. Ayrıca cezbe halindeki sâlik yaptıklarından sorumlu olmaz. Hâl, cezbe ikisi aynı manalara gelmektedir. İnsanın iradesi ve çabası olmadan sırf Allah’ın bir lütfu olmak üzere kalbe gelen manalardır.²⁵⁶

Şair bir şiirinde cezbeyle bir terbiye unsuru olarak algılamaktadır:

Pîr-i vahdet kim ide hânkah-ı kesretde
Himmet-i cezbe ile terbiye-i cem‘-i şü‘ûn (Kt. 10/1)

Şair, Mevlevî tarikatının mesleğinin edeb üzerine olduğunu ve bunların güzel bir sülûk üzere ehli cezbe olduğunu söyleyerek yollarının edeple bağlantısını dile getirmiştir:

Virmiş ehl-i cezbeyle hüsni sülûk üzere nizâm
Meslek-i âdâb-fermâdur tarîk-ı mevlevî (K. 12/18)

Şair, aşağıdaki beyitte zihninin büyük bir coşku ve cezbe ile dolu olduğunu belirtmektedir. Bu cezbe, her eserin goncasının şiir bahçesine mest olarak gelmesini sağlamaktadır:

Ol kadar cûş-ı bahâr-ı cezbe var hâtırda kim
Gülşen-i nazma gelür her gonca-i âsâr mest (G. 11/13)

2.1.9. Dergâh

Farsça bir kelime olan dergâh sözlükte “tekke, kapı önü” anlamına gelir.²⁵⁷ Terim olarak, tarikat mensuplarının toplu ibadet ettikleri yer manasına gelir. Divan edebiyatında ise dervişle birlikte kullanılır ve halka açık mekanlar olarak kullanılır.

²⁵⁶ Uludağ, age., s. 89.

²⁵⁷ Uludağ, age., 102.

Şair, Mevlevî dergahında edebi öğrenip olgunlaşan kişinin, velayet makamından nasipleneceğini ifade etmektedir. Mevlevî dergahında edep ve terbiyenin önemi vurgulanmaktadır:

Dergâh-ı mevlevîde olan puhte-i edeb

Nâ-gâh olur maķâm-ı velâyet ile behre-mend (G. 25/15)

Şair, sığınma yeri olarak mevlevî dergahının yeterli olduğunu vurgulamaktadır:

Her kes ki intisâbı ile kâm-yâb ola

Dergâh-ı mevlevî bize de mültecâ yeter (G. 30/18)

2.1.10. Evliya

Evliyâ, velî kelimesinin çoğuludur ve sözlükte “yardım eden, koruyan” gibi anlamlara gelmektedir. Allah dostu anlamında kullanılan bir tasavvuf terimidir. Müminler Allah’a ibadet etmekle O’nun dostluğunu kazanıp velîsi durumuna gelebilirler.²⁵⁸

Sâkıb Dede Divânı’nda evliya redifli kırk altı beyitlik bir kaside bulunmaktadır. Sâkıb Dede, halka Hakk’ın kokusunu evliyanın nefesinin feyzi verir ve mücrime gösterilmez, evliyanın kademi rehberdir, evliyanın nağmesinin yanında zührenin çalgısının kıymeti olmadığını söyleyerek evliyayı övücü şiirler kaleme almıştır:

Reh-ber olup menzile hoş-ķadem-i evliyâ

Halka virür bûy-ı Hâķ feyz-ı dem-i evliyâ (K. 9/1)

Rûşen idüp keşf ile dîde-i cân u dili

Mücrimi maķrem ider kem kerem-i evliyâ (K. 9/2)

Zühre-i çarķ idemez anlara âheng-i sâz

Nağme-i yek-târdur zîr ü bem-i evliyâ (K. 9/3)

Şair evliya kavramının yanı sıra erenler, abdâl gibi kavramları kullanarak Allah’ın veli kullarına işaret etmiştir:

²⁵⁸ Süleyman Uludağ, “Velî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, C XLIII, s. 25-28.

Ser-i pûsîde-i şeyhî idüp peymâne-i 'ibret
Erenler 'ışkına mey-nûş olan abdâla 'ışk olsun (G. 133/10)

2.1.11. Fakr- Fenâ

Fakr, “insanın zorunlu ihtiyaçlarını karşılayacak imkânlardan yoksun olması veya kendisini her zaman Allah’a muhtaç bilmesi” anlamında kullanılan bir tasavvuf terimidir.²⁵⁹

Sûfiler “yoksulluk” anlamına gelen fakirlik ile “Allah’a muhtaç olma” anlamındaki fakirliği birleştirerek bunu kendi meslekleri ve gayeleri haline getirmişlerdir. Sûfilere göre fakr vasfı kulun malının, mülkünün, amelinin ilahi bir lütuf olduğunu kabul etmesidir. Böylece kişi kendinde bir varlık görmeyip mutlak olarak Allah’a olan ihtiyacının farkına varır. Fakrın hakikati her türlü şikâyeti bırakıp teslim olmaktır.²⁶⁰

Fenâ ise lügatte son bulmak, yok olmak, bitmek, tükenmek, bir şeyde tamamen kaybolmak anlamlarına gelmektedir.²⁶¹ Fenâ Allah’a yaklaşmanın en ileri derecelerinden biridir. Bu kavramı en çok kullanan Ebû Saîd Harrâz olduğu kabul edilmektedir. Nitekim Harrâz fenâ kavramını “Cenâb-ı Hakk’ın rızasının yerleşmesi” olarak tanımlamıştır.²⁶²

Şair, Mevlevî dervişi için fakr ve fenâ hırkasının onur kaynağı olduğunu ifade etmektedir. Dünyanın süsü ve gösterişi Mevlevî dervişine huzur getirmez; çünkü onun huzuru fark ve fenâ makamıdır:

Hırka-i fakr u fenâdur mevlevîye iftihâr
N'eylesün tencâme-i egsûn ile ârâmişi (G. 160/12)

Şair, aşağıdaki beyitte Mesnevi’nin fakr ve fenâ kavramlarını en ince ayrıntısına kadar işlediğini belirtmektedir:

Nükte-i bârîkinüñ âvâresi fehm-i dürüst
Mû-şigâf-ı ma'nî-i fakr u fenâdur Mesnevî (K. 10/47)

²⁵⁹ Süleyman Uludağ, “Fakr”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, C XII, s. 132-134.

²⁶⁰ Tek, age., s. 96.

²⁶¹ Ahmet Cahid Haksever, *Tasavvufu Anlama Kılavuzu*, Otto Yayınları, Ankara, 2017, s. 116.

²⁶² Yılmaz, age., s. 217.

Şair, yoksulluk (fakr) ile gurur duyduklarını ve yalnızlık hırkası giyenler olduklarını ifade etmektedir. Bu şiir bizlere Hz. Peygamber (sav)’in “Fakirlik benim övüncümdür. Ben onunla iftihâr ederim.” hadisini hatırlatmaktadır:

Fakr ile fahr iderüz hırka-keş-i tecrîdüz
Birdür iz’ânümüza bûd ü nebûd-ı dünyâ (K. 27/35)

2.1.12. Fenâ f’illah

Sözlükte “kulun Allah’ta yok olması” anlamına gelmektedir. Kulun beşerî vasıflardan arınıp ilâhi vasıflarla donanmasıdır.²⁶³ Ölmeden önce ölmüş gibi olmak anlamında yokluk sırrına ermektir. Tasavvuf inancına göre Allah’tan başka gerçek varlık yoktur. Varlıklar Allah’ı gösteren birer aynadır. Tasavvuftaki en son mertebe olan salah makamının kapısıdır.

Şair, ebedi varlık tahtının canın şanlı saltanatı olduğunu ifade etmektedir. Fenâfillah kılıcıyla kurban edilenin manevi mertebeye ulaştığını bahsetmektedir:

Taht-ı beğâ-yı saltanat-ı şân-ı câmidur
Tîğ-ı fenâ-yı fi’llâh ile bismilûn nemed (K. 22/17)

2.1.13. Halvet

Arapça bir kelime olan halvet, lügatte “yalnız kalma, inziva, uzlet, sevgiliyle baş başa kalma” anlamlarına gelmektedir. Tasavvuf ıstılahında, tarikata giren mürîdin şeyhinin emrettiği bir zamanda tekkelerin çilehâne ve halvethâne denilen bölümünde Hakk ile manen konuşması, ruhen sohbet etmesi gibi manalara gelmektedir. Halvetin amacı masivadan ilgiyi kesip tamamen Allah’a yönelmek ve tümüyle ibadet etmektir.²⁶⁴

Şair, aşağıdaki beyitte yalnızlığı seçmiş olan kişinin halini anlatmaktadır. Dünyanın maddi kaygılarından uzak olan gönlün mutlu olduğunu tasavvufi bir anlayışla anlatmaktadır:

Hânkâh-ı çâr ‘unşurda olup halvet-güzîn
Bî-gam-ı cem ‘iyyet-i esbâb-ı hurremdür gönül (K. 28/27)

²⁶³ Uludağ, age., s. 134.

²⁶⁴ Detaylı bilgi için bk. Yılmaz, age., s. 197.

Şair, nakş-ı bend tabirini de kullanarak hûş-ı derdem²⁶⁵, halvet-ender-encümen²⁶⁶ kelimeleri ile Nakşibendi tarikatındaki temel prensipleri bize hatırlatmaktadır:

Hûş-ı derdüm halvet-ender-encümendür sîreti

Nakş-ı bend-i pâyın itmez seyrden kâhil çerâğ (K. 31/28)

Şair, bedende bulunan hângâhta nefsin terbiye edildiğini söylemektedir. Binlerce yalnızlıkta bulunmayan bir durum olduğunu aşağıdaki beyitte vurgulamaktadır:

Hânkâh-ı tende itsün nefsi hâmi terbiye

Kim aña beñzer bulunmaz biñde bir halvet-serâ (G. 1/18)

2.1.14. Havf- Recâ

Arapça olan bu kelimelerden havf, korku; recâ ise ümit anlamlarına gelmektedir. Havf tasavvufî kaynaklarda Allah'ın gazabı veya azabı, cehennem korkusu şeklinde geçmektedir. Gelecekte elde edilmesi umulan iyi bir şeyden veya başa gelmesinden endişe edilen kötü bir şeyden ileri gelen korkudur. Havf, Allah'ın insanları ibadete ve iyi işlere yönlendirmek için kullandığı bir kamçıdır.²⁶⁷

Recâ, kalbin hoşlandığı bir şeyi beklemesinden rahatlık ve ferahlık duymasıdır. İnsanın Allah'ın azabına veya gazabına maruz kalabileceğini düşünmesi havf'a, lütfuna ve nimetine nail olabileceğini düşünmesi recâ'ya sebep olur. Bir müslüman havf ve recâ arasında yaşar. Cehennemden korkar, cennete girmeyi ümit eder.²⁶⁸

Şair aşağıdaki beyitte leff ü neşr sanatı yaparak Allah'ın Celâl ve Cemâl sıfatını havf ü recâ kavramları ile ilgi kurmaktadır:

Te'âkub üzre iken nevbet-i Celâl ü Cemâl

Nedür tezâhüm-i havf ü recâ pey-ender-pey (G. 157/12)

Şair aşağıdaki beyitte tereddütün kılıcıyla yaralanmamayı önermektedir. Korku ve ümit arasında olmayı tavsiye etmektedir:

²⁶⁵ Nakşibendi tarikatında müridin aldığı her nefeste gafletten uzak durması, Hakk'ı unutmaması anlamına gelen bir tabirdir.

²⁶⁶ Nakşi ıstılahı olarak, toplulukta Allah ile yalnız kalabilme sanatıdır.

²⁶⁷ Uludağ, age., s. 161.

²⁶⁸ Uludağ, age., s. 292.

Dü-nîm olma ser-â-ser şadme-i tîğ-ı tereddüdle
Hemân âsûde-i teslîm olup havf ü recâdan geç (G. 18/6)

2.1.15. Hayret- Hayrân

Arapça bir kelime olan hayret, “şaşmak, şaşırmaq” manalarına gelir. Tasavvufta ise kalbe gelen bir tecelli sebebiyle müridin düşünemez ve muhakeme edemez hale gelmesidir. Delille varılan Hakk’ın tecellilerini temaşada hayrete düşmek övülmeye değer bir davranıştır.²⁶⁹

Şair, ney üfleyeninin nefesinin titreşimlerinde kaybolmanın muhteşemliğini vurgulamaktadır. Hayretin rehberliğinin doğru yola sevk ettiğini söylemektedir:

Olsam rübûde-i ney-i şâhib-nefes n'ola
İrşad-ı hayret eyledi re'y-i rezînümi (K. 2/13)

Şair, dünyanın her noktasının hayranlık uyandıran güzellikte olduğunu, Mesnevi’nin ise dünyanın bu şaşırtıcı güzelliklerinin aynası olduğunu ifade etmektedir:

Merdüm-i çeşm-i cihân-ı râzdur her noktası
Hayret-i âyîne-i ‘âlem-nümâdur Mesnevî (K. 10/4)

Şair başka bir şiirinde dış dünyanın güzelliklerine olan hayranlığını vurgulamaktadır:

Safâ-yı sırr ile âyîne-i zâtum idüp rûşen
Temâşâ-yı mezâhirde ser-â-ser çeşm-i hayrân it (K. 1/23)

2.1.16. Himmet

Sözlükte “azim, enerji, istek, arzu, meyi, şevk” anlamlarına gelen himmet, bir olgunluk hali veya kulun bir şeyi elde etmek üzere kalbinin bütün gücüyle Hakk’a yönelmesi demektir.²⁷⁰ Tasavvufta himmet genel olarak velînin teveccühü, tasarrufu ve olağan üstü işleri başarma gücü şeklinde anlaşılmıştır.²⁷¹ Bir kemal halini veya

²⁶⁹ Uludağ, age., s.163.

²⁷⁰ Cebecioğlu, age., s. 217.

²⁷¹ Mehmet Demirci, “Himmet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, C XVIII, s. 56-57.

diğer bir şeyi elde etmek için bütün ruhani güçleriyle birlikte Hakk'a yönelmek lazımdır.²⁷²

Şair başka bir beyitte himmeti “Mesih gibi Allah yoluna gayret etmek” manasında kullanmaktadır:

Mânend-i Mesîh ol kim tecrîde ide himmet

Bî-gâ'ile seyr itsün nüzhet-geh-i bâlâda (G. 147/4)

Şair “Fena denizinin dalgaları kayığı kırsa kesret rüzgarını değiştirmeye himmet ister.” demektedir:

Oлмаға keştî-şikest mevce-i baħr-ı fenâ

Himmet ister rûzigâr-ı kesretüñ tebdiline (G. 148/10)

2.1.17. Hizmet

Tasavvuf terimi olarak “bir şeyhe veya tekkedeki dervişlere yardım etme” anlamındadır. Hizmet eden bu kişilere hâdim denilmektedir. Tasavvufun temeli şeyhlere saygı ve ihvana hizmettir. Sûfîlerin sohbetlerine katılan ve mürid olmayı arzu edenlerin işe hizmetle başlamaları istenir.²⁷³

Sâkıb Dede hidmet redifli kasidesinde dîn-i mübîne hizmetten söz etmektedir. Hizmet, ashaba gelecek ve keramet verir, saadetin iksiri de hizmettir. Aynı zamanda mal ve bedenle dostlara hizmetten ve bu hangâhın şeyhine ve gelip gidenlere hizmet dervişe pırlığın mayasını vermektedir:

İqbâl ü kerâmet virür aşhâbına hıdmet

İksîr-i sa'âdet olur erbâbına hıdmet (K. 21/1)

Gelmez kişinüñ rütbesine şemme-i noķşân

Mâlen bedenen itmeden aħbâbına hıdmet (K. 21/5)

Dervîşe olur mâye-i pîrî vü cüvân-baħt

Bu hânkâhuñ şeyhine vü şâbına hıdmet (K. 21/7)

²⁷² Uludağ, age., s. 170.

²⁷³ Süleyman Uludağ, “Hâdim”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, C XV, s. 23-24.

2.1.18. Hû

Arapça bir kelime olan hû, üçüncü şahıs zamiridir ve tasavvufta “Allah’ın temaşası mümkün olmayan zatı ve hüviyeti” anlamına gelmektedir.²⁷⁴ Tasavvuf kaynaklarında, cem’ halini yaşayan sâlikin tevhid anlayışını ifade etmek amacıyla “hû bilâ hû” ifadesi için kullanılmıştır. Canlıların alıp verdikleri her nefeste Allah’ın ismi olan “he” sesi vardır. Alınan her nefesteki “he”nin kaynağı kalp, verilen nefesteki “he”nin kaynağı ise arştır.²⁷⁵ Tasavvufi şahsiyetler tarafından büyük bir sırda delalet ettiğini ve Kelime-i şehadetten sonra en faziletli zikir olduğunu dile getirmektedirler. Hû zamiri O’nun mutlak zatına işaret etmesi bakımından gayb alemleri ile ilgilidir.²⁷⁶

Şair, servi ağacının gönül kumrusunun yuvası olduğunu düşünmektedir. Neyin “hû hû” sesi, huzuru ifade etmektedir. Şair, kuşun çıkardığı ses ile “hû hû” sesiyle bağdaştırmaktadır:

Gûyâ ki kumrî-i dile serv âşiyânedür

Geldükce bâğ-ı hâlete هو هو -serâ-yı ney (K. 23/8)

Başka bir şiirde şair, dervişlerin “hû hû” zikrinin ardı ardına, düzenli bir şekilde devam ettiğini vurgulamaktadır. Bu dervişlerin Allah’ı zikrederken devamlılık içinde olduklarını göstermektedir:

Sürâğ-ı kû-be-kû pey-revlerin güm-râh iderdi lîk

Terâdüf üzredür هو هو ile kûkû-yı dervîşân (K. 29/13)

Şair aşağıdaki beyitte Mevlana’nın idrakinin “hû” sırlarının kuşattığını ifade etmektedir:

Muhîf-i gevher-i esrâr-ı هو ’dur hûş-ı Mevlânâ

Ne kâbil pâk-gevher olmamak bî-hûş-ı Mevlânâ (K. 8/1)

Şair, Mevlevîlerin nefesini “hû”nun kılıcı olarak tanımlamaktadır. Bu şiir Mevlevîlerin zikirlerinin ne kadar güçlü olduğunu belirtmektedir:

Dü-dem tîğ-ı هو ’dur dem-i mevlevî

Aña münkir-i bed-dil olmaz garîm (G. 126/19)

²⁷⁴ Uludağ, age., s. 172.

²⁷⁵ Osman Türer, “Hû”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, C XVIII, s. 260-261.

²⁷⁶ Abdulkadir Kızıldaş, Zikir Metinlerinde Hû’ya Dair Bir Değerlendirme, *Akademik MATBUAT*, <http://dergipark.gov.tr/matbuat>, C 7 • Sayı: 1 • Temmuz/July 2023, s. 224.

2.1.19. Kabz- Bast

Kabz, “sâlikin mânevî bir tutukluk içinde bulunması halini” ifade eden tasavvuf terimidir. Bast ise “ruhen rahatlama ve mânevî ferahlık duyma” anlamına gelen bir terimdir.²⁷⁷ Bastı da kabzı da veren Allah’tır. O bâsıt ve kâbızdır. Kul ise bast ve kabz halindedir.

Şair geniş ve hoşgörülü tavırda kabz ve bast dalgalarının olmayacağını ifade etmektedir:

Meşreb-i vâsi’ de olmaz ceng-i mevc-i kabz u bast
Sîne-i şâfa temâşâ-gâhdur sümmlü'l-hıyât (G. 95/ 6)

2.1.20. Mâsivâ

Mâsivâ “Allah’tan başka her şey” anlamında kullanılan tasavvufi bir kavramdır. Tasavvufta yaygın kullanılır ve tevhid konusu anlatılırken mâsivâyâ özellikle vurgu yapılır. Buna göre evren, dünya, dünyadaki her şey, insan, insanın bütün ilgileri, yapıp etmeleri mâsîva olarak nitelenmektedir.²⁷⁸

Şair Allah’a hamdederek zamanın gerçeklerini bilip Allah’tan gayrı hiçbir şeye tenezzül etmediklerini ifade etmektedir:

Li’llâhi’l-ğamd olup zamâne-şinâs
Eyledük mâsivâdan istiğnâ (G. 4/42)

Şair, kendisini Mevlevî yolunun tozu olarak tanımlamaktadır. Aynı zamanda mâsivâdan uzaklaştığını belirtmektedir:

Hâk-i râh-ı mevlevî ŞÂKİB dede
Mâsivâdan eyledükde ihtimâ (T. 2/1)

2.1.21. Melâmet

Arapça kökenli olan bu kavram, “kınama, ayıplama, kötüleme ve karalama” gibi anlamlara gelmektedir. Hamdun Kassar, melâmet selameti terk etmektir şeklinde tarif eder. Melâmet, kınayanların kınamasından çekinmeden doğru yolda yürümektir.

²⁷⁷ Detaylı bilgi için bk. Süleyman Uludağ, “Kabz”, “Bast”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, C XXIV, s. 44-45.

²⁷⁸ Süleyman Uludağ, “Mâsivâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, C XXVIII, s. 76.

Allah'ın kanunu öyledir ki, kim halkı hak yola davet etse herkes onu kınar. Özellikle âşıklar aşkları uğrunda her türlü kınanmayı, hatta aşağılanmayı göze alırlar.²⁷⁹

Şair, selâmet yolunun melâmet çölünde olduğunu ifade etmektedir:

Cây-ı selâmetleri tîh-i melâmetdedür

Mâ'ide-i ğaybdur hep ni'am-ı evliyâ (K. 9/16)

Şair, huzura ulaşmayı isteyen kişinin melâmet yolunda nasıl aşılması gerektiğini bilmediğini, Mevlevî yolunun yardımcı olacağını vurgulamaktadır:

Bilmez ol râha giden seng-i melâmet neydügin

Belki def'-i fikr-i 'uqbâdur tarîk-ı mevlevî (K. 12/36)

2.1.22. Mürşid

Sözlükte “rehber, delil, kılavuz, yol gösteren” anlamlarına gelmektedir. Tasavvufta şeyh, veli, eren, pir anlamına gelir ve doğru yolu gösteren kişiye denilmektedir.²⁸⁰

Şair, taklit edenlerin mürşidin Kâbe gibi gördüğünü ifade etmektedir. Ayrıca Mevlevîlikteki kavramlarla bağdaştırarak açıklamaktadır:

Olurdı Ka'be-veş mürşid ser-â-ser ehl-i taqlîde

Sürâğ ile bulınsa çâr-erkâna ayak başmış (G. 87/19)

Aşağıdaki şiirde şair, sâliklerin teslimiyetin mürşidine uymakla yetindiklerini ifade etmektedir. Bu yolun yolcuları mürşidlerine tam bir teslimiyet ile hareket etmektedirler:

Çâfile-i sâlik-i râh-ı rızâ

Mürşid-i teslîme iden iktifâ (N. 32/1)

Şair başka bir şiirde sıkıntılar içinde olanlar için kâmil bir mürşidin ışık olduğunu ifade etmektedir:

Şahv ile maḥv-ı vücûda vaz'ı düstûrül-'amel

Besdür ehl-i dūd u derde mürşid-i kâmil çerâğ (K. 31/10)

²⁷⁹ Uludağ, age., s. 241.

²⁸⁰ Uludağ, age., s. 263.

2.1.23. Nefs

Nefs kelimesi insan bedeninde bulunan bir cevherdir. İnsana kötülük ve fesadı emretmektedir. Ona uyan iyi amellerden uzaklaşıp şerre yönelmektedir. Tasavvufî düşünce nefis ile mücadele etmeyi emreder. Hz. Muhammed (sav)’in ifadesiyle görünmeyen bu düşmanla mücadele “cihâd-ı ekber”dir.²⁸¹

Şair, Mesnevî’nin nefse zehir, cana panzehir ve kalbe şehadet balı olduğunu ifade etmektedir:

Nefse zehr ü câna tiryâk ü dile şehd-i şühûd

Ĥâşılı mecmû‘a-i derd ü devâdur Mesnevî (K. 10/27)

Aşağıdaki şiirde şair, ezelden beri nefisle mücadele ettiğini nefsin aldatmalarının üstesinden geldiğinden bahsetmektedir:

Bed-gümân olmaz ebed ġayra dil-i âġâhumuz

Tâ ezelden keġ-nigâh-ı nefis olan şehlâ bizüz (K. 16/12)

Nefsin insanı kötülöklere sevk ettiğine dair Kur’an-ı Kerim’de işaret bulunmaktadır:

“Yine de ben nefsimi temize çıkarmıyorum. Çünkü nefis, rabbimin acıyıp koruması dışında, daima kötölöğü emreder; şüphesiz rabbim çok baġışlayan, pek esirgeyendir.” Hz. Yusuf’un durumundan bahseden bu ayette bahsedilen nefis nefis-i emmare olarak adlandırılmaktadır. Nefis-i emmare, dünyaya karşı eğilimlerle doludur. Kibir, hırs, hased, zulüm, cehalet gibi kötölöklere esir olmaktadır.²⁸² Nefsin mertebelerinden nefis-i emmare kavramı için şair, amellerin sarhoşu ifadesini kullanmıştır. Sarhoş nasıl iradesini kullanamazsa, nefse müptela olan kişi de iradesini kullanamaz hale gelmiştir. Korku ve ümidi ise iki şaha benzetip gönlünün bu iki şah arasında esir olduğunu belirtmiştir. Mü’min Allah’ın gazabından korku duyan ve aynı zamanda O’nun rahmetinden de ümit eden kimsedir. Mü’minin bu ikisi arasında var olan psikolojisini şair, “esir olmak” ifadesi ile somutlaştırmıştır:

Nefs-i emmâre ser-ġoş-ı âmâl

Dil esîr-i dü-şâġ-ı bîm ü recâ (G. 4/14)

²⁸¹ Detaylı bilgi için bk. Hayrani Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No:171, Ankara, 1986, s. 37.

²⁸² Altıntaş, a.g.e., s. 45.

2.1.24. Rızâ

Arapça kökenli bu kelime sızlanmama, yakınmama; hoşnut ve memnun olma haline denir. Dini tasavvufi hayatın temel kavramlarından biridir. Rızânın kaynağı Allah'a tevekkül olup insanın amacı ibadetleriyle Allah'ın rızasına ermek olmalıdır. Tasavvufta zühd hayatını rızâ oluşturmaktadır.²⁸³

Şair, Allah'ın rızâsını kazanma yolunda olan sâlikin Mevlevîlik yolundan geçtiğini vurgulamaktadır:

Gûy-ı çevgân-ı rızâ olmak gerekdür sâliki

Cadde-i terk-i ser ü pâdur tarîk-ı mevlevî (K. 12/17)

Şair, sevgilinin her türlü yüküne tahammül gösterip onun rızâsına ulaşmak için her şeyden vazgeçmek gerektiğini vurgulamaktadır:

Çeküp her gûne bâr-ı yâr-ı dil-cûyü taḥammül kııl

Reh-i fevz-i rızâsında vücûd u ḥûn-bahâdan geç (G. 18/20)

Şair başka bir şiirde ise Allah'ın rızâsına ulaşmak için çektiği sıkıntılardan dolayı üzüntü duymadığını ifade etmektedir:

Ġam çekmez idüm çekdiğüme râh-ı rızâda

Bârî o belâlar sebep-i yâdum olaydı (G. 163/11)

Şair teslimiyet ve rızânın her şeyi aciz bıraktığını ve kurtuluşun tek çaresi olarak rızâ ve teslimiyeti görmektedir:

Çâre teslîm ü rızâdur her ne kim fermân ola

Şîr-i çarḥı hem-zebûn itmişdür anuñla cedel (T. 14/13)

2.1.25. Riyâzet

Arapça kökenli bu kavram, “idman, eğitime, terbiye ve ıslah etme, boyun eğdirme, çekici ama zararlı şeylerden uzak kalmaya, zor ama faydalı şeyleri yapmaya kendini alıştırmak” manalarına gelmektedir. Tasavvuf terimi olarak nefsi eğitmek için onu birtakım arzularından mahrum etmeyi ifade eder. Mesela az yemek, az konuşmak, az uyumak, sürekli zikir ve tefekkür etmek ile nefsin kurtuluşu ereceğine inanılmaktadır.²⁸⁴

²⁸³ Süleyman Uludağ, “Rızâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2008, C XXXV, s. 56-57.

²⁸⁴ Uludağ, *age.*, s. 297.

Şair, Allah'ın lâhûtî varlığına karşı kendi varlığının ve başkalarının hiçbir şey ifade etmediğini vurgulamaktadır. Teslimiyet ve rızânın riyâzetgâhı olarak Mevlevihane'yi görmektedir:

O lâhûtî cenâba hüd-perest ü mâ vü men girmez

Riyâzet-gâh-ı teslîm ü rızâdur mevlevî-hâne (K. 19/56)

Şair, riyâzetin, insanın nefsi üzerinde emri olan Âdem (insan)'in emrine göndererek nefsi terbiye ettiğinden bahsetmektedir:

Riyâzet râm-ı emr-i Âdem eyler tevsen-i nefsi

Hemân ol bed-likâmuñ seyr-i tengin tırma ey cân aç (G. 17/2)

Şair aşağıdaki beyitte riyâzet ehlinin dış görünüşünden ziyade iç dünyalarını gösteren gizli bir renk olduğunu ifade etmektedir:

Bildük görünce zâhirin ehl-i riyâzetüñ

Rû-zerd-i renc-i bâtın imiş 'âmil-i 'ıvâz (G. 92/8)

2.1.26. Sabır

Sabır, sıkıntı, elem ve belâlara karşı sızlanmamak anlamlarına gelmektedir. Nefse haz veren işlerden de uzak durmak demektir. Hz. Peygamber (sav), sabrı dinin yarısı olarak nitelemektedir. Kur'an-ı Kerim'de 103 ayette sabır kavramı bulunmaktadır.²⁸⁵

Şair, Harem yolunda yürüyenlerin sabır ve huzur istediklerini ifade etmektedir:

Kâm-ı evvelde kalur tîr gibi pâ-y-i şitâb

Ṭayy-i râh-ı hâreme şabr u sükûn isterler (G. 36/2)

Şair iffet meydanının merkezinde sabrın dayanıklılığının önemli olduğunu ifade etmektedir. Sonunda fırsatların hüküm süreceğini belirtmektedir:

Merkez-i meydân-ı 'iffetde sebât-ı pâ-y-i şabr

Hükm-i devr-i furşata mebnâ ider âhır seni (G. 165/8)

Sâkıb Dede başka bir beyitte ise sabrı bir eteğe teşbih yaparak sabrı elden bırakmamak gerektiğini vurgulamaktadır:

Dâmen-efşân oldı ol şimden girü bu hâkden

Sen hemân elden kıoma dâmen-i şabr-ı ecmeli (T. 17/19)

²⁸⁵ Yılmaz, age., s. 172.

2.1.27. Seyr ü Sülûk

Seyr ü Sülûk, Hakk'a ermek için bir rehberin öncülüğünde ve denetiminde çıkarılan manevi yolculuğa verilen isimdir. Bu yolda giden yolcu (ehl-i sülûk), nefsindeki kötü huylardan arındığı ve iyi huylar edindiği ölçüde bu yolculukta amacına ulaşabilir. Ehl-i sülûk, kişisel arzu ve ihtiyaçlarından vazgeçip kendisini tümüyle ilahi iradenin hükmü altına sokmaktadır. Neticede diğer insanlara rehberlik yapmasına imkân veren kâmil insan mertebesine yükselir.²⁸⁶

Şair aşağıdaki beyitte aşığın semâ ile seyr ü sülûk ettiğini ifade etmektedir:

Pîç ü tâb-ı berzah-ı şûr-ı hevâdur zâhide
'Âşıka seyr ü sülûk-i râh-ı îmândur semâ' (K. 11/11)

2.1.28. Tecellî

Arapça bir kelime olan tecellî, ortaya çıkmak ve görünmek anlamlarına gelmektedir. Tasavvufta ise Allah'ın yarattıklarının eşyada görünmesine denilmektedir. Sâlikin kalbine doğan ledünnî bilgiler tecellîdir. Görünmeyenin kalplerde görünür hale gelmesidir.²⁸⁷

Şair bedeninin çoğunluğunun vahdet ile canlandığını ve tecellinin gül bahçesinin her zaman yeni bir bahar gibi olduğunu ifade etmektedir:

Eylemiş zinde-ten-i kesreti cân-ı vahdet
Nev-bahâr olmada gül-zâr-ı tecellî her dem (Kt. 6/1)

Şair gönlün bazen tecelli güneşinin cezbeye tutunmuş zerresi bazen de ayrılık acısının gülüne şebnem olduğunu ifade etmektedir:

Zerre-i meczûb-i hürşîd-i tecellîdür gehî
Geh gül-i dâğ-ı gam-ı hicrâna şeb-nemdür gönül (K. 28/15)

Şair aşağıdaki beyitte kâinatın yıkıcılığının zelzele olmadığını bilakis Allah'ın tecellisi olduğunu vurgulamaktadır:

Degüldür zelzele şûr-ı tecellîdür harâb iden
Derûnı Eymen-Âbâd u birûnı kulle-i Sînâ (K. 32/14)

²⁸⁶ Uludağ, age., s. 316.

²⁸⁷ Yılmaz, age., s. 226.

2.1.29. Teslimiyet

Teslimiyet, s-l-m kökünden gelmektedir. سلم olarak okunduğunda selam, sulh ve barış anlamlarına gelmektedir. Selamet olarak kullanıldığında zahiri ve batını tüm hastalıklardan korunmuş olmak anlamına gelmektedir. Bazı alimlere göre teslim; harp, savaş kelimesinin zıddı olarak kullanılmaktadır. İslam kelimesi de selamette olmak, güvende olmak, sulha girmek anlamlarına gelir. Müslüman, Allah'a teslim olan, iman etmiş, inanan demektir.

Özetle, Yüce dinimiz teslimiyet dinidir. Müslümanlığa ilk adımı atmak teslim olmaktır. Teslimiyetin neticesinde ise huzur, barış ve selamet vardır. Allah'ın emirlerine uyup, Hz. Muhammed (sav)'e itaat eden teslim olmuş demektir.²⁸⁸

Sâkıb Dede “Teslim merdivenine sıkı sıkı yapış, ilerleme ve yükselme üzerine dur” diyerek teslim olmayı tavsiye etmektedir fakat bu teslimiyetin kişiyi duraklatmaması ve atalete sevk etmemesi gerektiğini vurgulamaktadır:

Süllem-i teslîme idüp i'tişâm

Pây-i terakkî üzere it kıyâm (N. 18/1)

2.1.30. Tevhid-Vahdet

Tevhid, kelime anlamı “bir şeyin bir ve tek olduğunu kabul etmek” anlamındadır. Tasavvufi kavram olarak “Allah'ın zatını, aklen tasavvur edilen ve zihnen tahayyül edilen her şeyden tecrit etmek” manasında kullanılır. Tüm dinlerin inancına göre Allah'tan başka varlıklara yaratılmışlık üstü bir değer verilmesi tevhid ilkesini bozmaktadır. İnsan yalnızca Allah'a boyun eğmelidir. Allah'tan başka hiçbir varlığı kutsallık atfetmemeli ve kulluk yapmamalıdır.²⁸⁹

Vahdet ise birlik anlamına gelmektedir. Gerçek manada bir olan şüphesiz Allah'tır.²⁹⁰

Şair bu kavramları tevhid halkasının serkeşi ve vahdetin emin eli benzetmeleri ile kullanmıştır:

²⁸⁸ Teslimiyet kavramının ayetlerle desteklendiği bilgi için bk. Zeliha Yetkin, *Kur'an'ı Kerim'de Teslimiyet*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi) s. 3.

²⁸⁹ Mevlüt Özler, “Tevhid”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, C XLI, s. 18-20.

²⁹⁰ Cebecioğlu, age., s. 512.

Ser-keş-i halka-i tevhîde yeter derd-i deviy

Hâcet itmez anı tîğ-ı dü-dem-i cellâda (G. 152/14)

Aşağıdaki beyitte şair, kalbin teklik ve birlik felsefesine yönlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Aynı zamanda dünyevi arzuların peşinden gidilmesinin tehlikeli olacağını ifade etmektedir:

Kehfü'l-emân-ı vahdete irşâd idüp dili

Râh-ı hevâda itme giriftâr-ı dâm u ded (G. 24/17)

2.1.31. Uzlet

Kelime anlamı “halka karışmamak, onlardan ayrı yaşamak, inzivaya çekilmek” demektir. Tasavvuf literatüründe, “günaha girmemek, daha çok ve daha ihlaslı ibadet etmek için toplumdan ayrılıp ıssız yerlerde yaşamak” anlamında kullanılmaktadır. Buna halvet, inziva, vahdet gibi isimlerde verilmektedir. Uzletten maksat ihtiyaçtan fazla toplumda kalmamak, boş zamanları ibadet ve tefekkürle geçirmektir.²⁹¹ Nihayetinde nefsi terbiye edip ıslah edip Allah’ın yakınlığını kazanmak en önemli amaçtır.

Tüm dinlerde uzlet yaşantısı ruhsal gelişmenin ve temizlenmenin bir kaynağı olarak görülmektedir. Bu yönüyle uzlet yaşantısına önem verilmektedir.²⁹²

Şair, “Aşığın yüzü uzlet duvarınadır, vuslat dergâhınadır ve vahdet mihrabınadır.” demektedir:

Dîvâr-ı ‘uzletedür der-gâh-ı vuşlatadır

Mihrâb-ı vahdetedür rûy-ı me’âb-ı âşık (G. 107/5)

2.1.32. Vecd

Kelime anlamı “yitiğini bulmak, istediğine kavuşmak, güç yetirmek; aşk ve iştihak sarhoşluğu içinde kendinden geçmek, yüksek heyecan duymak” gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvuf terimi olarak da “kasıt ve zorlama Allah’ın bir ihsanı şeklinde sûfiye gelen ve onu kendinden geçiren manevi çarpıntı” anlamında

²⁹¹ Uludağ, age., s. 364.

²⁹² Şinasi Gündüz, “Uzlet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, C XLII, s. 255-256.

kullanılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de "müminlerin rablerinden korkarak, derileri ürpererek vecd ile Kur'an okudukları"²⁹³ dile getirilmiştir.²⁹⁴

Vecd bir müsâdefedir.²⁹⁵ Kalbin karşılaştığı hüznün ve neşe gibi şeylerin hepsi birer vecddir.²⁹⁶

Şair, aşkın etkisi ve coşkusıyla insanların hayret ve hayranlık içinde kalacağını ifade etmektedir. Aşkın etkisiyle felekî nefislerin vecd ile dolacağını ifade etmektedir:

Ĥâlât-ı maḥabbetle 'uḳûl olmasa medhûş

Olmazdı nüfûs-ı felekî vecd ile pür-cûş (G. 81/1)

Şair, insanın iç dünyası ile dış dünyası arasında bir benzerlik olduğunu bu benzerliğin vecd ve hâllerin yüzündeki ifadesinden görülebildiğini ifade etmektedir:

Enfûs ü âfâk olup seyrânuña âyîne-dâr

Vecd ü ḥâlet cilve-i zâtuñdan oldı âşikâr (M. V/1)

2.1.33. Zâhid- Rind

Arapça bir isim olan zâhid, Allah'ın buyruklarını yerine getirmekle birlikte, şüpheli şeylerden de kaçınan kişidir. Zâhidler dini konularda anlayışı kıt, her işin ancak dış kabuğunda kalabilen, derinlere inmesini beceremeyen, ilim ve imanı dış görünüşüyle algılayan kişilerdir.²⁹⁷ Edebiyatta zâhid, "kabalığı, yobazlığı, katılığı ve işin hakikatine ulaşamayan sığ insanları" temsil etmektedir.²⁹⁸

Farsça bir isim olan rind ise, dünya işlerini güzel gören kişidir. Üzüntü ve neşeyi aynı derecede görmektedir. Bohem bir yaşayışları vardır. Divân şairleri kendilerini rind olarak görmektedir ve rindliği şiirlerinde bir mazmûn olarak ele almaktadırlar.²⁹⁹

Şair bir şiirinde "Ayağını ele avuca sığmayan rindin ayağından kurtulsaydı, dünyada bir insan temizlik içinde olurdu." anlamında ifade de bulunmaktadır:

²⁹³ Zümer 39/23.

²⁹⁴ Semih Ceyhan "Vecd", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, C XLII, s. 583-584.

²⁹⁵ Müsâdefe: karşılaşma, yüz yüze gelme, buluşma.

²⁹⁶ Uludağ, age., s. 376.

²⁹⁷ Pala, age., s. 488.

²⁹⁸ Kara, age., s. 86.

²⁹⁹ Pala, age., s. 377.

Ayağın dest-i hâhişden komazdı rind-i üftâde

Olaydı bâde-veş 'âlemde bir âdem temîz eyler (G. 45/5)

Aşağıdaki beyitte şair, Allah'ın lütfu ile namı kötüye çıkan rindden rıyanın izlerinin silindiğini ifade etmektedir:

Fazl-ı Hağ mağv itdi âsâr-ı riyâ vü süm 'ayı

Hamdüli'llâh rind-i bed-nâma kerem devrânıdur (G. 47/4)

2.1.34. Zâhir- Bâtın

Bâtın Arapça bir kelime olup "iç, gizli, derûn, iç nihan, gizli alem" gibi adlara gelmektedir. Tasavvufî literatürde ise, Allah'ın dört isminden biri³⁰⁰ olan Bâtın, 'ana adlar' (ümmehâtül-esmâ)dan biridir.³⁰¹ Her nesnesinin bir iç bir de dış görünüşü vardır. Herşeyin içinde başka şeyler gizlidir.

Zâhir tasavvufta bâtının zıddı olarak bilinmektedir ve "bir şeyin görünen tarafı" demektir. Şeriat ve şer'i hükümler zâhirdir. Aynı zamanda tecelli eden Hakk'a verilen isimdir.³⁰²

Şair, varlığını yok etmekle ebedi bir hayata ulaştığından bahsetmektedir. Zahirdeki hale bakarak onun yok olduğunu düşünmemek gerektiğini vurgulamaktadır:

Buldı ifnâ-yı vücûd ile hayât-ı câvîd

Zâhir-i hâle bakup şanma ki oldı ma 'dûm (T. 19/11)

Şair, zahir ve batının kemaliyle kendi zatında bir bütünlük oluşturduğundan bahsetmektedir. Hem Hızır'ın hem de Musa'nın sıfatlarını bir arada barındığını ifade etmektedir:

Kemâl-i zâhir ü bâtın idüp zâtında cem 'ıyyet

Olur hâvî fehâvî-i şifât-ı Hızır u Mûsâyı (K. 6/157)

2.1.35. Zühd- Takva

Rağbet etmeme ve ilgisiz kalma gibi anlamları barındıran zühd anlayışı, dünyaya iltifat etmemeye yönelik tavır ve davranışların bütünüdür. Dünya malına, makam ve mevkiye, şan ve şöhrete önem vermemek, azla yetinmek,

³⁰⁰ Dört isim: Evvel, Âhır, Zahir, Bâtın (Hadîd Sûresi, 2).

³⁰¹ Uludağ, a.g.e., s.68.

³⁰² Uludağ, a.g.e., s. 389.

nefsin arzu ve isteklerine uymamak, Allah'tan başka her şeye karşı isteksiz olmak, ahirete yönelmek ve bu amaçla mümkün olduğunca ibadet, taat ve kulluğa sarılmak zühdün göstergeleri arasındadır. Bu tür bir hayatı yaşayanlara da zâhid denmektedir. Tasavvufta zühd, “insanın yaratılış amacının bilincinde olması, Allah'ı ve ahiret gününü unutacak derecede dünya hayatına bağlanmaması, dünya nimetlerinden meşru ölçüde faydalanırken ebedi hayatı ihmal etmemesi” manalarında kullanılmaktadır. Zira Kur'an'da zühd hakkında şöyle buyurulmaktadır; “Siz dünya hayatını tercih ediyorsunuz ama ahiret hayatı daha hayırlı ve daha kalıcıdır.”³⁰³

Zühdden kastedilen mana dünyadan elini eteğini çekmek değildir. Bilakis dünya sevgisini ve arzusunu kalbe sokmamaktır. O halde zühd, içinde terk fiilini barındıran bir tavidir.³⁰⁴

Takvâ ise “korkma, sakınma, kaygılanma” manalarına gelmektedir. Takvanın dışı, Allah'ın hududunu muhafaza, içi de ihlas ve niyettir. Takva, dini daha derin bir anlayışla yaşamaktır. Ruhsattan kaçıp azimetle amel ediş takvalı bir davranıştır.³⁰⁵

Şair, sünnetin ışığıyla zühd ve takva yolunun aydınlandığını ifade etmektedir:

Nice dil-mürdeye geldi deminden hâlet-i tâze

Uyardı nûr-ı sünnetden çerâğ-ı zühd ü taqvâyı (K. 6/115)

Şair, aşağıdaki beyitte “Kuru zühd ile yetinme, cezbe kadehinin sarhoşu ol. Eğer sen pir isen coşkunluk hali seni sonunda canlandırır.” demektedir:

Çalma zühd-i huşk ile ser-germ-i câm-ı cezbe ol

Vecd ü hâlet pîr iseñ bernâ ider ider âhır seni (G. 165/5)

Şair, aşağıdaki beyitte düşmanların kişinin zühd ile hatırlanmasını engellememesi gerektiğini vurgulamaktadır:

İtmesünler nâmını düşmenler“üñ zühd ile yâd

Olmasun hergiz cihânda kimseye huşk iftirâ (G. 1/14)

³⁰³ Tâhâ 20/131.

³⁰⁴ Tek, age., s.93.

³⁰⁵ Cebecioğlu, age., s. 472.

2.2. Mevlevilik ile İlgili Mefhumlar

Bu bölümle alakalı mevcutta bir tez bulunduğu için biz araştırdığımız farklı kısımları zikretmekle yetineceğiz.³⁰⁶

2.2.1. Çerağ

Farsça isim olan çerağ, sözlükte, fitilli mum veya kandil olarak adlandırılmaktadır. Yakmak, uyanmak, uyandırmak ve dinlenmek fiilleriyle birlikte kullanılmaktadır. Tasavvufta ise yol gösterici ve mürşîd anlamında kullanılmaktadır. Meyhâne ve içkiyle ilgili unsurlarla birlikte kullanılmaktadır.³⁰⁷

Sâkıb Dede, semahane meydanındaki kandil için ‘çerağ’ redifli bir kaside kaleme almıştır. Aydınlık zikir halkasının gönlü aydınlık şeyhi gibi olduğunu söylemektedir. Bu hedefe ulaşmak isteyenlerin çerağı kullanarak yol alması gerektiğini ifade etmektedir:

Halka-i işrâka haqqâ şeyh-i rûşen-dil çerâğ
Çeşm-i erbâb-ı şühûdı eylesün menzil çerâğ (K. 31/1)

2.2.2. Çille – Çile

Çile “kırk gün az yemek, az uyumak ve ibadetle vakit geçirmek” manasında kullanılan bir nefsi terbiye yöntemidir. Mevlevî çilesi bin bir gün sürer.³⁰⁸ Çilenin ve çileye girmenin belli başlı bir adabı vardır. Çileye girecek mürşidin, nefsani ve dünyevi tüm düşüncelerden kendini soyutlayarak halis bir niyetle yapması gerekir. Çile yapılırken şeyhin emri olmadıkça mürşidin matbahtan çıkılmaması gerekmektedir. Tarikat adabına uymadığı sürece çilesi bozulur ve sil baştan binbir günlük çileye yeniden başlar. Çilesini tamamlayan mürşid, kemale ermişse diğer mürşidleri yetiştirmesi için izin verilir.³⁰⁹

Sâkıb Dede, sufilerin gösterişsizliğini vurgulayan kıyafetin adı olan kabayı akıllı kişinin çile çektiği yer olarak ifade etmektedir:

Tenvîr-i kalb ü taşfiye-i kâleb itmege
Ma‘kûl-i çille-ğânesidür ‘âkilün nemed (K. 22/4)

³⁰⁶ Tez için bk. Emine Görmez, agt.

³⁰⁷ Pala, age., s. 100.

³⁰⁸ Gölpınarlı, age., s. 11.

³⁰⁹ Ayşegül Mete, Kösec Ahmed Dede ve Şeyh Gâlib’in Mevlevî Âdap ve Erkânına Katkıları, İslâm Araştırmaları Dergisi, 2019, s. 61-106.

2.2.3. Def

Arapça bir isim olan def, sözlükte, “zilli ve pullu bir çembere gerilmiş, daire biçimindeki deri” olarak adlandırılmaktadır. Divân edebiyatında ismi en çok anılan musikî terimidir. Aynı zamanda âşîğın gönlünü ve sevgilinin yüzünü temsil etmek için kullanılmaktadır.³¹⁰

Sâkib Dede Divânı’nda defin yuvarlak olmasını hâ’nın halkası, yuvarlaklığı ile bağlantı kurmuştur. Harfin görselliği ile çalgının görseli arasında ve daire, pergel arasında teşbih yapmıştır:

İtmedükçe elf kıddin halka-i ها devr ile
Olmadı vâkıf derûn-ı perde-i esrâra def (K. 26/14)

2.2.4. Hâmûş – Hâmûşân

Hâmûş, susmuş, sessiz anlamına gelir. Hâmûş kelimesi Mevlânâ tarafından şiirlerinde mahlas gibi oldukça fazla kullanılmıştır.³¹¹

Hâmûşân ise susanlar, sessizler anlamına gelen Farsça bir terkiptir. Mevlevilikte mezarlık için kullanılan bir kavramdır.³¹²

Şair, güzel yüzlü sultanı güzellik hazinesinin sahibi olarak görmektedir. Saçların, Hazret-i pîr gibi hem sessiz hem de konuşurcasına bir etkiye sahip olduğunu vurgulamaktadır:

Mâlik-i genc-i melâhatdür o sulţân-ı cemâl
Hazret-i pîr gibi hâmuş u gûyâdur zülf (K. 35/53)

Şair başka bir beyitte ise, “Muradına erememiş derviş, gam şehrinin sessizidir. Vahdet huzurunun bütünü için tekke olur.” diyerek dervişlerin sevgiliden ayrı olduklarında üzüntü içinde olduklarını, vahdetle huzur bulduklarını ve vahdet huzurunu buldukları tek yerin tekkeler olduğunu kaleme almaktadır:

Dervîş-i nâ-murâda hâmuşân-ı şehr-i gam
Tekmîl-i zevk-i vahdet için hânkâh olur (G. 37/2)

³¹⁰ Pala, age., s. 109.

³¹¹ Haluk İpekten, *Şeyh Gâlib Hayatı Sanatı Eserleri*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2017, s. 69

³¹² Gölpınarlı, age., s. 20.

2.2.5. Hırka ve Kemer

Arapça bir isim olan hırka, sözlükte, “yamalı elbise, çeşitli kumaş parçaları birbirine dikilerek yapılan elbise” anlamlarına gelmektedir. Hırka hemen hemen tüm tarikatlarda kullanılan bir eşyadır. Bir mürid adayını tarîkate ehil ve şeyhliğe layık görüldüğünde tekkede törenle hırka giydirilmektedir. Hırka giyen mürit adayını artık tarîkatın gerektirdiklerini yapmakla sorumlu olmaktadır.³¹³

Kemer ise, “bir şerit şeklinde yapılarak elbiseyi sıkıp tutmak için veya sadece süs olarak kullanılan ve önden bir toka ile tutturulan bir eşya” anlamına gelmektedir. Kemer, tarikat giyimlerinde de önemli bir yer taşımaktadır.³¹⁴ Kemer bağlamak, tarikatlarda “hizmete bel bağlamak” anlamı taşımaktadır. En önemli hizmet ise nefisle mücadele etmektir. Kemer, tarikatlarda aidiyeti, o yola girmiş olmanın bir alameti olarak görülmektedir.³¹⁵

Şair dervişin, hırkasını giymiş münzevi olan müride kemer bağlayarak hizmet ettiğini, Mevlevîhanenin Âl-i abâ makamının bir mirasçısı olduğunu anlatmaktadır:

İder gûşe-nişîn-i hırka-pûşını kemer-beste

Mağâm-ı vâris-i Âl-i ‘abâdur mevlevî-hâne (K. 19/30)

Divân’da hırka vü kemer redifli kasidenin matla beyitinde şair şöyle söylemektedir: “Fakirlik sultanının süsü hırka ve kemerdur. Hırka ve kemer aynı zamanda, fahr elbisesinin iftihar kaynağıdır.”:

Sultân-ı faqr zîveridür hırka vü kemer

Esbâb-ı fahr mefharidür hırka vü kemer (K. 20/1)

2.2.6. Mesnevi

Mesnevi, klasik doğu edebiyatında, bir şiir tarzına verilen isimdir. Sözlükte “ikişer, ikişerlik” anlamlarına gelmektedir. Her beyit aynı vezinde fakat ayrı ayrı kafiyeli olarak yazılan nazım şekillerine Mesnevi adı verilmektedir. Bu nedenle uzun konular ve hikayeler mesnevi nazım şekliyle yazılmaktadır. Bununla beraber Mevlâna’nın tasavvuf içerikli ve İslam dünyasını etkileyen önemli eserlerinde birinin

³¹³ Uludağ, age., s. 166.

³¹⁴ Rabia Ademoğlu, Bursalı İbrahim Râzî Divanı’nda Kıyafet Terimleri, GAB Akademi, Cilt/Vol: 1 Sayı/Num: 1, Aralık/December 2021, s. 173.

³¹⁵ Ramazan Muslu, Türk Tasavvuf Kültüründe Tarikat Kıyafetleri ve Sembolik Anlamları, EKEV AKADEMİ DERGİSİ Yıl: 12 Sayı: 36 (Yaz 2008), s. 57.

adı da Mesnevi'dir. Mevlâna Mesnevi'yi Kâtibi Hüsameddin Çelebi'nin isteği üzerine yazmıştır. Hüsameddin Çelebi'nin söylediğine göre Mevlâna, Mesnevi beyitlerini Meram'da gezerken, otururken, yürürken hatta semâ ederken söylemiş ve Hüsameddin Çelebi de yazmıştır. Mevlâna'nın tasavvufi fikir ve düşüncelerini bu eserinde hikayeler halinde görebilmekteyiz.³¹⁶

Sâkıb Dede, divanda mesnevi redifli bir kaside kaleme almıştır. Bir beytinde Mesnevî derslerinin üstadının kim olduğunun hemen anlaşılacağını ifade etmektedir:

Üstâd-ı ders-i Mesnevî kim ola añlanur (hemân)
Fî hadd-i zâtihî ney imiş kibriyâ-yı ney (K. 23/26)

2.2.7. Mevlevî

Mevlânâ'nın ölümünden sonra oğlu Sultan Veled tarafından teşkilatlandırılan bir tarikattır. XVIII. yy. da Anadolu'da yayılmaya başlayan bu tarikat günümüzde de varlığını sürdürür.³¹⁷

Sâkıb Dede'nin Divânı'nda en belirgin vurgu şüphesiz Mevlevilik'tir. Sadece iki rubâ'îsi ve dört mısralık nazım şekilleri hariç tüm şiirlerinde Mevlevilik adâb ve erkânının vurgulandığı görülmektedir.³¹⁸ Divân'da mevlevî redifli bir kasidesi bulunmaktadır. Bir beyitte Mevlevi yoluna girenlerin zamanla ilim elde edip kâmil insan ve şeyh olma yolunda ilerleyeceğinden bahsetmektedir:

Haṭve haṭve sebze-zâr-ı nev-bahâr-ı ma'rifet
Laḥza laḥza nüzhet-efzâdur tarîḳ-ı mevlevî (K. 12/10)

Şair, Mevlevî yolunda olan bir müridin kendini adaması ve her zaman saf ve temiz bir hâl ile tekkeye yerleşmesi gerektiğini aşağıdaki beyitte kaleme almaktadır:

Mürîd-i ser-be-der-i mevlevî olup ya'nî
Şafâ-yı hâl ile olsun hemîşe tekve-nişîn (K. 30/58)

Şair, aşağıdaki şiirde Mevlevî yolunda olan bir kişinin başlık ve cübbesini terk etmesi gerektiğini söylemektedir:

Meydân-ı mevlevîde iden terk börk ü bûd
Pîşîn olur 'alâḳa-i hüsrandan cüdâ (G. 3/14)

³¹⁶ Mevlâna'nın diğer eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. <https://konya.kutuphane.gov.tr/TR-144013/mevlana39nin-eserleri.html>. (Erişim Tarihi: 01.02.2023)

³¹⁷ Pala, age., s. 312.

³¹⁸ Abdülkadir Dağlar, agm., s. 63.

2.2.8. Nemed

Mevlevilerin giydikleri bir kıyafet olan nemed, gösterişsizliği ve sadeliği sembolize etmektedir.

Nemed redifli kasidenin bir beytinde şair, fakrın getirdiği zenginliğin gösterişli giysilerden daha değerli olduğunu aşağıdaki beyitte ifade etmektedir:

Reşk-i libâs-ı fahr ile zindân-ı fakrıdur
Mânend-i tıfl gördigine mâ'ilûn nemed (K. 22/10)

2.2.9. Ney – Neyzen

Farsça kökenli olan bu kelime üflenerek çalınan nefesli bir çalgıdır. Tasavvufi bir kavram olarak ise ince bir perde içindeki sevgilinin makamı anlamına gelmektedir. Neyzen de aynı şekilde Farsça kökenli bir kelime olup ney üfleyen kişiye denilmektedir.³¹⁹Fuzuli Divânı'nda semâ ve musikinin insanı ilahi bir aşka yönelttiği için değerli olduğunu şu şiirinde vurgulamaktadır:

Sadâ-yı ney harâm olsun dedün ey sofi-i sâlûs
Yere atdun hilâf-ı şer' ile nâmûsun İslâm'un
Bu endâm ile vecdiyyâttan dem urmak istersen
İlâhî ney kimi sûrâh sûrâh olsun endâmun³²⁰

Sâkıb Dede, Divân'da özellikle mevlevi musikisi olan “ney”den bahsetmektedir. “Ney”i teşbih, istiâre ve mecâz yollarıyla kullanmaktadır. Ayrıca “ney” kelimesini yalın halde ve kelime gruplarında kullandığı görülmektedir.³²¹

Şair aşağıdaki beyitte neyi tasavvufi bir sembol olarak kullanmıştır. Evliyanın ağzına yakın olmak manevi hakikate erişmenin yolu olarak görülmektedir:

Her nefesinde olur bülbül-i هو -serâ
Her ki ola ney gibi fem-be-fem-i evliyâ (K. 9/10)

Şair, neyzenin gül bahçesinde hoş bir ezgi çaldığını ifade etmektedir:

Hande-fermâ-yı gül-i dildür nesîm-i nefhası
Ney-zen olmuş gülşen-i râz-ı hoş-elhân-ı garîb (G. 9/17)

³¹⁹ Süleyman Uludağ, age., s. 277.

³²⁰ Ali Nihat Tarhan, *Fuzûlî Divanı Şerhi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2020, s. 221.

³²¹ Abdülkadir Dağlar, agm., s. 67.

2.2.10. Rebap

Rebap, Uzak Doğu'dan Orta Asya'ya, Anadolu'dan Kuzey Afrika'ya kadar uzanan geniş coğrafyasıyla bir grup telli musiki aletine verilen genel bir isimdir. Mızraplı ya da yaylı olarak icra edilir. Süreç içinde bazı değişimlere uğrayan rebap, malzemesi ve manevi tınısıyla medeniyetimizden izler bırakmıştır.³²² Mevlâna'ya göre musiki; insanın ruhunu arındırıp temizler, içini huzur ile doldurur bu sebeple cana safadır. Mevlâna "Rebapın dili Türk olsun, Rum olsun, Arap olsun âşıkların dilidir... Aşk kaynağıdır, ahbab ve yoldaştır. Bulut nasıl gül bahçesini sularsa, rebap da gönülleri surlar, gönüllere sakilik eder..." şeklinde rebap sazının etkisinden bahsetmektedir.³²³

XIII. yy. da yaşamış olan önemli mutasavvıflardan biri olan Mevlâna ve oğlu Sultan Veled'in Rebabnâmesi incelendiğinde, bu çalgıya verdikleri önem görülmele birlikte bizzat rebap çaldıkları da dikkat çekmektedir. Sultan Veled Mesnevî-i Ma'nevi'sinde rebaptaki inlemelerin neyden daha fazla olduğunu, ney ve rebaptaki feryadın mecaz anlamda kullanılarak istiare olduğunu, bezm-i elest'i hatırlattığını dile getirir.³²⁴

Sâkıb Dede, Divân'ında Rebâb-ı Veledî adlı kasidesinde, rebapın ateşli nağmeler çıkarmasıyla neyin ateşinden teselli alındığını ifade etmektedir:

Âteş-i neyden tesellî-yâb-ı nağl-i Tûr olur

Ûâne-i dil kim ola pür-sûz u ber-bâd-ı rebâb (K. 24/14)

Başka bir beyitte ise Sultan Veled'in de rebabı çaldığı hakkında bilgi sahibi olunmaktadır:

Dest-gîr oldı kabûl-i Hâzret-i Şulţan Veled

Şaldı mülk-i Zühreye âvâze dil-şâd-ı rebâb (K. 24/16)

2.2.11. Semâ

Mevlevî tarikatında müzik eşliğinde söylenen dönme hareketine denir. Semâ'da sol ayak hareketsiz durur, kollar açılarak sola doğru dönülür. Bu figürden

³²² <http://irfanmedeniyeti.org/sayfa-rebab-21>. (Erişim Tarihi: 17.02.2023)

³²³ Mustafa Macit, Türk Müsiki Tarihinde Mevlevî Musikisinin Yeri, Önemi ve Etki Alanı Hakkında Genel Bir Değerlendirme, *Balkan Müzik ve Sanat Dergisi*, Nisan 2021, C 3, S 1, s. 40-48.

³²⁴ Fulya Soylu Bağçeci, Mücahit Özdemir, Divân-ı Kebîr'de yer alan rebap çalgısına yönelik metaforların hermeneutik açıdan incelenmesi, *Rast Müzikoloji Dergisi* | Bahar 2022, 10(1) 1-25, s. 11-12.

kasıt, göklerin sürekli döndüğü ve her şeyin devrettiğidir.³²⁵ Mevlâna Şems-i Tebrizi'nin öncülüğünde ilk defa 'sema' icrasına başlamıştır.³²⁶ Sâkıb Dede'nin Divân'ında en çok değindiği Mevlevi ayini semâ'dır. Hatta semâ redifli 50 beyitlik bir kasidesi bulunmaktadır.³²⁷ Birçok beyitte zikrettiği semâ ayinini karşılayan devrân, raks, devr, gerd, gerdiş gibi dönüş anlamlarına gelen kelimeleri kullanması Sâkıb Dede'nin bu ayine verdiği önemi göstermektedir. Semâ ile âyîn, âyîn-i mevlevi gibi kelime ve tamlamaları da kullanmıştır.³²⁸

Şair aşağıdaki beyitte semazenlerin coşku ve vecd içinde sema yaptıklarını anlatmaktadır:

Ḳudûmı sîne-kûb itmiş 'ukûs-i şevḳ u vecd ü hâl

Semâ' erbâbına gösterdi yir yir velvele bayrak (K. 13/28)

Şair, semâ redifli 11. kasidesinde, semâyı beden çocuklarının oyuncağı olarak tasvir etmektedir:

Cezbe-i mihr-i maḥabbetdür anı ser-germ iden

Şanma kim bâzîçe-i etfâl-i ebdândur semâ'

Şair, semâdaki dönüşü evliyanın cemin kadehine³²⁹ benzetmektedir:

Böyle ḥarâb-ı şafâ olmaz idi Mevlevî

Devr-i semâ' olmasa câm-ı Cem-i evliyâ (K. 9/43)

2.2.12. Sikke

Kelime anlamı damga, alâmet demek olan bu söz Mevlevi külâhına denmektedir. Boyu bir karış, dövme keçeden yapılmış, iç içe geçmiş iki kat külâhtır ve Mevlânâ'ya mensup olunuşu ifade eden bir tabirdir.³³⁰

Şair, bir döngünün içinde aynı anda iki sikke olamayacağı benzetmesini kullanmaktadır:

Hem-sikke bulunmaz gider ol dâvere zîrâ

Şûretde küleh ma'nîde şemşîr bulunmaz (G. 61/31)

³²⁵ Haluk İpekten, *Şeyh Galib Hayatı Sanatı ve Eserleri*, Akçağ Yayınları, 2017, s., 124.

³²⁶ Mustafa Macit, agm., s. 40.

³²⁷ Ahmet Arı, age., s. 110.

³²⁸ Abdülkadir Dağlar, agm., s. 67.

³²⁹ Câm-ı Cem: Efsanevî İran hükümdarlarından Cemşîd ile Keyhusrev'e, ayrıca Hz. Süleyman'a ve Büyük İskender'e atfedilen sihirli kadeh.

³³⁰ Gölpınarlı, age., s. 41.

Şair başka bir şiirde “Tam teslimiyetin hayret verici gizliliği vardır, Mevlevî kulâhı, büyük Hünkar'ın sikkesidir.” şeklinde ifade etmektedir:

Şair, Mevlevî kulâhını büyük Hünkar'ın sikkesi olarak tanımlamaktadır:

Zânû-yı teslîmine ser-dâdedür kâmil-‘ayâr

Sikke-i Hünkâr-ı Ekberdür külâh-ı mevlevî (K. 14/24)

2.2.13. Ülfet

Kelime anlamı alışma, kaynaşma, dostluktur. Ülfet insanların birbirine ilgi ve sevgi duymasını sağlayan, toplumsal uyum, birlik ve beraberliği güçlendiren kaynaşma ve birlikte yaşama eğilimini ifade eder. Nitekim bahsettiğimiz manada ülfet kavramı Kur'an-ı Kerim'de şöyle ifade edilmektedir; “Müminlerin gönüllerini birleştiren de O'dur. Dünyanın bütün servetini harcasaydınız onların gönüllerini birleştiremezsiniz, fakat Allah onların aralarını düzeltti. O izzet ve hikmet sahibidir.”³³¹

Mevlevilikte de ülfet kavramı önem arz etmektedir. Bu anlamda dergâhlarda sohbet yapılır, şiirler okunurdu. Şair, samimi dostluğun Mevlevî tarikatıyla uyumlu olduğunu dile getirmektedir:

Çanda tarh-ı resm-i ülfet itse yârân-ı şafâ

Anda düstûr-ı müvâsâdur tarîk-ı mevlevî (K. 12/13)

Şair bir beyitte ülfetin çokluk ile birliği yani farklılıkları tek parçaya dönüştürdüğünden bahsetmektedir:

Bir vech ile âmîziş ider dil-ber ü dil kim

Yek-pâre olur ülfet ile vaḥdet ü kesret (Kt. 4/2)

Şair, ülfet meclisinde çerağ olmasa uzletin olmayacağını vurgulamaktadır:

Künc-i târ-ı ‘uzleti itmezdi dil ârâm-gâh

Bezm-i ülfetde fûrûzân olsa ber-ķâbil çerâğ (K. 31/32)

Başka bir beyitte ise şair, “Ülfetin olduğu yerde sıkıntının olmadığını dile getirmektedir:

Ülfet olunca murâd külfete ḳalmaz maḥall

Ḥalka-i hem-rengden olsun edeb ber-ḫaraf (G. 103/10)

³³¹ Enfâl 8/63.

2.3. Tasavvufî Şahsiyetler

Sâkîb Dede, Divân'da bir na'tında sadat-ı kiramdan bahsettiği bazı isimler şunlardır: Bâyezîd, Yezîd, Mûsî-i Kâzım Bü'l-Hasan, Aliyy-i Bü'l-Hasan Sâbir, Ebû Ca'fer Takıyy-i Mürtezâ, İmâm-ı Askerî, Ebu'l- Kâsım Muhammed Mehdi.³³²

Başka beyitlerde de Sâkîb Dede, zikredilen mevlevî şahsiyetleri hakkında vefatlarına tarih düşürdüğü görülmektedir.³³³

Bu bölümde Sâkîb Dede Divânı'nda zikrettiği önemli tasavvufî şahsiyetleri zikredeceğiz.

2.3.1. Ahmed Hâlis Efendi (ö. 1191/1777-78)

Ahmed Hâlis, Sâkîb Mustafâ Dede ve Havvâ Hanım'ın dördüncü çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Ahmed Hâlis'den başka diğer çocukları Sâkîb Dede'nin sağlığında vefat etmiştir.³³⁴ Sâkîb Dede'nin vefatından sonra Erguniyye Mevlevîhanesi şeyhi olmuştur. Şeyh Gâlib'in "Şeş cihetden gelür âvâz-ı teessüf Gâlib / Nakd-i Hâlis gibi Ahmed Dede çıkdı elden" (1191/1777-78) beyti vefatına tarihtir. Esrar Dede, Ahmed Hâlis Efendi'yi âlim ve fâzıl bir zat ve edip bir şair olarak nitelendirmektedir.³³⁵ Şair Divân'da "Olup rûşen çerâğ-ı çeşm-i ŞÂĞIB / Didi târîh ola Hâliş mu'ammer" beytini doğumuna tarih düşmüştür.³³⁶

Şair bir beytinde Ahmed Hâlis Efendi için dua etmektedir. "Ailesinin büyük kimselerinin vesilesi ile Ahmed Halis Efendi'nin isteği nasip olsun" demektedir:

Târîk-ı hâzret-i ceddinde olsun

Merâm-ı AĖmed-i Hâliş müyesser (T. 4/5)

Şair başka bir beyitte "Hâlis'in erkek kardeşi ölüm tarihini (sencini) dedi. Muhlis'in ailesini birdenbire atamın meclisine aldı." diyerek akrabalık ilişkilerinden bahsetmektedir:

Didi Hâliş dâderi târîh-ı riğlet sencini

Aldı âl-i Muhlişin nâ-gâh ceddüm bezmine (T. 13/7)

³³² İlgili beyitler şunlardır: K. 6/127, K. 6/129, K. 6/133, K. 6/139, K. 6/151, K. 6/155.

³³³ Örnek için bk. Arı, age., s. 176.

³³⁴ Arı, age., s. 24.

³³⁵ Nilgün Açık Önkaş, "HÂLİS, Ahmed Hâlis Efendi", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü* (Erişim Tarihi: 04.05.2024)

<https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/halis-ahmed-halis-efendi>

³³⁶ Şiirin tamamı için bk. Arı, age., s. 530.

Esrar Dede, tezkiresinde Ahmed Hâlis'i, "Arslanın yavrusu yavru arslandır, ayın ilki de hilaldir." anlamına gelen Arapça bir deyişle tanımlayarak onun babasının hayırlı ve şerefli halefi olduğunu dile getirir.³³⁷

2.3.2. Bahâeddîn Veled (ö. 628/1231)

Mevlânâ'nın babası olan Bahâ'uddîn Veled Belh'de doğdu. Belh'de tanınmış biri olan Bahâ'uddîn Veled, Sultan'ul-Ülema lakabıyla tanınmaktadır. Mevlâna henüz beş yaşında iken babası Belh'ten ayrılmıştır. 626/1228 tarihinde Şam, Hicaz, Malatya, Erzincan ve Akşehir gibi illeri dolaşmıştır. Konya'ya gelmiş, oldukça fazla değer görmüş ve Alâettin Keykubat'ın babası Hüdavendigâr Medresesi'ni onun adına yaptırmıştır.³³⁸

Şair bir beyitte, "Dâru's-selâm'ın (cennetin) ortasından yol verip Hazreti Veled'in dairesine dahil eyle." diyerek niyazda bulunmaktadır:

Ya' nî virüp miyâne-i Dâru's-selâma râh

Eyle dahîl-i dâ'ire-i Hâzret-i Veled (G. 24/18)

Başka bir beyitte ise şair, "Bahâuddîn Veled'in lalası dönemin şahı olsun. Sırtında örtüsü ile feleğin imparatoru olsun." diyerek Bahâuddîn Veled'in lalası için dua etmektedir:

Lâlâ-yı Bahâ-i Veled olsun şeh-i devrân

Fâğfûr-ı felek tâ kim ola gâşiye-ber-dûş (G. 81/12)

2.3.3. Celâleddîn Ergun (ö. 775/1373)

Kütahya doğumlu olan Celâleddîn Ergun hakkındaki tek kaynak Sâkîb Dede'nin Sefîne-i Nefîse-i Mevleviyyân isimli eserindeki bilgilere göre Burhâneddin İlyas Paşa'nın oğlu, Germiyanoğlu Süleyman Paşa'nın torunudur. Ulu Ârif Çelebi, Emîr Âlim Çelebi ve Emîr Vâcid Çelebi'den feyiz almaktadır. Sâkîb Dede, Ahî Evran'ın Celâleddin Ergun'un müridi olduğunu, Ahî Mustafa ve Ahî Erbasan adlı iki fütüvvet şeyhinin de kendisine intisap ettiğini belirtmiştir.³³⁹

³³⁷ Bk. İmamoğlu, agt., s. 18.

³³⁸ İbrahim Ağâh Çubukçu, Mevlâna ve Felsefesi, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C XXVI, s. 97.

³³⁹ Geniş bilgi için bk. Nuri Özcan, "Celâleddin Ergun", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, C VII., s. 247-248.

Celâleddîn Ergun Mevleviliğin yayılmasını sağlayan ilk Mevlevî şeyhlerindendir. Sâkıb Dede 46 yıl postnişînliğini yapmıştır. Kütahya Mevlevîhânesi'nin bânîsidir. Divân'da birkaç beyitte ismi zikredilen Celâleddin Ergun'a niyâz-nâme³⁴⁰ türünde kırk beş beyitlik bir kaside yazmıştır.³⁴¹ Şair mâh-ı velâyet, şâh-ı kerâmet, samsâm-ı gaybî gibi sıfatlarla onu övmüştür. Ergun'u büyük bir himmet ve tazimle ismini zikreder. Kasidenin sonunda kendisinden himmet dilemiştir. Sâkıb Dede'nin Ergun'dan manevi anlamda yetiştiğinden bahsedilmektedir:

Şair bir beyitte “Mananın Kabe'sinin güzelliğini sunup Celâleddin Ergun'un eşğine ulaştık.” diyerek Celâleddin Ergun'a yakınlaştığını dile getirmektedir:

Ki ya 'nî Ka'be-i ma'nî cemâlin 'arz idüp ŞÂKİB
İrişdük âsitânına Celâlü'd-dîn Ergûnuñ (K. 18/23)

2.3.4. Ferîdüddin Attâr (ö. 618/1221)

Ferîdüddin Attâr, Nîşâbur'da doğmuştur. Tıp ve eczacılık ile meşgul olduğundan dolayı kendisine Attâr denilmiştir. Gençliğinde attarlık yaparken bir taraftan da ilim tahsil ederek sûfilere hizmet etmiştir. Tasavvufla uğraştığı vakitlerde Irak, Şam, Mısır, Hindistan, Mekke, Medine ve Türkistan'a yolculuklar yapmıştır. Tekrar Nîşâbur'a dönmüş ve burada inzivâyâ çekilmiştir. Nîşâbur'daki bu inzivâsı esnasında Moğollar tarafından şehid edilmiştir. Attâr, Farsça tasavvuf şiirine biçim ve içerik bakımından önemli katkılarda bulunan bir kişidir. Aynı zamanda tasavvuf tarihi açısından ortaya koyduğu en önemli eseri Mantıku't-tayr'dır.³⁴²

Şair bir şiirinde Ferîdüddin Attâr'ın Mantıku't-tayr isimli kitabını zikrederek Hz. Musa'nın Allah ile konuştuğu Tur Dağı'na benzetme yapmaktadır:

Her dil-i pür-reng ü bû olsa tecellî-gâh-ı döst
Mantıku't-Tayra olurdu table-i 'Attâr Tûr (G. 58/11)

2.3.5. Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922)

İran'ın Fars eyaletinde bulunan Beyzâ'nın kuzeydoğusundaki Tûr'da doğdu. Mevlevî ve Bektaşî tarikatlerine olan katkılarıyla meşhur bir mutasavvıftır. Mansur

³⁴⁰ Ahmet Arı, age., s. 131.

³⁴¹ Abdülkadir Dağlar, agm., s. 65.

³⁴² Detaylı bilgi için bk. Üçer, age., C II, s. 952.

cezbeyle gelerek “ene’l-Hak” dediği için idam edilerek yakılan meşhur bir sûfidir. Babasının mesleğinden dolayı “Hallâc” olarak tanınsa da “Hallâc-ı Esrâr”, “Mansûr”, gibi isimlerle de anılmıştır. Melâmet ehli arasında “sultânü’l-melâmetiyyîn” diye anılmaktadır. Vâsıt, Tüster, Basra, Bağdat gibi birçok beldeye gidip sûfilerin sohbetlerine katılmıştır.³⁴³

Sâkıb Dede, Divân’da “Sen de boş heves tenini/vücudunu ney gibi çekip “hu” ile Mansûr gibi daima aşka kul ol.” anlamındaki şiirinde boş ve dünyalık heveslerini bir vücuda benzetmiştir. Bu boş hevesleri ney gibi yapmak gerektiğini vurgulamaktadır. Ney, tasavvufta aşk ateşi ile delik deşik olmuş bir aşığa benzetilir. Mansûr bu yönüyle ney gibidir.

Şair, nefes alıp verirken “hû”yu zikretmeyi ve Mansûr gibi olmayı teşvik etmektedir:

Ten-i tehî-hevesi ney gibi çeküp bende
Hevâyâ dem-be-dem ol sen de هو ile Manşûr (K. 3/31)

2.3.6. İbrâhim b. Edhem (ö. 161/778 [?])

İbrâhim b. Edhem, Afganistan’ın Belh şehrinde doğmuştur. Babası bir prenstir. Bir gün ava giderken “Bunun için mi yaratıldın?” diye bir ses duymaktadır. Ardından bir uyanış yaşamaktadır ve Mekke’ye gitmektedir. Mekke’de Süfyan-ı Sevrî ve Fudayl bi İyaz ile görüşmektedir. Şam’a döndükten sonra vefat etmektedir. Müsteşrikler tahtını terk etme durumundan ötürü onu Buda’ya benzetmektedir.³⁴⁴

Şair, aşağıdaki şiirde yün hırka ve cevher ile bağlantı kurarak İbn-i Edhem’in yaşayışına vurgu yapmaktadır:

Hırka-i peşmîneyi itmezdi rû-pûş olmasa
Rû-be-rûy-i gevher İbn-i Edhemün âyînesi (G. 159/15)

2.3.7. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273)

Belh’de dünyaya gelen Mevlâna, H. 604/ M. 1207 yılında doğmuştur. Türk soyundan olan Mevlâna babasıyla birlikte yaklaşık yedi yıl Karaman’da kaldıktan sonra Konya’ya gitmiştir. İyi yetişmiş olan Mevlâna’ya babasının öğrencilerinden

³⁴³ Geniş bilgi için bk. Süleyman Uludağ, “Hallâc-ı Mansûr”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, C XV., s. 377-381.

³⁴⁴ Kara, age., s. 87.

Seyyid Burhanettin Muhakkik'in tasavvuf öğrettiği bilinmektedir. Burhanettin vefat edince Mevlâna beş yıl süreyle çevresine dini bilgiler vermeye devam etmiştir. Mevlâna çevresi tarafından çok sevilen ve övülen bir insan olmuştur. Çevresinde tanımayan kimse neredeyse yok gibidir. Şems-i Tebrizi ile aralarında manevî bir bağ bulunuyordu. Hatta kimi zaman kendisiyle özdeşleştiriyordu. Şems kaybolduğunda Mevlâna derin bir üzüntü duymaya ve gittikçe de yalnız bir hayatı tercih etmeye başladı.³⁴⁵Kaynaklarda Hz. Mevlâna'nın, Hz. Ebubekir'in on birinci torunu olduğu hakkında bilgi bulunmaktadır. Anne tarafından da seyyidliği bilinmekte cediti Ahmedü'l-Hatîbî'nin Abdullâhî Serahsî'nin kızı Firdevs Hatun'un aldığı, Hüseynü'l-Hatîbî'nin Hârizmşâh Alâeddin'in kızı ile evlenmiş olduğu, kayıtlar arasında yer almaktadır.³⁴⁶

XIII. yüzyılda yetişmiş ve Divan Edebiyatı döneminde yetişmiş birçok şairi etkilemiş önemli isimlerden biri şüphesiz Mevlâna'dır. Divan şairleri ilim, fazilet ve zarafetin temsilcisi olan Mevlâna'yı tasavvufi kabuller içerisinde Hakk'a giden yolda önemli bir temsilci olarak görmüşlerdir. Mevlâna ve Mesnevi'yi bir bütün olarak şiirlerinde kullanmışlardır. Hatta birçok şair Mesnevi'yi ayet ve hadislerin birer açıklaması olarak kabul etmişlerdir.³⁴⁷

Sâkıb Dede'nin divanında ismi en fazla geçen şahıs şüphesiz Mevlânâ'dır. Hz. Mevlâna hakkında yazdığı bir naat bulunmaktadır. Şiirde Mevlâna'ya övgü dolu ifadeler bulunmaktadır. Hu sırrına vakıf olduğu, ilm-i ledünne sahip oluşu, ahmaklara cevap vermeyişi ile Hâmûş mahlasına sahip oluşu gibi özelliklerinden bahsedilir:

Muḥîṭ-i gevher-i esrâr-ı هو 'dur hûş-ı Mevlânâ

Ne kâbil pâk-gevher olmamak bî-hûş-ı Mevlânâ (K. 8/1)

'Aceb mi şâhid-i 'ilm-i ledünni der-kenâr itse

Maḳâm-ı mecma 'u'l-baḫreyndür âgûş-ı Mevlânâ (K. 8/3)

³⁴⁵ İbrahim Agâh Çubukçu, agm., s. 97-98.

³⁴⁶ Neclâ Pekolcay, Mevlâna Celâleddin Hayatı ve Eserleri Arasındaki İlgî, *İslâm Medeniyeti*, Aralık 1972, s. 44.

³⁴⁷ Osman Horata, Mevlânâ ve Divan Şairleri, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, t.y. s.55.

Ne lâzım vâ‘izi ilzâma tevcîh-i nazar besdür

Cevâb-ı ahmağa mahtaş-ı Hâmûş-ı Mevlânâ (K. 8/14)

Sâkıb Dede bir başka beyitte Mevlâna’yı Hünkâr vasfı ile anmaktadır:

Âhır eyler bendesin ser-tâc-ı şâhân-ı cihân

Âsitân-ı Hazret-i Hünkâr-ı ‘ışka intimâ (G. 1/34)

2.3.8. Selâhaddîn-i Zerkûb (ö. 657/1258)

Asıl adı Selâhaddîn-i Zerkûb Ferîdun el-Konevî’dir ve balıkçı bir ailenin evladıdır. Beyşehir civarındaki Kâmile köyünde dünyaya gelmiştir. Konya’da kuyumculuk öğrenmiş ve kırklı yaşlarında kuyumcuların şeyhi olmuştur. Mevlâna’nın şeyhi olan Seyyid Burhâneddîn’e bağlanmıştır ve Seyyid vefat ettikten sonra Mevlâna’ya intisap etmiştir. Sultan Veled Divanı’nda Selâhaddîn-i Zerkûb’a Konya’da tüm inançtan insanların saygı duyduğu hakkında bilgi bulunmaktadır. Herkes ona hizmet etme arzusunda olmuştur. Şeyh Selâhaddîn Mevlevî tarikatının ilk halifesidir. Mevlâna, Şeyh Selâhaddîn’i halife tayin ettikten sonra müritlerinden ve oğlu Sultan Veled’den Şeyh’in halifeliğine tabi olmalarını istemiştir.³⁴⁸

Şair bir beyitte Zerkûb’dan öğrendikleri sayesinde değerli olduklarını ifade etmektedir:

Rû-be-ğâk-i sâye-i Zerkûb olup iksîr-vâr

Mâlik-i ser-mâye-i cem‘iyyet-i âlâ bizüz (K. 16/7)

Şair bir başka beyitte ise “Fena pazarında altına kayıtsız olsak ne olacak ki? Zira bize Hazreti Zerkûb’un bakışı yeter.” diyerek tasavvuftaki nazarın önemine dikkat çekmektedir. Tasavvufta dil değil bakış ve kalp önemlidir. Şeyhler, müritlerine nazar ederek onlara aşk aşılırlar. Kalpten kalbe görünmeyen yolları bulunmaktadır:

Bî-ğayd-ı zer olsağ n'ola bâzâr-ı fenâda

Besdür bize ŞÂKİB nazar-ı Hazret-i Zerkûb (G. 7/17)

³⁴⁸ Ahmet Özmen, Sultan Veled Divanı’nda Şeyh Selâhaddîn-i Zerkûb’a Yönelik Methiyeler, *Doğu Araştırmaları*, 2022, S 26, s. 143-165.

2.3.9. Sultan Veled (ö. 712/1312)

Mevlânâ'nın büyük oğlu olan Sultan Veled, mutasavvıf şairdir. Mevlevilik tarikatını sistemli bir hale getiren kişidir. Mevlevi tarikatının ilk şeyhi olan Hüsâmeddin Çelebi'nin vefat etmesinden sonra yerine geçmiştir. Türkçe şiirlerinin bulunmasından ötürü Sultan Veled, Anadolu Türk edebiyatının öncü isimlerindedir.³⁴⁹

Şair, şiirlerinde Sultan Veled'in özelliklerini zikretmektedir. Kaleme aldığı iki tahmisten biri Sultan Veled'in gazeline söylenmiştir. Sâkıb Dede bir şiirinde "Sultan Veled'in dergahında ansızın şefkat bakışına nail oldu." diyerek bir kişinin Sultan Veled'in dergahında hoş karşılandığını vurgulamaktadır:

Ki oldı der-geh-i Sulţân Velede

Nigâh-ı şefkat-i nâ-gâha nâ'il (T. 6/9)

Şair başka bir beyitte "Mevlevî şahımız Sultan Veled'dir. Toprağının hizmetindeki köçek (yeni derviş) ve öğretici olan biziz." diyerek Sultan Veled'in mevlevî şahı olduğunu dile getirmektedir.

Nâzenîn-i mevlevî Sulţân Veleddür şâhumuz

Hıdmet-i hâk-i derinde köçek ü lâlâ bizüz (K. 16/8)

2.3.10. Şems-i Tebrîzî (ö. 645/1247 [?])

Şems-i Tebrîzî davranışlarıyla, kılık kıyafetiyle ve yaşamıyla tam bir dervîştir. Mevlâna'nın dünyasına birden doğan bir güneş gibi parlamış sessizce çıkıp gitti. Mevlâna'nın tüm eserlerini okuyan bir insan bu dervîş hakkındaki yazılara denk gelmektedir.³⁵⁰ Genel olarak Mevlâna'nın Şems'ten önceki dönemi hamlık, onun geçici kayboluş evresi yanma ve Şems'in tamamen kayboluş dönemi pişme olarak adlandırılmaktadır. Pişme dönemi Şems'in talim ve terbiyesinden geçtiği dönem olarak kabul edilmektedir. Hem maddi hem de manevi açıdan geliştiği bir dönemdir.

³⁴⁹ Detaylı bilgi için bk. Veyis Değirmençay, "Sultan Veled", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, C XXXVII, s. 521-522.

³⁵⁰ Erkan Türkmen, Şems ve Mevlâna, *Cag University Journal of Social Sciences*, 7(2), December 2010, s. 16.

Şems'in kesin olarak gittiği dönem olan yanma döneminde Mevlâna'nın aradığını kendi özünde bulduğu ve bütünsel bir ferahlığa kavuştuğu görülmektedir.³⁵¹

Sâkıb Dede'nin Divânı'nda Mevlânâ'dan sonra ismi en çok zikredilen Şems-i Tebrîzî'dir. Divân'da Şems için ayrı bir medhiye yazmamıştır fakat ismini zikrettiği birçok beyit bulunmaktadır. Kimi beyitlerde “Şems, Şemsüddîn, Şems-i dîn, Şems-i Tebrîzî” gibi isimlerle anmaktadır.³⁵²

Şair kendisine nidada bulunarak “Sâkıb, keramet kılıcıyla ortaya çıksam yeridir. Veli olan Şems-i Tebrîz-i'nin yardımcım olarak geldi.” demektedir:

ŜÂĶIB itsem yeridür seyf-i kerâmetle zuhûr

Şems-i Tebrîz-i velâyet ki zahîrüm geldi (G. 162/21)

Şair bir başka beyitte ise “Sâkıb gibi çarhın piri ile dost gibi olursan Şemsüddîn'in aşkı ile sabah akşam vecd ile dolu olursun.” demektedir:

Ya'nî pîr-i çarh ile hem-hâl olup ŜÂĶIB gibi

'Işk-ı Şemsü'd-dîn ile pür-vecd olur şubh u mesâ (G. 1/33)

2.3.11. Sultan Divanî (ö. 936/1530)

Abâpûş Bâlî Çelebi'nin oğlu ve Mevlânâ'nın torunu olan Sultan Divanî, Afyon'da doğmuştur. Mevlevî Dergâhı'nda şeyhlik yapmıştır. Burada şeyhlik yaparken Hıdırlık Dağı tepesindeki Dedem İni'ne çekilerek ibadetle meşgul olmaktadır. Mevlevîliğin Anadolu'da hızla yayılmasına katkıda bulunan isimlerden biridir. İlmî sohbetleriyle dönemin padişahları tarafından sevgi, saygı ve takdir görmüştür.³⁵³

Sâkıb Dede, Divân'da Mevlânâ'nın torunu olan Sultan Divanî'nin beş bentlik gazelinin tahmisini yapmıştır. Bu tahmisin ilk beytinde:

“Aşk sevdası, alnı dolusu kır saçından gelir, sevinç ihsanı, yürek yarasının cezbinden gelir, görme zevki, dolu dolu bakışın işaretinden gelir, sabah ışığı, sevgilinin ruhunun meşalesinden gelir, göz görme tecellisi, sevgilinin görüşünden gelir.” demektedir:

³⁵¹ Aydın Eryılmaz, Mürde Budem Zinde Şodem Gazeli Özelinde Şems-i Tebrîzî'nin Mevlânâ'ya Tesiri, *The Journal of Turkic Language and Literature Surveys (TULLIS)* 2022, 7(3), s. 224.

³⁵² Abdülkadir Dağlar, agm., s. 65.

³⁵³ Nilgün Açık Önkaş, “SEMÂÎ, Sultan Divanî”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü* (Erişim Tarihi: 04.05.2024)

<https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/semai-sultan-divani>

Sevdâ-yı 'ışk kâkül-i pür-târdan gelür
 Feyz-ı neşât cezbe-i dil-dârdan gelür
 Zevk-ı şühûd gamze-i pür-kârdan gelür
 Pertev ki şevk-ı mihr-i ruḥ-ı yârdan gelür
 Bir lem' adur tecelli-i dîdârdan gelür (M. 9/1)

Şair, "Bu özlem böyle sürmez, sonunda Sultan-ı Divani, her işin çözümü, yürek sıkıntısının sona ereceği bir gün olur." diyerek Sultân Divanî'ye seslenmektedir:

Bu ḥasret böyle kalmaz 'âkıbet Sultân-ı Dîvânî
 Güşâyış-baḥş-ı her kâr-ı dil-i nâşâd olur bir gün (G. 127/15)

SONUÇ

XVII. yy. Osmanlı Devleti'nin ekonomik, siyasi ve sosyal alanlarında bozulmaların yaşandığı bir dönemdir. Osmanlı Devleti dünya siyasetindeki gücünü kaybetmiş, iç isyanlar, toprak kayıpları ile çöküşünü hızlandıran sebepler artmıştır. Bu süreçte Osmanlı Devleti denge siyaseti izlemişse de çöküşün önüne geçememiştir. XVII. yy. başlarına Haçova ve Kanije zaferleriyle giren Osmanlı Devleti, yüzyılın sonunda Karlofça Antlaşması'nı imzalayarak, uluslararası platformda da yenilgisini kabul etmiştir.

XVII. yy. içerisinde yaşanan tüm olumsuzluklara rağmen edebiyat, kültür ve sanat alanlarında gelişmeler devam etmiştir. Sebki Hindî ve Hikemî şiir etkisinde edebi eserler ortaya konulmuştur. Aynı zamanda bu devir, tekke edebiyatının kült isimlerinin ortaya çıktığı bir zaman dilimidir.

Yaşadığı dönemde divan edebiyatının başat isimlerinden olan Şeyh Gâlib gibi isimleri etkileyen Sâkîb Dede, otuz yedi kaside, yüz altmış beş gazel, iki müsemmen, yirmi iki tarih kıt'ası, kırk sekiz rubâî, altmış bir kıt'a, elli bir nazım, bir mülemmadan teşekkül eden *Divan* sahibidir. *Divan*'da en geniş bölümü gazeller oluşturmaktadır. *Divan* tümüyle aruz vezni ile yazılmış olup divan edebiyatının nazım birimi beyitlerden oluşturulmuştur. Sâkîb Dede'nin şiirlerinde din ve tasavvuf ile ilgili kavramlara tesadüf etmek elbette mümkündür. Şairin tasavvufa bakışı şiir dilini etkilemiştir. Kullandığı dinî ve tasavvufî terimler ile yazdığı şiirler tekke ve tasavvuf şiirinin en güzel örneklerini teşkil etmektedir. Şiirlerinde Mevlevî geleneğinin izleri ve İbnü'l-Arabî ile sistemleşen vahdet-i vücûd nazariyesinin yansıması açıkça görülmektedir. Tasavvufun temel konularından kesret vahdet düşüncesi şiirlerine yansımaktadır. Üstelik şiirlerinde dinî ve tasavvufî unsurlara yer verirken sanat kaygısı ve dönemin padişahlarına yaranmak amacı taşımamıştır. Onun inancı ve hayat tarzı şiirlerini şekillendirmiştir. Eserinde İslamî düşüncelere fazlaca yer veren Sâkîb Dede, Allah, İslâm ve peygamber sevgisine dikkat çekmektedir. İman ve ibadet konusundaki görüşlerini Kur'an-ı Kerim ve sünnet bilgisiyle temellendirmiş olup zaman zaman iktibas ve telmih yoluyla şiirlerini zenginleştirmiştir.

Divan'da mütedeyyin, mutasavvıf şair ve şahsiyetler, ibadet ve din ile ilgili kavramlar, ahiretle ilgili kavramlar, dört halife, Mevlevî tarikatıyla ilgili kavramlar hakkında birçok şiir söylendiğini tespit ettik.

Çalışmamızda Sâkıb Dede'nin şiirlerinde din ve tasavvufun izini sürüp bu kültüre dair kavramların tahlilini ortaya koyduk. Bu yönüyle şairin divan edebiyatındaki yerini tespit ettik. Kelimeleri mecaz anlamıyla kullanan şairin hayal dünyasının daha iyi anlaşılmasını, tanınmasını sağlamaya çalıştık. Sâkıb Dede'nin eserinde sadece dinî tasavvufî muhteva içerisinde yaptığımız bu çalışma bile, onun fikir, his ve şiir dünyasının ne denli zengin olduğunu, dinî bilgi ve terminolojiye ne kadar vakıf olduğu göstermektedir. Şiirlerinde kullanmış olduğu alışılmamış bağdaştırmalarla kelimelere raks ettirmesi bu durumu açıkça sergilemektedir. Sâkıb Dede şiirlerindeki tarzı ile divan şiirinin kalıplarını tamamen saf dışı bırakmak yerine ustalıklı bu kalıplar üzerinde oynayarak kapalı, mecazlı ve anlaşılması güç şiirler yazmıştır. Çalışmamızın bundan sonraki çalışmalar için basamak olması temennimizdir.

KAYNAKÇA

ADEMOĞLU, Rabia, **Bursalı İbrahim Râzî Divanı'nda Kıyafet Terimleri**, GAB Akademi, Cilt/Vol: 1 Sayı/Num: 1, 2021, s. 173.

AKAY, Hasan, **İslamî Terimler Sözlüğü**, İşaret Yayınları, İstanbul, 1995, s. 478.

ALTINTAŞ, Hayrani, **Tasavvuf Tarihi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No:171, Ankara, 1986, s. 37.

APAK, Âdem, **İslâm'ın Örnek Şahsiyetleri, Ashâb-ı Kirâm**, Ensar Yayınları, İstanbul, 2016, s. 104.

ARI, Ahmed, **Sâkıb Dede ve Dîvânı**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2018, s. 22.

ARI, Ahmet, "Sâkıb Dede", *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, 2009, C. XXXVI, s. 4-5.

AYDINLI, Abdullah, **Hadis İstılahları Sözlüğü**, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015, s. 93.

BAĞÇECİ, Fulya Soylu, Mücahit Özdemir, "Divân-ı Kebîr'de Yer Alan Rebap Çalgısına Yönelik Metaforların Hermeneutik Açından İncelenmesi", **Rast Müzikoloji Dergisi**, Bahar 2022, 10(1) 1-25, s. 11-12.

BAĞMANCI, Fatih, **Mecmua-i Nikâtü'l-Ma'ârif (43 VA 1456) Adlı Eserin Metin ve İncelemesi**, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa, 2017.

BOLAY, Süleyman Hayri, "Âdem", *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, C. I, s.358-363.

BOZKURT, Nebi, "Minber", *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, Ankara, 2020, C. XXX, s. 103-106.

BOZKURT, Nebi, "Seccade", *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, 2009, C. XXXVI, s. 269-271.

BOZKURT, Nebi, **KÜÇÜKAŞCI**, Mustafa Sabri, "Mekke", *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, Ankara, 2003, C. XXVIII, s. 555-563.

BOZKURT, Nebi, **KÜÇÜKAŞCI**, Mustafa Sabri, "Medine", *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, Ankara, 2003, C. XXVIII, s. 305-311.

CEBECİOĞLU, Ethem, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, Otto Yayınları, Ankara, 2014,

CEYHAN, Semih, “Vecd”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, C. XLII, s. 583-584.

CEYLAN, Ömür, **Tasavvufi Şiir Şerhleri**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 372.

ÇAĞRICI, Mustafa, “Kanaat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, 2001, C. XXIV, s. 290.

ÇELEBİ, İlyas, “Deccâl”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, Ankara, C. IX, s. 69-72.

ÇUBUKÇU, İbrahim Agâh, “Mevlâna ve Felsefesi”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXVI, s. 97.

DAĞLAR, Abdülkadir, “Sâkıb Dede’nin Şiirlerinde Mevlânâ ve Mevleviyye Vurgusu”, *Mevlânâ Düşüncesi Araştırmaları Derneği, Sûfî Araştırmaları*, sayı: 5, s. 60.

DEĞİRMENÇAY, Veyis, “Sultan Veled”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, 2009, C. XXXVII, s. 521-522.

DEMİRCİ, Kürşat, “Deccâl”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, Ankara, C. IX, s. 69-72.

DEMİRCİ, Mehmet, “Himmet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, C. XVIII, s. 56-57.

DEMİREL, Şener, “XVII. yüzyıl Klasik Türk Şiirinin Anlam Boyutunda Meydana Gelen Üslup Hareketleri: Klasik Üslûp, Sebk-i Hindî, Hikemî Tarz, Mahallîleşme”, *Turkish Studies*, s. 529-552.

DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi, Ankara, 2011, s. 180.

DURMAZ, Gülay, “Dîvân Şiirinde Rind”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 8, 2005/1

DURU, Necip Fazıl, **Klasik Türk Şiirinin Dejenere Tiplerinden Vâiz**, SEFAD, 2016 (35)

EBU’L KELÂM Mevlânâ v. dğr., **Hz. Hüseyin**, (Çev. Abdullah Günel), Beyan Yayınları, İstanbul, 2014.

ECE, Hüseyin K., **İslâm’ın Temel Kavramları**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 44.

ERKAL, Mehmet ve diğeri, **İlmihal İman ve İbadetler**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2007, C. I, s. 1.

ERGİNLİ, Zafer, **Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Kalem Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 59.

ERTÜRK, Mustafa, “Havz-ı Kevser”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, C. XVI., s. 546.

ERYILMAZ, Aydın, “Mürde Budem Zinde Şodem Gazeli Özelinde Şems-i Tebrizî'nin Mevlânâ'ya Tesiri”, **The Journal of Turkic Language and Literature Surveys (TULLIS)** 2022, 7(3), s. 224.

FAYDA, Mustafa, **Hulefâ-yı Râşidîn Devri Dört Halife Dönemi**, Kubbealtı Yayınları, İstanbul, 2018, s. 25.

FAYDA, Mustafa, “Muhammed”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, Ankara, C.XXX, s. 477-479.

GÖRMEZ, Emine, **Sâkıb Dede Divanı'nda Mevlânâ ve Mevlevilik Unsurları**, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, 2019.

GÜNDÜZ, Şinasi, **Din ve İnanç Sözlüğü**, Vadi Yayınları, Konya, 1998, s. 226

GÜNDÜZ, Şinasi, “Uzlet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, C. XLII, s. 255-256.

GÜZEL, Abdurrahman, **Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006, s. 149.

HAKSEVER, Ahmet Cahid, **Tasavvufu Anlama Kılavuzu**, Otto Yayınları, Ankara, 2017, s. 116.

HALDUN, İbn, **Tasavvufun Mahiyeti**, (haz: Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2020, s. 38.

HALİLOĞLU, Hasan, **ÖRS**, Semra, “Hz. Yûsuf'un (a.s) Gömleği ve Babası Yakub'un (a.s) Gözlerinin Açılması”, **Ağrı İslami İlimler Dergisi (AGİİD)**, Haziran 2021 (8), s.01-19.

HARMAN, Ömer Faruk, “Nûh”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, C. XXXIII, s. 224-227.

HARMAN, Ömer Faruk, “İbrâhim”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, C. XXI, s. 272-273.

HORATA, Osman, “Mevlânâ ve Divan Şairleri”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, s.55.

İMAM-I GAZALİ, **Esmâü'l Hüsna Şerhi**, Feriât Yayınları, 2005, s. 136.

İMAMOĞLU, Fatma, **Tufeylû Menâkıbi'l-Kibâri'l-Mevlevî fi Menkabeti Hazreti'sŞeyhi's- Sâkıbi'l-Ma'nevî Adlı Eseri ve Eserin Nesir Üslûbu Açısından Değerlendirilmesi [İnceleme-Metin (1b-76b)]**, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014.

İPEKTEN, Haluk, **Şeyh Gâlib Hayatı Sanatı Eserleri**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2017, s. 69

KANDEMİR, M. Yaşar, “Fâtıma”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, C. XII, s. 219-223.

KALKIŞIM, Muhsin, **Şeyh Gâlib Dîvâmı**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2013, s. 131.

KARA, Mustafa, **Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2021, s. 7.

KARADAŞ, Cağfer, **İslâm'ın İnanç Yapısı**, Emin Yayınları, İstanbul, 2010, s. 61-63.

KARAGÖZ, İsmail, **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, DİB Yayınları, Ankara, 2015, s. 427.

KARAMAN, Hayreddin ve diğeri, **Kur'an Yolu: Türkçe Meâl ve Tefsir**, 4. Baskı, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı, 2012, s. 648.

KARAYAZI, Nurgül, “Fuzûlî'nin Rind ü Zâhid'i Örneğinde Tasavvufta Vahdet Düşüncesi”, **Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, 2020. 21 (Aralık).

KARTAL, Ahmet ve diğeri, **XVII. yüzyıl Türk Edebiyatı**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2019, s. 7-11.

KAYA, Bayram Ali, **Tekke Kapısı**, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s.28.

KILAVUZ, Ahmet Saim, “Zeynelâbidîn”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2013, C. XLIV, s.365.

KIZILTAŞ, Abdulkadir, “Zikir Metinlerinde Hû'ya Dair Bir Değerlendirme”, **Akademik MATBUAT**, Cilt: 7 • Sayı: 1 • Temmuz/July 2023, s. 224.

KOÇ, Elif Zeycan, **Enderunlu Hasan Yâver Divanı'nda Dinî ve Edebî Muhteva**, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2020

KOÇİN, Abdulhakim, “Divan Şiirinde Hz. İsa”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** 19/2009, s. 96.

KUMARTAŞLIOĞLU, Satı, “Fatma Ana Üzerine Anlatılan Efsaneler”, **AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, Cilt:3, S 6, Ocak 2015, s. 106-115.

MACİT, Mustafa, “Türk Mûsiki Tarihinde Mevlevî Musikisinin Yeri, Önemi ve Etki Alanı Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, **Balkan Müzik ve Sanat Dergisi**, Nisan 2021, Cilt 3, S 1, s. 40-48.

METE, Ayşegül, “Kösec Ahmed Dede ve Şeyh Gâlib’in Mevlevî Âdap ve Erkânına Katkıları”, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, 2019, s. 61-106.

MUSLU, Ramazan, **Türk Tasavvuf Kültüründe Tarikat Kıyafetleri ve Sembolik Anlamları**, EKEV Akademi Dergisi Yıl: 12 Sayı: 36, 2008, s. 57.

ONAY, Ahmet Talât, **Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı**, (haz: Cemal Kurnaz), Akçağ Yayınları, Ankara, 2000, s. 88.

ÖLKER, Perihan, **Hz. Fatıma Destanı**, SEFAD, 2016 (36): 351-366.

ÖZ, Mustafa “Muhammed el-Bâkır”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, 2020, C. XXX, s. 504.

ÖZCAN, Nuri, “Celâleddin Ergun”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, C. VII., s. 247-248.

ÖZLER, Mevlüt, “Tevhid”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, C. XLI, s. 18-20.

ÖZMEN, Ahmet, **Sultan Veled Divanı’nda Şeyh Selâhaddîn-i Zerkûb’a Yönelik Methiyeler**, Doğu Araştırmaları, 2022, S 26, s. 143-165.

PALA, İskender, **Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2018, s. 117.

PALA, İskender, “Müühr-i Süleyman”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, Ankara, C. XXXI, s. 523-525.

PALA, İskender, “Kün”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, Ankara, 2002, C. XXVI, s. 552- 553.

PEKOLCAY, Neclâ, **Mevlâna Celâleddin Hayatı ve Eserleri Arasındaki İlgî**, İslâm Medeniyeti, Aralık 1972, s. 44.

RAĞIB el- İSFAHANÎ, **Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü**, Çıra Yayınları, İstanbul, 2012, s. 137.

SERİNSU, Ahmet Nedim, **Dinî Terimler Sözlüğü**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 61.

SIRMA, İhsan Süreyya, **Peygamberler Tarihi**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2021, s. 54.

TARHAN, Ali Nihat, **Fuzûlî Divanı Şerhi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2020, s. 221.

TATCI, Mustafa, **Hayretî'nin Dinî-Tasavvufî Dünyası**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 112.

TATLISU, Ali Osman, **Esmâü'l-Hüsna Şerhi**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2020, s. 10.

TDK, **Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 113.

TEK, Abdurrezzak, **Tasavvufun Ana Konuları**, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 2020, s. 13.

TOPALOĞLU, Bekir, "Esmâ-i Hüsna", *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, C. XI, s. 404-418.

TOPALOĞLU, Bekir, "Müheymin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, Ankara, C. XXXI, s. 516-517.

TOPALOĞLU, Bekir, "Raûf", *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, C. XXXIV, s. 468.

TOPALOĞLU, Bekir, "Şekûr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, C. XXXVIII, s. 493.

TOPALOĞLU, Bekir, "Vedûd", *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, C. XLII, s. 598-599.

TOPALOĞLU, Bekir, "Vehhâb", *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, C. XLII, s. 610-611.

TOPALOĞLU, Bekir, "Rab", *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, 2007, C. XXXIV, s.372.

TOPRAK, Süleyman, "Haşir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, C. XVI, s. 416.

TÜMER, Günay, “Âhir Zaman”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, C. I, s. 542-543.

TÜRER, Osman, “Hû”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, C. XVIII, s. 260-261.

TÜRKMEN, Erkan, “Şems ve Mevlâna”, **Çag University Journal of Social Sciences**, 7(2), 2010, s. 16.

ULUDAĞ, Süleyman, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 20.

ULUDAĞ, Süleyman, “Cemâl”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, C. VII, s. 296.

ULUDAĞ, Süleyman, “Âl-i Abâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, 1989, C. II, s. 306-307.

ULUDAĞ, Süleyman, “Mârifet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, Ankara, C. XXVIII, s.54-56.

ULUDAĞ, Süleyman, “Basîret”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, C. V., s. 103.

ULUDAĞ, Süleyman, “Velî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, C. XLIII, s. 25-28.

ULUDAĞ, Süleyman, “Fakr”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, C. XII, s. 132-134.

ULUDAĞ, Süleyman, “Hâdim”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, C. XV, s. 23-24.

ULUDAĞ, Süleyman, “Kabz”, “Bast”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, C. XXIV, s. 44-45.

ULUDAĞ, Süleyman, “Mâsivâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, Ankara, C. XXVIII, s. 76.

ULUDAĞ, Süleyman, “Hallâc-ı Mansûr”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, C. XV., s. 377-381.

UZUN, Mustafa İsmet, “Fâtıma”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, C. XII, s. 223-224.

ÜÇER, İbrahim Halil, **İslam Düşünce Atlası**, İlem, İstanbul, 2017, C. II, s. 952.

ÜNAL, Mehmet, **ÜNAL**, Adem, “Divan Şiirinde Peygamberlerin Ele Alınışı: Ömer Hulûsî Dîvânı Örneği”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 13 Sayı: 73, s. 1111.

ÜZÜM, İlyas, “Şâh-ı Merdân Murtazâ Ali: Kültürel Alevî Kaynaklarına Göre Hz. Ali Tasavvuru”, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, Sayı 11, 2004, Sf: 90-91

VANLI, Murat, **Ünsî Hasan Şa’bânî Divânı’nın** Dinî-Tasavvufî Tahlili, Fenomen Yayınları, Ankara, 2022, s. 45.

YARDIM, Ali, “Düldül”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, 1994, C. X, s. 20.

YAŞAROĞLU, M. Kâmil, “Namaz”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, 2006, C. XXXII, s. 350-357.

YAVUZ, Yusuf Şevki, Zeki Ünal, “Cebrâil”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, C. VII, s. 202-204.

YAVUZ, Yusuf Şevki, “Gılman”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, C. XIV, s. 50.

YAVUZ, Yusuf Şevki, “Bezm-i Elest”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, C. VI, s. 108.

YAVUZ, Yusuf Şevki, “İlâh”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **TDV Yayınları**, İstanbul, 2000, C. XXII, s. 64.

YILMAZ, Mehmet, **Kültürümüzde Arapça ve Farsça Asıllı Vecizeler Sözlüğü**, Sütun Yayınları, İzmir, 2008, s. 455.

YILMAZ, Hasan Kâmil, **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2004, s. 201.